

તે પરિશિષ્ટ (શ્લ) ના પેટામાં (શ્લ_૧) તરીકે મૂકવા પડ્યાછે. અને તે વિશે નિબંધમાં અવલોકન કર્યું કરી સકાયું નથી. પરંતુ હેમાં જહુ અવલોકનને યોગ્ય વાતો નથી, અને જ છે તે વિશે મ્હારા વિચારનું અનુમાન અત્યાર સધી થયેલા અવલોકનના પ્રકાશથી થઈ જ સકશે.

અવર્ગના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર વિશે આ નિબંધમાં ચર્ચા કરીછે ત્હાં પ્રાકૃત ઉચ્ચારના આસ્તિત્વ વિશે એક પ્રમાણ નોંધવું રહી ગયાથી અહિં મૂકુંછું. “હા જ તો” એ વાક્યને ઝડપથી બોલવાને પરિણામે ‘હાસ્તો’ એમ વાતચીતની બાબમાં રૂઢ રૂપ થઈ ગયેલું છે; હેમાં જનો સ થવાનું કારણ જ ના પ્રાકૃત ઉચ્ચારમાં છે. સંસ્કૃત ઉચ્ચાર હોત તો કેટલાક સંસ્કૃત ઉચ્ચાર કરનારાઓ ‘હાપ્ તો’ જેવું કહેછે તે રૂપ જ રહેત. ‘હાસ્તો’ એ જહુ પ્રચરિત છે, તો તે પ્રાકૃત ઉચ્ચારની તેટલી જ પ્રચરિતતાની કાંઈક સૂચના કરેછે.

પરિપદ્ધમાં જોડણી વિશે ચર્ચા બીજા ગૃહસ્થોએ કરી હતી અને પ્રમુખરથાન પામેલા મ્હારા જૂના મિત્ર રા. ગોવર્ધનબાઈએ પોતાના આરંભના તેમ જ વિશેષે ઉપસંહારક બાપણમાં આ વિષયને જહુ આગ્રહથી રૂઢોળ્યો હતો. એ બનાવને સંબંધે મ્હં વસન્તના બાદપદ સં ૧૮૬૧ ના અંકમાં ‘સાહિત્ય પરિપદ્ધમાં જોડણી’ એ મથાળાથી એક લેખ લખ્યો છે તે તરફ સુઝ પાચકૃતું લક્ષ ખેંચુંછું. એ લેખ તરફ પરિપદ્ધની સૂચનાથી સાહિત્ય સભાએ નીમેલી કમિટીનું ખાસ ધ્યાન જશે એમ આશા છે.

પરિપદ્ધનો આરંભ કરતાં રા. ગોવર્ધનબાઈએ આ વિષય સંબંધે જે વિચાર દર્શાવ્યા હતા તેથી પ્રેરાઈને મ્હારો નિબંધ વાંચતા પ્હેલાં કેટલાક પ્રાસ્તાવિક વિચાર મ્હં બતાવ્યા હતા તે વડે આ પ્રસ્તાવનાની સમાપ્તિ અને નિબંધનો આરંભ કરવાનું હું ઉચિત ધારુંછું. નીચે પ્રમાણે મ્હં કહેલું હતું:—

“પ્રમુખ સાહેબ અને વિદ્વાન સજ્જનો!

“આ ચર્ચા માત્ર કરીને પાંડિત્યદર્શનથી સંતોષ પામવામાં સાર્યક્ય નથી. આ પ્રશ્ન માત્ર ચર્ચાને જ પાત્ર થઈ અટકવા કરતાં વધારે યોગ્યતા વાળો છે. કર્તવ્યને માર્ગ હેમાં આપવાનો અવકાશ છે. મ્હને કાલ્પ જ ખબર પડી કે આ પરિપદ્ધની કાર્યમર્મોદા આ વખત સંકુચિત રૂપની રાખી છે અને કોઈ રીતવા કરાવ કામમ રૂપે કરવાનું કામ આ પરિપદ્ધના વ્યાપારની ખ્હાર આ વખત રાખ્યુંછે. તેથી જરાક મ્હને નિરાશા જેવું થયુંછે કે આ ચર્ચાને અન્તે એક મદત્તની સૂચના હું કરવાનો છું તે જહુધા પ્રથમ દર્શને નિર્ચયક થઈ પડશે. પરંતુ છેક તેમ નહિં થાય એમ આશા છે. હું સૂચના કરવાનો છું એ વાતથી એકદમ ગમરાઈ જવાનું કારણ નથી. હું એમ નથી કરાવ માગવાનો કે—મ્હારી પદ્ધતિ ના સ્વીકારે તે ‘નાત્ય ખ્હાર’. ખતું જોતાં હું કશા કરાવની માગણી જ નથી કરવાનો. માત્ર એટલું જ કે આ વિષય ફલદીન ચર્ચા ને બદલે કોઈક કાર્યની માગણી આપોઆપ કરી લેજે—અને આ વિષય હજી સધી નિર્ણયની દસાને નથી પ્હોચ્યો અને પ્હોચવો એ

ઈષ્ટ છે એમ સર્વત્ર સ્વીકારાયું છે—રા રમણભાષ્યે જ ગઈ કાલ્ય એ વિચાર રજૂ કર્યા હતા, જો આમ છે તો કાઈક મર્યાદિત કૃતિ—સિદ્ધાન્ત બાધવા જેવી સાહસની નહિ પણ કર્તવ્ય માગી લેશે તેટલી જ કૃતિ—કરવી એ આપણી ફરજ છે અને હું જો સૂચના મૂકવાનો છું તે આ ક્ષણે ઉઘાડી ના પાડતા હેતુ સ્થળ આવતા સુધી આપ સર્વને તે માટે

વાટચ જોતા રાખવાનું પસંદ કરું છું તેટલી અમર્યાદાની ક્ષમા કરશે

ગઈ કાલ્ય આપણને તાલભગમા તાલમન્ધ જોવાનું ઉઠું તત્ત્વદર્શન મળ્યું છે હેતુ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ આપણા લોકપ્રિય પ્રમુખની આ વિષય સમન્ધની વૃત્તિમા છે,—વિષય સમન્ધે જ નહિ પણ વિષય અર્થનાર પુરોષને સમન્ધે વિશેષ એ હેમની ઉદાર વૃત્તિને લીધે આ વિષયમા હમારા એ વચ્ચે બાહ્ય દર્શને તાલભગ છતા, અન્તર્ગત—વિચાર તેમ જ હૃદયમા, વિશેષે હૃદયમા, હૃદયભાવમા—અસાધારણ તાલમન્ધ જ છે અને તેથી એકબીજાને તાળી આપી તાળીની પીટા જૂની જઈ તાલમન્ધનો આનન્દ અનુભવી મકિયે ઢિયે

એ આપણા પ્રમુખ—મહને પ્રમુખ કહીને નામ દેવાને બદલે ગોવર્ધનભાષા નામમા તાલમન્ધ વધારે લાગે છે, માટે તેમજ બોલીસ—ગોવર્ધનભાષાનું એ તાલમન્ધનું અનલોકન મળી તત્ત્વદર્શન તેમ જ કવિત્વના રમથી રગાયલું હોઈ આનન્દ આપે છે અને હેના બજે ૮૦૧૦૪ માં પણ—બ્રહ્માડ્યનાની પૂર્વની અન્યરૂપમા પણ—તાલમન્ધ જોઈ સકાશે પરંતુ એ વૃત્તિનો ખરો પ્રદેશ કવિત્વ અને તત્ત્વદર્શનમા છે—Constructive Science ના પ્રદેશમા હેને પૂર્ણ અનકાશ આપીશું તો અનર્થ થશે, એટલું યાદ રાખવાનું છે અને આ જોડણીના વિષયમા માત્ર તત્ત્વદર્શનમા જી મહી તાલમન્ધ સામળનામા જ નિમમ્મ રહવાનું નથી—પણ Practical બ્યનહાઝ માર્ગની—શાસ્ત્રમેવા કરવાની જરૂર છે

તાલમન્ધનું આ તાગતમ્યનું સ્વરૂપ ગોવર્ધનભાષા પોતે જ જોશે અને સ્વીકારશે એમ મહને મપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે

એ જ કારણથી કાઠંક હેવા જ કારણથી—સકાન્તિકાળને નામે બધી અન્યવસ્થાની તરફ ઉદારસીન દૃષ્ટિ રાખવી એ પણ અનિષ્ટ છે સકાન્તિકાળનું નિમિત્ત તો—ખાસ હાના વિષયમા—અનિયમિત કાળ સુધી આગળ આણી સકાશે સકાન્તિકાળ છે માટે આપણે હાથ જોડીને બેશી રહેવું એમ ગોવર્ધનભાષાને પણ હેતુ નહિ હોય દરદી માદગીમાથી આરોગ્યા વસ્થામા આવતા હોય તે વખતે—અને માદગીમા હોય ત્હારે પણ—દશ તો સકાન્તિકાળમા છે માટે ઝોસડ જ ના આપિયે તો અનર્થ થાય સારા વૈધનું કર્તવ્ય એ જ છે કે પ્રકૃતિને યોગ્ય પ્રજાળીમા દોરવી તે જ રીતે આ જોડણીના વિષયમા પણ સકાન્તિકાળને નામે નિશ્ચેષ્ટ ના રહેતા, સારા વૈધની પેઠે બાપાની ચિકિત્સા કરવી એ આપણો ધર્મ છે—અને પ્રકૃતિને યોગ્ય પ્રજાળીમા દોરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ ખરો માર્ગ છે

માટે હવે નિબન્ધ હાયમા લઉં છું”

અર્પણ.

જે યુવકમંડળે, પોતાના અપૂર્વ ઉત્સાહ, પરિશ્રમ, અને યોજનાશક્તિ વડે ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પ્રથમ જ પરિષદનો સમારમ્ભ આદરી પાર પાડ્યો, અને એ પરિષદની આગળ આ મ્હારા અતિપ્રિય વિષય ઉપરનો નિબંધ વાંચવાનો પ્રસંગ આપ્યો, તે સાહિત્યસભાના યુવકમંડળને આભાર સાથે આ નિબંધ અર્પણ કરું છું.

રત્નાગિરિ

૨૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૬.]

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

	પૃષ્ઠ
ઉપોદ્ધાત	૧
ઇતિહાસ	૧ થી ૧૮
ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં ચયેલા શુક કમિટીના નિયમો.	૧
કવિ નર્મદાશંકરના નિયમો	૪
ઈ. સ. ૧૮૮૮ નું મ્હારું જોડણીનું પુસ્તક... ..	૫
રા. કેશવલાલ ધ્રુવના નિયમો, ઈ. સ. ૧૮૯૩	૧૧
રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની ચર્ચા; ઈ. સ. ૧૮૯૬	૧૧
વર્નાકુલર સોસાયટીની જાગૃતિ	૧૨
મરહૂમ માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈની ચર્ચા	૧૩
શાળા ખાતાના પ્રયાસ ઈ. સ. ૧૯૦૪	૧૪
રા. કમળાશંકર ત્રિવેદીની ચર્ચા	૧૫
વિષયચર્ચા	૧૮ થી ૯૫
જોડણીના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર	૧૮
જોડણીના સર્વમાન્ય નિયમો છેક અસંભવિત નથી	૧૮
ઉચ્ચારાનુસાર લેખન	૧૯
પાશ્વાલ ભાષાઓ અને આપણી ભાષાઓ વચ્ચે ઉચ્ચારાનુલેખન સંબંધે જોડ	૧૯
ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ વિદ્યાન ચિન્તકોએ સ્વીકાર્યું છે	૧૯
ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ કપટના તિરસ્કારમાંથી જીવજીવું છે.	૨૧
લખાતી જોડણીનો પ્રસાદાત ઉચ્ચાર ઉપર થશે ?	૨૧
કૃત્રિમ જોડણીને છતી સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર પોતાનું બળ સ્થાપે છે	૨૧
ઉચ્ચારાનુલેખન એ નવીન માર્ગ નથી	૨૨
જોડણી વ્યવસ્થિત કરવા સહાયે વાંધા	૨૪
ઉચ્ચારભેદ-એકાર એકારના, ચ, છ, જ, ઝ, વગેરેના,—છે જ નહિ, એ કલ્પિત વાંધો... ..	૨૪
ઉચ્ચારભેદ છે પણ નિર્ણય કરવામાં તથા દર્શાવવામાં મુશ્કેલિયો છે;—એ વાંધો... ..	૨૫
અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં ઉચ્ચારાનુલેખન નથી.	૨૫
ઉચ્ચારાનુલેખનના સેવનથી શુભરાતીમાં વ્યુત્પત્તિનું દર્શન સંભવે છે, અને અંગ્રેજી વગેરેમાં હુમ્મ થાય છે... ..	૨૬
જોડણી જેવા વ્યાવહારિક વિષયમાં નિયમની શાસ્ત્રીયતા અનુચિત છે; એ અયોગ્ય વાંધો... ..	૨૬
એ વાંધામાં રહેલો તર્કદોષ... ..	૨૭
શાસ્ત્ર તે વ્યવહારથી સ્વતન્ત્ર અને વ્યવહારની પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ નથી... ..	૨૭
પરિપૂર્ણ કાશનો અભાવ... ..	૨૭

એ વાંધામાં સમાયેલો અન્યોન્યાય્ય દોષ....	...	...	...	૨૭
પ્રથમ જોડણીની વ્યવસ્થા અને પછી કોશ,—એ ખરી ક્રમ છે.	...	...	...	૨૮
પ્રાન્તબેદનો ઝગડો ...	...	...	...	૨૮
બહુ ભાગમાં પ્રચરિત ઉચ્ચાર સ્વીકારવો ...	...	...	...	૨૮
ઈ સ. ૧૮૭૨ માંયુક્તકમિટીએ બહુદેશીઉચ્ચારના સ્વીકારનું ધોરણ કબૂલ રાખ્યું છે...	...	...	...	૨૯
નવલરામભાઈએ પણ એ ધોરણ સ્વીકાર્યું છે. ...	...	...	...	૨૯
બહુ દેશી ઉચ્ચાર સ્વીકારવો એ ધોરણ સંબન્ધે થયેલી ગેરસમજ ...	...	...	...	૩૦
મોહાલા ભાગમાં શિષ્ટ વર્ગમાં થતો ઉચ્ચાર સ્વીકારવો....	...	...	...	૩૦
કવિ નર્મદનો મત....	...	...	...	૩૧
એકદેશી અને પ્રાન્તિક વચ્ચે ભેદ છે ...	...	...	...	૩૧
જુદા જુદા ઉચ્ચારો માટે બહુ બહુ ચિહ્નો ચોજવાં પડશે—એ વાંધો.	...	...	...	૩૧
નવા ચિહ્નો બહુ નહિં જોઈયે; માત્ર ત્રણ બસ થશે...	...	...	...	૩૨
બધાં ચિહ્નો તવાં નથી ...	...	...	...	૩૨
અક્ષરોની સંખ્યા વધારવી નહિં પડે ...	...	...	...	૩૩
પરભાષાના અક્ષરોચ્ચાર માટે ચિહ્નો નહિં જોઈયે ...	...	...	...	૩૩
ભાષામાં finality-સમાપ્તિ-નું તત્ત્વ કેટલે દરજ્જે સ્વીકારાય ?	...	...	...	૩૪
ઉચ્ચાર ચિહ્નોથી નહિં પણ શુરુમુખે જ શીખી સકાય...	...	...	...	૩૪
એ બાધની અસારતા...	...	...	...	૩૪
ખરી જોડણી ફક્ત કોશમાં કાંઉંસમાં બતાવવાની સૂચના.	...	...	...	૩૫
સર્વમાન્ય નિયમો નહિં થઈ સકે—એ વાંધાની પરીક્ષા...	...	...	...	૩૬
પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદ...	...	...	...	૩૬
વ્યુત્પત્તિનું અજ્ઞાન ...	...	...	...	૩૭
ઉચ્ચારની અનિશ્ચિનતા ...	...	...	...	૩૭
વાધાવાળા જોડણીનાં સ્થળો ...	...	...	...	૩૮
વ્યંજનની સાથે આવેલો હકાર	...	...	...	૪૦
હકાર અને હન્ડ...	...	...	...	૪૨
સ્વરમાં ભળેલો હકાર...	...	...	...	૪૩
ભાષા કાંઈ એકધારાં રૂપ ધડી કાઢનાર સંચો નથી	...	...	...	૪૪
લઘુપ્રપત્ન યકાર...	...	...	...	૪૫
એ યકારતાં તકરારી સ્થળો ...	...	...	...	૪૬
એ યકારનું શ્રવણ બીજા ચિન્તકોને પણ થયું છે.	...	...	...	૪૮
યકાર જોરદાર છે એમ ભ્રમથી ઉત્પન્ન થતો વાંધો.	...	...	...	૫૦
એકાર જોડારના ખોળા ઉચ્ચાર...	...	...	...	૫૦
નવલરામભાઈએ ખોળા ઉચ્ચાર સ્વીકાર્યા છે	...	...	...	૫૦
ખોળા ઉચ્ચારનું શ્રવણ કવિનર્મદને પણ થયું છે.	...	...	...	૫૧
ખોળા ઉચ્ચારવાળા શબ્દોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ન્હાની નથી	...	...	...	૫૨

પ્હોળા ઉચ્ચારની નિદાનકલના...	૫૩
મજલાલ શાસ્ત્રી પ્હોળા ઉચ્ચાર માટે ચિહ્નો સ્વીકાર્ય ગણતા હતા...	૫૩
માધવલાલભાઈની એ ચિહ્નો માટે ભલામણ...	૫૪
રા. ગોવર્ધનભાઈ ત્રિપાઠીના વાંધા...	૫૪
એ વાંધાના ઉત્તર...	૫૪
પ્હોળા ઉચ્ચારનું ચિહ્ન પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે...	૫૪
એ ચિહ્નનો ઉપયોગ આવશ્યક સ્થળમાં જ કરવો જોઈએ, -સર્વત્ર નહિં. વ્યવહાર- કુશલતાનો આદિ ઉપયોગ...	૫૫
વિવૃત અને અર્ધવિવૃત એકાર તથા ઐકાર...	૫૫
સકારનો શકાર...	૫૭
શકાર સંબન્ધે નવલરામભાઈનો અભિપ્રાય...	૫૭
બુક કમિટીએ શકારનો સ્વીકાર કર્યો છે...	૫૭
સકાર અને શકારનો વિકલ્પ સ્વીકારવાની સૂચના...	૫૮
શકતું-સકતું-ઈસાદિ; પ્રાકૃત દ્વારા આવેલા સકારનો સાગ કરી મૂળમાંના શકારનો આદર વાળખી નથી...	૫૮
નહિં, દહિં, વજેરેમાં અન્સ સ્વરમાંનો અનુસ્વાર...	૬૦
પોચો અનુસ્વાર...	૬૧
નવલરામભાઈનો પોચા અનુસ્વાર તરફ મત...	૬૨
નર્મદ કવિની પદ્ધતિ...	૬૨
કેશવલાલ દુવની પોચા અનુસ્વાર માટે ચિહ્નની ભલામણ...	૬૩
મૂર્ધન્યતર ડ તથા ઢ...	૬૩
કવિ નર્મદનો મત...	૬૪
મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ માટે છેક પ્રાચીન સંસ્કૃતમાં પ્રાતિશાખ્યોમાં—પ્રમાણ છે.	૬૪
રા. કેશવલાલે મૂર્ધન્યતર ડ ઢ સ્વીકાર્યા છે...	૬૫
હિન્દીમાં પણ એ માટે ચિહ્ન છે...	૬૫
એ ચિહ્ન માટે ખીલ્લ પ્રમાણ...	૬૫
ચ, છ, જ, ઝ ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર...	૬૫
એ ઉચ્ચાર માટે પ્રવર્તતા નિયમ...	૬૫
એ નિયમો સ્લામે વાંધા...	૬૬
અપવાદની સંખ્યા વધારે છે, એ વાંધાનો ઉત્તર...	૬૬
પ્રાકૃત ઉચ્ચાર દન્સતાલબ્ય નથી...	૬૬
પ્રાકૃત ઉચ્ચારના અસ્તિત્વ વિશે સકા;-લેનો ઉત્તર...	૬૭
એ ઉચ્ચારના અસ્તિત્વ માટે રા. કમળાસંકરે કરેલી તપાસની અપૂર્ણતા અને એકદેશિતા...	૬૭
ઉચ્ચારનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને પણ ગ્રામ્યતાનો જથ્થો દોષ મૂકવાની અસંબદ્ધતા...	૬૮
મહાપ્રાણીનું દ્વિત્વ-પદ્યર, હઠ્ઠો ઇત્યાદિ...	૬૮

ઈ. સ. ૧૯૦૪ ની વાંચનમાળા કમિટીનો નિર્ણય	૬૮
૨થ અથવા ૨થ વજેરે બાબત બીજા વિદ્વાનોના અભિપ્રાય...	૬૯
ઈ, ર, ડ, બ, અને લ નો યકાર : બાયડી, દોયડું, ઇત્યાદિ. એ બાબત નિયમ...	૬૯
કવિ નર્મદ તથા રા. કેશવલાલ યકારને અનુભોદન આપેછે	૭૦
‘શાન્ત’ અકાર; કેટલાક વિદ્વાનોના મત	૭૧
અકાર શાન્ત નથી, પણ અસ્વરિત છે... ..	૭૨
શાન્ત કે અસ્વરિત-હેમાં નામ માટે સા સાદું લઢી મરવું ?-કારણો, -જવાબ...	૭૩
પદ્યરચનામાં અકારની શાન્તતાની વિરુદ્ધ પુરાવો જડશે	૭૩
‘શાન્ત’ અકારની પૂવેનો હ્રસ્વ સ્વર થડકાનો નથી; તેથી તે શાન્ત નથી...	૭૩
રમ્ભું, જમ્ભું, -એ શિષ્ટરૂપે નથી. તેથી શાન્ત અકાર માટે એ પ્રમાણ નહિ ગણાય...	૭૩
‘શાન્ત’ અકાર એ જોડણીનો વિષય નથી; વ્યાકરણનો વિષય છે... ..	૭૪
Accent-સ્વર-નું લાલ શુજરાતી બાપામાં સ્થાન; એ લુપ્તવત્ જ છે; છતાં	
હેનો મર્યાદિત ઉપયોગ...	૭૪
લખીએ, લખિયે; ચોપડીઓ, ચોપડિયો; અને ઇકાર ઉકારની હ્રસ્વદીર્ઘતા ...	૭૪
આ વિષય ‘જોડણી’ ના પુસ્તકમાં નથી ; પરંતુ બીજે સ્થળે ઇશારો કર્યોછે ...	૭૫
ઈ. સ. ૧૮૭૨ ની બુક કમિટીના નિયમમાં આ પ્રશ્ન વિશે નિર્ણય	૭૫
એ ઉપર નવલરામભાઈની સખળ ચર્ચા	૭૬
કવિ નર્મદના નિયમ... ..	૭૬
રા. કેશવલાલ ક્રુવના નિયમ	૭૭
રા. માધવલાલભાઈના અભિપ્રાયનો ઇશારો	૭૭
રા. ગોવર્ધનરામભાઈનો સરલ નિયમ; શુદ્ધિનું બલિદાન	૭૭
ઈ. મ. ૧૯૮૪ ની વાંચનમાળા કમિટીનો ઠરાવ	૭૭
એ ઠરાવોમાં દોષ છે. ૧૮૭૨ ના નિયમની સરસાઈ.. ..	૭૭
નર્મદ કવિના નિયમોની પરીક્ષા... ..	૭૮
રા. કેશવલાલ ક્રુવના નિયમોની પરીક્ષા... ..	૮૦
માધવલાલભાઈના પ્રયોગની પરીક્ષા	૮૨
ગોવર્ધનભાઈના નિયમની પરીક્ષા... ..	૮૩
ઇકાર ઉકાર બાબત ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમો બહુ અંશે સુધરિત છે... ..	૮૩
એ વિષયમાં ત્રણ જુદા જુદા મત	૮૩
એ ત્રણે મતમાંથી સાર લઈને કાઢેલો માર્ગ	૮૪
ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમોમાં ઉચ્ચાર અને બ્યુત્પત્તિ બંને તત્ત્વ બહુધા	
સંભાળાયાંછે... ..	૮૪
પણ એ નિયમોમાં કાંઈક ન્યૂનાધિકતા છે	૮૫
ઇકાર ઉકારની હ્રસ્વદીર્ઘતાના નિયમમાં પ્રવર્તતાં બીજા	૮૭
Accent-સ્વર	૮૮
ધ્રુવ અને ઇચ્છિ-એ વિકલ્પનું ખર્ચ સ્વરૂપ; બદલમ	૮૯

એ ઘણુલમ્ તું તત્ત્વ સ્વૈચ્છિક નથી; હેમાં પ્રવર્તતું ધોરણ...	૮૯
ધાતુના અનન્ત ધકાર, ઉકાર "	૯૨
ધાતુના અનન્ત ધકાર ઉકાર હમેશાં દીર્ઘ જ રાખવા	૯૩
તે માટે કારણો	૯૩
આ સર્વ વાસ્તવિક રીતે વ્યાકરણનો વિષય છે...	૯૫

ઉપસંહાર

૯૫ થી ૧૦૦

સત્યપરાયણતા અને વ્યવહારકુશલતા	૯૬
Compromise-ત્યાગ સ્વીકાર-યોગ્ય હદમાં સ્વીકારું છું	૯૬
કેળવણી ખાતાના આ વિષયમાં પ્રયત્નો અર્ધશિથિલ હિસાબથી થયા છે	૯૬
તપાસ કરીને નિર્ણય કરવાની જરૂર છે...	૯૭
તે માટે સચના;—કમિશન નીમવું	૯૭
કમિશન રિપોર્ટ કરે તે દરમ્યાન તાત્કાલિક પગલાની જરૂર; હાયરેક્ટરને વિનંતિ-	
પત્ર લખવું...	૯૭
પરિપાત્ર સંબોધન	૯૮
નિર્ણય નહિ આપણે તો પછી મર્વન સ્વૈચ્છિક પદ્ધતિ પ્રવર્તશે.	૯૮
સંયુક્ત કૃતિ થવી અશક્ય નથી	૯૮
જોડણીની વ્યવસ્થા કરવામાં લાભ છે કે હાનિ ?	૯૯

પરિશિષ્ટ (ક) થી (જ)

૧ થી ૩૪

પરિશિષ્ટ ક	૧-૨
ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ની સાલના બુક કમિટીના જોડણીના નિયમો	
પરિશિષ્ટ જ	૩-૪
ઈ. મ. ૧૮૯૩ માં રા. કેશવલાલ હરિદાસ ધ્રુવે ધડેલા નિયમો.	
પરિશિષ્ટ જ૧	૫-૭
કલાભવનના ચાલુ જોડણીના નિયમો (ઈ. સ. ૧૮૯૩-૯૪ ના શુભારમાં થયેલા.)	
પરિશિષ્ટ ગ	૭-૮
ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ બનાવેલા નિયમો.	
પરિશિષ્ટ ઘ	૯
"જોડણી" સંબંધી નરસિંહરાવ ભોજાનાથનો ગુ. વ. સોસાઈટીને પત્ર.	
પરિશિષ્ટ જ	૧૦
"જોડણી" સંબંધી સોસાઈટીનો નરસિંહરાવને ઉત્તર.	
પરિશિષ્ટ જ૧	૧૧-૧૩.
"જોડણી" સંબંધી નરસિંહરાવ ભોજાનાથનો ગુ. વ. સોસાઈટીને પત્ર.	
પરિશિષ્ટ ચ	૧૪-૧૮
રા. સા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈની પોળા એ-ઓ તથા પોચા અનુસ્વાર	
સંબંધી સૂચના....	

- પરિશિષ્ટ ઘ^૧ ... .. ૧૯-૨૩
એવડા મહાપ્રાણી વ્યંજનો બાબત માધવલાલભાઈનો ખત
- પરિશિષ્ટ છ ૨૪-૨૬
માધવલાલભાઈની જોડણી વિશે સૂચના ઉપર રા. છાટાલાલ નરભેરામનો
સોસાઈટીનો ખત.
- પરિશિષ્ટ જ ૨૭-૨૯
વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક રિવિઝન કમિટિયે શુજરાતી વાંચનમાળા માટે મંજૂર
કરેલા જોડણીના નિયમો.
- પરિશિષ્ટ જ^૨ ... .. ૩૦-૩૨
શુજરાતી વાંચનમાળા માટે રિવિઝન કમિટિએ છેવટે સ્વીકારેલા જોડણીના નિયમો.
- પરિશિષ્ટ ઙ ૩૩
(ઇ. સ ૧૮૮૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા “જોડણી” વિશેના પુસ્તકમાંથી ઉતારો. ૫૯૪૪)
- પરિશિષ્ટ ઞ ૩૪
(હર્ય દીર્ઘ સ્વરો બાબત કવિ નર્મદાશંકરના નિયમો નર્મદાશ-મુખમુદ્રા ૫. ૯૯.)

શુદ્ધિપત્ર.

(મહત્વની બુધ્ધિનું જ.)

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૧૮	૧૮૬૨	૧૮૭૨
૫	પેરા ૧	હાંચિયામાં " ધ. સ. ૧૮૮૮૧ નું મહાતું જોડણીનું પુસ્તક" —એમ વિષય— સંગા બાજુ ઉપર મૂકવી.	
૬	૧૩	નિમચસરય	નિચમસર ય
૮	૯	winch	which
૧૩	૩	મં	મહે
૨૫	૨૩	મુરકેલીઓ	મુરકેલિયો
૨૭	છેલ્લી વિષય સંગા	માપલો	સમાપલો
૪૦	ફૂટ નોટ † પં ૦	પેટા (દ)	પેરા (દ)
૪૧	ફૂટનોટ ‡ પેરા ૩	લહ્ણ	લણહં
"	"	નહ્ન	નન્હં
"	"	હત	ન્હ
"	"	(જોડણી પં. ૨૨)	(જોડણી પં. ૧૫ તથા ૨૨)
૪૧	ફૂટનોટ ‡ પં. ૪	ધ	ઘ
"	" પં. ૮	ગદ્દહો	ગદ્દહો
"	" "	ગદ્દહેડો	ગદ્દહડો
૪૩	૭	રપો	રપો
"	"	અમ્હારં	અમ્હારં
૫૨	ફૂટ નોટ * પં. ૧	આરમ્હતા	આરમ્હાતા
૫૪	૨૩	પ્રજા છે.	પ્રજા છે,
૫૫	ફૂટ નોટ + પં. ૧	છઈ	છઈ
"	" પં. ૩	હુમ	હેનો અકાર
૫૮	૧૬	૧૮૮૭	૧૮૮૭
૫૮	છેલ્લી વિષય સંગા	મ્હાદિ	મ્હાદિ;
૫૯	૨૦	વ્યવહારમાં	વ્યવહારમાં.
૭૧	૬	પરહો	પરડો
"	"	પરો	પરો
"	૨	પપરો	પપરો
"	ફૂટ નોટ ‡ પં. ૧	યદતો	ચદતો

૭૬	૨૫	ઉકાર દ્વય ગણ્યો છે	ઉકાર ઇકાર દ્વય ગણ્યા છે
૮૫	૧૪	૮૭૧ ૭૨	૧૮૭૧-૭૨
૮૭	૬	સોમોલો	સોમોલો
૮૯	૨૩	અથવા ઇય	અથવા હમેશાં ઇય
૯૦	૬	ધણીએ	ધણીએ
૯૫	૧૭	તેત્રીસે	તેત્રીસ
પરિશિષ્ટ—			
૫. ૧	૧૦	બોલાતા	બોલાતા
૧૫	ફૂટનોટ પં. ૩	ફં	ફંસો
"	" ૪	અં	અંસુ
૧૭	૭	અઠ	અઠ
"	"	અંગલ	અંગલ
૨૩	છેલ્લી પંક્તિ	માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ (સહી)	માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ
૨૬	"	છોટાલાલ નરભેરામ	(સહી) છોટાલાલ નરભેરામ
	૯		

શુદ્ધિપત્રની પૂરવણી.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
સપ્તમ પેજ	૯	પ્રિન્ટિંગ	પ્રિન્ટિંગ.
(પરિશિષ્ટ)			
૨૨	૬	વણ:	સં. વણ:
"	૫	મૂલો	મૂલો.
"	૬	મૂલી	મૂલી.

જોડણી.

આ વિષય પ્રાચીન છે તેમ જ નવીન છે. આજથી ત્રીસ ઉપરાંત વર્ષ ઉપર એ પ્રશ્ન

ઉપોદ્ધાત.

ઉત્પન્ન થઈ ચર્ચાઓ હતો; વળી તે પછી સોજેક વર્ષે હેની ચર્ચા ફરી જાગૃત થઈ, કેટલાંક વર્ષે ઘૂંટાઈ, ફાણવાર શાન્ત પડી; અને

વળી હાલમાં કેટલાક પ્રસંગોને લીધે એ ચર્ચા પાછી ચક્રોએ ચઢીછે. આ તેમ બીજાં અનેક કારણોથી જાણાયછે કે આ વિષય ક્ષણિક મહત્વનો નથી; કોઈ પણ પ્રકારનું વાજબી સમાધાન પામ્યા વિના એ પ્રશ્ન શાન્ત થવાનો નથી; બજે કરીને ગૂંમણગાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન થશે તો પણ હેના છુવનબજે કરીને, phoenix પક્ષીની પેઠે ફરી ફરી સજીવન થઈને, આપણી સમક્ષ ઊભો રહેશે. માટે સર્વ દૂરદર્શી વિદ્વાનોની ફરજ છે કે એ પ્રશ્નને શાન્ત, નિર્વિકાર મનથી અને સત્સંશોધક દૃષ્ટિથી તેમ જ ખરી વ્યવહારકુશલતાથી તપાસવો અને સારી વ્યવસ્થાના કાયમ પાયા ઉપર મૂકવો. એમ કરવામાં એટલું જાણી રાખવાનું છે કે વ્યવહારકુશલતાની આગળ સત્તાનાં ઊંચાં તરવાનું બલિદાન અદ્યતન રીતે આપવાનું નથી; માટે જ ખરી વ્યવહારકુશલતા એમ શબ્દ શાપ્યોંછે. જુદા જુદા દેવ-તંત્ર વિષયમાં આ ધોરણ ખાસ સામવવાનું છે; સંસારવ્યવહાર, જનસંસ્કાર, આચાર-દિક સંકુલ વિષયોમાં જે વ્યવહારકુશલતાને સ્થાન આપાય તે જાણ, સ્પષ્ટતા, કબેરે જેવા વિષયોમાં ના જ મળે.

આ વિષયની ચર્ચામાં કિતરતા પહેલાં હેનો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી નવાસવાઈ સરલતા થશે. છેક ઈ. સ. ૧૮૬૨ ની ૫૧૧ પૃષ્ઠે જોડણીની અ-

ઇતિહાસ.

વ્યવસ્થા માટે પુકાર હતો એ સ્પષ્ટ સંસ્કૃત શાળાપત્રમાં

મરહૂમ વિદ્વાન નવલરામભાઈ લખેછે:—

§ “જોડણીને નિયમિત કરવાને ધણા પ્રયત્ન થયાં હતાં પરંતુ અનિશ્ચિત ના અનિશ્ચિત ચાલી આવેછે એ વાત સહુને જાણીની છે. જુદા જુદા અન્યકારો દ્વારા રીતે લખેછે હેની તો વાત આદ્યે મૂકી, કેળવણી કરતાં જ જોડણી શીખવવાને રીતે લેખકે જાણવો નથી.”

તો તો શાળાખાતા તરફથી તે સમયે એટલું જ નિર્ણય મળે તદ્વાદ્ય

ઈ.સ. ૧૮૭૨ માં થયેલા બુકક-મિટીના નિયમો

પ્રચારિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ એ નિર્ણય એ ખાતાની એકમિતિ જ વ્યવસ્થા કરી ચર્ચા પરથી તરફ અવિરત રહ્યાં હતાં એવવાની

§ નવલરામભાઈ ભાગ ૩ એ પૃષ્ઠ ૮ (સંસ્કૃત-શાળાની સ્ત્રોત)

ઇન્સ્પેક્ટર જેવા ઉપરી અમલદારે પણ નહોતી કરી, તે વખતે એક સાધારણ નિશાળના મહેતાશની હિમ્મતે તે ખોટ પૂરી પાડી હતી. એ મહેતાશનું નામ આ વિષયના ઇતિહાસમાં મોંઘાવાના માનને સર્વથા પાત્ર છે. બારેજના મહેતાશ પુરગોત્તમ મુગટરામે ઈ. સ. ૧૮૭૨ ના આરંભમાં પોતાના ડેપ્યુટી સાહેબની મારફતે સાતમી પોલીસમાં પરસ્પરવિરુદ્ધ જોડણીઓ કર્યાં કર્યાં છે તેનું એક પત્ર રજૂ કર્યું હતું, અને પોતાની આરજમાં એ બાબતની સઘળી હરકતો જાહેર કરી હતી. એ ઉપરથી એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ડૉ. ઇમ્યૂલરે (તે વખતે મિ. ઇમ્યૂલર હતા તેમણે) નવલરામભાઈને એ સર્વ જૂથો મુધારવાનો દુકમ ક્યાં હતો. પરંતુ તે દુકમ અમલમાં આણતાં નવલરામભાઈને ઘણી આડચણ પડી હતી; જોડણીના નિયમોમાં જ કેટલીક ગૂંચવણ જણાઈ હતી. અને તે પ્રસંગને સંબંધે જોડણીના નિયમનું અર્થગ્રહણ એ મથાળાથી સવિસ્તર ચર્ચા એઓએ કરી હતી; * અને તે ઉપરાંત હકાર (મોહું, હેનું, ઇત્યાદિમાં), અનુસ્વારના બે ઉચ્ચાર (કાન્ત, કાંતવું, ઇત્યાદિમાં), અને મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ (પથ્થર, પથર, ઇત્યાદિમાં), એ ત્રણ પ્રશ્નો વિશે સ્વતન્ત્ર ચર્ચા (એ નિયમોમાં ના આવ્યાથી) કરી હતી.

એ મુકદ્દમીના રજોલા નિયમો સવિસ્તર આદિ ઉતારતાં લ'ગાણુ થાય એમ છે, તેથી પરિશિષ્ટ તરીકે જોડ્યા છે. † હેમાંના કેટલાક નિયમોનાં પરિણામ આસ ધ્યાન ખેંચે હેવાં છે તેનું નિદર્શન માત્ર કરું છું:—

- ૧ 'દારી' નહિં પણ 'દારી' લખવું;
'વના' નહિં પણ 'વિના' લખવું;
- ૨ 'માર્ગશીર્ષ' ને બદલે 'માગસર' લખવું;
'ક્ષેત્ર' ને બદલે 'ખેતર' લખવું;
'શુદ્ધ' ને બદલે 'ધર' લખવું.
- ૩ 'વિહાન,' 'જગત,' વગેરેને બદલે,
'વિહાન,' 'જગત' વગેરે લખવું.

* નવલરામ'ધાવળી. ભાગ ૩ જે પૃષ્ઠ. ૬ થી ૩૩ સુધી.

† પરિશિષ્ટ (ક).

૩ આ જોડણીનો વિષય નથી, પણ ભાષાનો વિષય છે. તે ઉપર નવલરામભાઈની ચર્ચા વિચારપૂર્ણ હોવાથી નીચે ઉતારું છું:—

' હવે આ નિયમનો અર્થ તો ચોખ્ખો થયો, પણ હજી એક મોટી તકરાર બાકી છે. શું આવે પ્રસંગે આપણે અપભ્રંશ રૂપ જ કયું કરવું, અને શુદ્ધ બોલનારને ગુજરાતીમાં અશુદ્ધ બોલો છો એમ બોલવું? માર્ગશીર્ષ ન બોલવું એમ કહ્યું તે તો દીક છે, કેમકે ગુજરાતી વિહાનોમાં પણ એવું તો કોઈ જ બોલવું હશે; પણ શું એ નિયમને અનુસરી આપણે ભાદ્રપદ, આશ્વિન, વગેરે શુદ્ધચારણ કરનારાને ખોટા કહેવા? શું સોનાને સુવર્ણ કહેવા ન દેવું? કુવાને કૂપ, વાવને વાપી, અચરજને આશ્ચર્ય, રાતને રાત્રિ, સરજને

(પણ હવે સાક્ષર વર્ગનું પણ સ્વ મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે લખવા તરફ છે, અને તે ઉચિત જ છે.)

૪. ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.

આ ઠેકાણે ગુજરાતી એટલે તદ્દભવ શબ્દ એમ તાત્પર્ય છે. આ નિયમને આધારે સર્વ અલ્પરેશી ઉચ્ચાર ત્યાજ્ય થશે; અને બહુરેશી ઉચ્ચાર સ્વીકાર્ય ગણાશે. તે ધોરણને ઉપયોગ કરવામાં માત્ર, અવલોકનનો અભાવ, કેટલોક અચોક્ક્ય આગ્રહ, વગેરે કારણને લીધે વૃથા મતભેદ હાલ ઉત્પન્ન થતો જણાય છે.

૭ તથા ૧૦. નદીઓ અથવા નદિયો;

લખીએ, લખિયે; ઇત્યાદિ લખવું.

૮ તથા ૧૦. ડોસો—ડોશી;

પીરમવું—પીરસવું; ખેસવું ખેસીને; એમ

લખવું.

સૂર્ય, ગાયને નૃત્ય, વગેરે જે શબ્દનાં બંને રૂપ ભાષામાં આવેલો તેનું શું કરવું ? એ-
માંથી અપ્રચલિત રૂપ જ કયુલ રાખવું એવો કમિટીનો વિચાર હોય એમ અમને લાગતું
નથી. કેમકે આશ્ચર્ય, સૂર્ય વગેરે કેટલાક શબ્દ વાંચનમાળામાં જ લખાયા કીધા છે. એ નિ-
યમનો જે ઉપસેક અર્થ આ નીકળે છે તે જો કયુલ કરીએ તો જૂના અને નવા મંત્રના
અંધકારના પાનાપર ફેલાયેલા ફેલાયેલા દુષ્ટાચાર ફેરવવી પડે, અને કેમ બોલવું તે લખવા સાફ
વિઠાનોને વાળીઆની દુકાને મોકલવા પડે. આવો આડો નિયમ બુદ્ધિમિત્રી ગાયે જ નહિ,
અને બાંધે તો માન્ય થાય પણ નહિ.

કમિટીના શબ્દમાંથી જે અર્થ નીકળે છે તે તેના મનનો નથી એમ આપણે ઉપર
મમજાવ્યું, અને તેની વધારે આખીતી એક બીજી જાનના વિચાર ઉપરથી મળે છે. એ
જોડણીના નિયમ કહેવાય છે ખરા, પણ જે કમિટી ભેગી થઈ હતી તેની મતસભ્ય જોડણીના
નિયમ બાંધવા કરતાં કાંઈક વધારે હતી, અને તેથી એ નિયમોમાં જોડણીની બાબત
કરતાં કાંઈક બીજું પણ આવી ગયું છે. જેમકે પાંચમો નિયમ ફક્ત જોડણી લખનારને
જા કામનો છે ? એક જ અર્થના ભાવમાં જૂદા જૂદા શબ્દ બોલાય છે કે નહિ તેનું
જોડણી લખનારને કંઈ પણ કામ છે ? એ બિચારાને જે શબ્દ લખાવે તે લખવાનો છે તેમાં
એને આટલી બધી માથાફાટ જા માટે જોઈએ ? પણ બારીકો જોઈએ તો એ નિયમ
જોડણી કરનારને સાફ બાંધ્યો જ નથી, અને જે તે જોડણી જોઈને એ માથાફાટમાં
પડવા ચલાય છે તો એની મરજી. એ નિયમ તો અંધકારને કામનો છે ખરા. તેમ જ આ
બીજા નિયમ વિષે કેટલુંએક સમજવાનું છે. એ નિયમ કમિટીએ પોતાના અંધકારપણાના
કામમાં પોતાને જ મદદ કરવાને સાફ બાંધ્યો છે. એટલે દુકામાં કહીએ તો વાંચનમાળા
લખતી વખતે એ કમિટીએ વિચાર કીધો કે વાંચનમાળામાં આપણે આ નિયમને અનુસરી

આ યુક્તક્રમિટીના નિયમો, કોઈ અતર્ક્ય ધરણીને લીધે, કેળવણીખાતામાં જ પળાયા નહિ, અને કાળે કરીને અવ્યવસ્થા વધ્યે ગઈ. નવલરામભાઈની સખળ ચર્ચાતું પણ કાંઈ પ્રત્યક્ષ ફળ થયું જણાતું નથી; જો કે આહતરી રીતે હેની અસર વખતે લેખકવર્ગમાં થઈ હશે; પરંતુ તે ખડુ સખળ થઈ જણાતી નથી.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં આ નવલરામભાઈની ચર્ચા થઈ; અને ઈ. સ. ૧૮૭૩ ના ઈ. સ. ૧૮૬૧ થી ૧૮૬૬ સંધીમાં બ્હાર પડ્યા હતા, પરંતુ તેમાં વર્ણુશુદ્ધિ વગેરેની સ્થાપના બરાબર હેમણે કરી નહોતી. એ વસ્તુ ઉપર લક્ષ રાખી ફેરફાર કરવાનું ૧૮૬૯ ની સાલથી શરૂ થયું અને એ સર્વનું પરિણામ ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં દોરામાં આબું. હેમાં જોઓએ લેખનપદ્ધતિનાં અમુક તત્ત્વ સ્વીકાર્યાં છે. હેમાં જો કે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાકૃત ભાષા જોડેના ઐતિહાસિક સંબંધનું સંપૂર્ણ અંશે ગ્રહણ કરવામાં આબું જણાતું નથી, તેમ જ ઉચ્ચારને સંબંધે વર્ણોની સ્થિતિ, માપ, ઇત્યાદિ વિષયમાં કાંઈક વિચિત્રતા, અવિશદતા અને ગડબડાટ થઈ ગયાં-

શબ્દ પસંદ કરવા. આ રીતે આ નિયમ મમજતાં બધે ઠેકાણે અજવાળું થઈ જાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જે હોપના નામથી જોળખાતી વાંચનમાળાએ પાછળથી આલસતી આવેલી ભાષાશૈલીમાં એક મોટા ફેરફાર કરવાનો આરંભ કીધો હતો, અને તેની અસર આજ પર્યંત ઘણાં લખાણમાં માલુમ પડે છે. પાછલી વાંચનમાળા પ્રાંત શૈલી અને સંસ્કૃતમય વાણીમાં નિમગ્ન હતી. આ વાંચનમાળા તેને ખીલકુલ હરી કલાડવા લાગી અને બજારમાં બોલાતી, ચોરામાં સમજતી, અને ઘરમાં ગવાતી જે ગુજરાતી ભાષા તે જ ખરી ગુજરાતી છે એવો સિદ્ધાંત નિર્બંધપણે પ્રગટ કરવા લાગી. એ સિદ્ધાંત કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે તપાસવાનું અત્રે આપણું કામ નથી, પણ એ તો નિશ્ચય છે કે વાંચનમાળાની ચોપડીઓમાં તો સરળતા જોઈએ જ. અને તેને માટે આ નિયમ જે તેઓએ બાંધ્યો હતો તે ખરેખર વાજબી જ હતો. કદાપિ એ વાત ખરી છે કે જૂની ને સાતમી ચોપડીમાં ભાષા વધારે ચઢતી લેવી જોઈતી હતી, તો પણ સામાન્ય રીતે જોતાં એ નિયમ કોઈ રીતે વાંધા ઉઠાવવા જેવો નથી. જે ઠેકાણે વાંચનમાળામાં એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કીધું છે, એટલે સરજને ઠેકાણે સૂર્ય, અચરજને ઠેકાણે આશ્ચર્ય વગેરે જે શુદ્ધ રૂપ લખ્યાં છે, તે ઠેકાણે તે કોઈને પણ નાપસંદ પડે એમ અમને લાગતું નથી. એથી ઉલટું ઘણાંએકનો વિચાર તો એમ છે કે એથી પણ ભાષાનો ચઢાવો ઉપલી ચોપડીઓમાં રાખવો જોઈતો હતો. માટે એ તો હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું કે એ નિયમ ક્રમિટીએ પોતાને જ સાફ બાંધ્યો હતો, અને એમાંથી ચિરુદ્ધ કોઈ ઠેકાણે કીધેલું જણાય છે ત્યાં સમજીને જ તેમ કીધું છે.

આ નિયમ ખરેખર જોતાં જોડણી લખનારને કામનો જ નથી, કેમકે એને તો જે લખાવે તે લખવાનું કામ છે. તે છતાં કોઈ પ્રસંગે ગૂંચવણ પડે એમ ધારી આ વિવેચન અમે કીધું છે, અને તે ક્રમિટીએ પોતાને સાફ જ એ નિયમ બાંધ્યો છે એ વાત આથી મૂકી એક સંવેપયોગી નિયમ તે ઉપરથી કલાડીએ તો આ પ્રમાણે નીકળે છે:—

જો કોઈ શુદ્ધ રૂપે અને કોઈ ઘણા અપસંદ રૂપે એક શબ્દને ચોલતાહોય, તો તે શબ્દને બેમાંથી, મરજીમાં આવે તે રીતે લખવો.

છે, અને નિયમેની રચનામાં કાંઈક કઠંગાઈ આવી છે, તથાપિ લેખનશુદ્ધિ વિશે ઉત્સાહ-પૂર્વક મનન અભ્યાસ વગેરે બળ કામમાં આણ્યાં છે અને પરિણામે સ્વીકારેલાં સ્વરૂપો કેટલાંક બહુધા સત્ય માર્ગ તરફ ગયેલાં છે. ઠકારના બે ઉચ્ચાર હેમણે સ્વીકાર્યા છે (ને-કે સંસ્કૃતમાં મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ નથી એમ માનવામાં બૃહ્ત્ય ચર્ચા છે); ઠકારના બે ઉચ્ચાર હેમણે જોયા છે અને તે દેખાડવાને ગમે તહેવો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે; એકાર ઝો-કારના પ્હોળા ઉચ્ચાર પણ એ કબૂલ રાખે છે (જો કે હેની ઉત્પત્તિ કારણ ઠકારના લોપમાં જીવે છે, પૂર્વસ્થ અર્ધ, અવ, અઉ, અવમાં નથી જોતા-તે બૃહ્ત્ય છે), અને પ્હોળા ઉચ્ચાર " સુરતના નાગર બ્રાહ્મણો લેશ પણ કરતા નથી " -એમ એઓ કહે છે તેનો ફલિતાર્થ એ જ છે કે સુરતમાં પણ નાગર બ્રાહ્મણ શિવાય * ખીજાઓ, તેમજ સુરત શિવાય ઇતર ગુજરાતના ભાગમાં (લાવનગર તરફ કેટલાંકે કવચિત્ પ્હોળું ઉચ્ચારણ કરે છે એમ એઓ કહે છે તે ઉપરાંત) બધા પ્હોળું ઉચ્ચારણ કરે છે. કવિ નર્મદના આ નિયમોનું દર્શન નર્મદાશ, મુખમુદ્રા, પૃ. ૬ અને તે પછીમાં સવિસ્તર આપ્યું છે.

ઠકાર પછી મોળ વર્ષ સૂધી આ નેડણીનો પ્રશ્ન નિદ્રાવસ્થામાં રહ્યો, અને નેડણી એમની એમ અનિયમિત રૂપમાં બેઠી ચાલી. ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના આરંભમાં 'નેડણી' વિશે 'હે' પંચાવન પૃષ્ઠનું એક ન્હાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી એ વિષયના સર્વ સંદિગ્ધ પ્રદેશો વિશે ચર્ચા કરી; તે બહુધા વિધાયિય વર્ગની જાણમાં વાત ફરી. હેમાં ફલિત કરેલી સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે હતી:—

મુખ્ય મહત્ત્વની સૂચનાઓ—

(૧) 'પ્હેન,' 'ન્હાનું,' 'હમે,' 'પ્હેરો,'-ઇત્યાદિ અનેક શબ્દોમાં ઝોલાતો ઠકાર વ્યુત્પત્તિનુસાર છે. અને તેહનું સ્થળ શબ્દના આરંભ તરફ છે, -એટલે, બંજનાદિ શબ્દમાં આદિબંજન પછી, અને સ્વરાદિ શબ્દમાં આરંભે જ. અને તે પ્રમાણે ઠકાર લખવામાં દાખલ થવો જોઈયે.

(૨) " કાહું," 'પહું," વગેરે વ્યુત્પત્તિમાંથી જ ૮ લઘુ આવેલા શબ્દોમાં ૮ કાયમ રાખવો. તેનો ૨ ૬ ચીરી 'કાહું,' 'પહું,'-વગેરે કરવું નહિ. પરંતુ વ્યુત્પત્તિમાં ૨ ૬ જુદા જ આવ્યા હોય તો તે હેનો ૮ પણ ન કરવો; -જેમકે 'મોહું,' 'દોહું,' 'મોહું,' 'દોહું,'-નહિ).

(૩) લઘુચ્ચારણ યકાર બોલાય છે; પણ ('આવ્ય,' 'આખ્ય,' ઇત્યાદિ સ્થળોમાં) લખતા નથી, તે લખવો જોઈયે; કારણ તે કાંઈ બોલાઈયો નથી પણ વ્યુત્પત્તિના કાયદા-થી વારસાના હકે આવીને બેઠો છે.

(૪) એકાર તથા ઝોકારના બન્ને ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં છે—

* આ બાબત સુરતના ખીજા બ્રાહ્મણ વર્ગના લોકો તરફથી પણ મદને માલુમ પડ્યું-છે કે નાગર બ્રાહ્મણો જ માત્ર પ્હોળા ઉચ્ચાર નથી કરતા; ખીજા બ્રાહ્મણો કરે છે.

ઉદાહરણ—

સંસ્કૃત ઉચ્ચાર—વેલ, બોર; ઇત્યાદિ.

પ્રાકૃત ઉચ્ચાર—હલ, કીડી; ઇત્યાદિ.

તે સ્વીકારી યોગ્ય ચિહ્નથી દર્શાવવા નોંધાયે.

(૫) 'સકવું,' 'સુષુવું,' 'યોસાય,' વગેરે પ્રાકૃત હાત્ર આવેલા શબ્દોમાં બોલાતો સ-કાર સપ્રભાષ્ય છે, અને સંસ્કૃત શકાર ઉપર (હાવા શબ્દોમાં) કૂદીને બેસવું એ શુન્દરાતી શબ્દોના ત્રિવિધ સ્વરૂપનો અનાદર અથવા ત્રુટિ પાડિત્ય દર્શાવે છે.

પરંતુ 'બેસવું,' 'બેશીને,' 'ડોસો,' 'ડોશી,'-ઇત્યાદિ ઉદાહરણોમાં સકારનો શકાર થાય છે તે નિયમાનુસાર હોઈ તે સ્થળે શકાર સ્વીકારવો નોંધાયે.

ગૌણ સૂચનાઓ—

(૧) શુન્દરાતીમાં તદ્દભવ શબ્દોમાં અનાદિ અસ્યુક્ત લકારનો યથેત્રો ગાહર કાયમ રાખવો નોંધાયે; હેનો કાત્રો લકાર કરી નાખવો નહિ.

(૨). ર, ડ, ળ, અને (કદી) લ,-તેમ જ ઇકારનો અમુક નિયમયસર થાય છે અને બોલાય છે (દોયડું, 'ખાંચી,' 'દયણું,' 'શેયડી,' 'બાયડી,'-ઇત્યાદિ), તે લખવામાં વાપરવો.

(૩) 'હટ્ટો,' 'પથ્થર,' ઇત્યાદિમાં (તદ્દભવ શબ્દોમાં) મદ્દાપ્રાણીનું દિલ ચર્ધ પ્રથમનો અલ્પપ્રાણ ના કરતાં મદ્દાપ્રાણ જ ગખવો વધારે અનુકૂળ છે.

(૪) શુન્દરાતીમાં—

(ક) અનુસારના બે ઉચ્ચાર છે:—

સંસ્કૃત—ઉદાહરણ વંદન, સાંત, ઇત્યાદિ.

પ્રાકૃત—ઉદાહરણ આંધળો, વીંછી, 'ફંધવું,' બે'ચવું, સોંપવું-ઇત્યાદિ.

(જ) ય, ળ, જ, ઝ, ના બળને ઉચ્ચાર છે—

સંસ્કૃત—સુરત તરફ જવો, શુદ્ધ તાલબ્ય; અને પ્રાકૃત—ચરોતર તરફ જવો—

* અર્ધ તાલબ્ય.

(ગ) ડ, દ ના બે ઉચ્ચાર છે.

મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યતર.

* તે પુસ્તકમાં મદ્દ હેનો દન્ય તાલબ્ય કહેવાય છે. પણ વિચાર કરતાં લાગે છે કે દન્યનો સંબંધ હેમાં નથી. તેથી અર્ધ તાલબ્ય નામ આપ્યું છે.

(ઘ) વકાર, વકાર તથા હકારના બે ઉચ્ચાર છે—

લઘુચ્ચારણ અને ગુરુચ્ચારણ

અને આ બધા બન્ને ઉચ્ચાર સનિયમ છે તેથી તહેમનો હક કોઇ ચિહ્નની છાપથી દર્શ કરી આપવો જોઈએ.

એ પુસ્તકમાં મહે એમ પણ સ્થાપિત કર્યું હતું કે આ મર્મ સચનાઓ નેડણીના બે જ પગતુ મહારના બીજ ઉપર અવલમ્બીને રહી છે—

તે બીજ —

(ક) ચાનતો ઉચ્ચાર અનુસરવો,

અને (લ) ઉપના (ક) બીજને જાધ ના આરે તેમ વ્યુત્પત્તિને અનુમળી.

આ પુસ્તક નસિદ થયું તે જ સમયે ડાયરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન ઉપર મહે બે નતા મોકલી તે માથે એક પત્ર લખ્યો એ પત્રમાં મહાર ઉદેશ તથા નયોગન વગેરેનો ઇશારો દાખાથી તે મવિસ્તર નીચે ઉતાનવા ઇષ્ટ ગણ્યું —

To,

THE DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION

BOMBAY PRESIDENCY,

POONA

Camp Larse Road, 5th January 1888

SIR,

Herewith I have the honour to forward 2 copies of "notes on the system of spelling in Gujarati," being observations and recommendations regarding the present mode of spelling separately by book post in Gujarati

2 In this small pamphlet I have attempted to show that there is room for improvement in the system of spelling at present obtaining in Gujarati literature, or rather that there is a want of system in the mode of spelling now prevalent, and that, in my humble opinion, it is feasible to frame a simple and correct system, based on certain principles which I have tried to establish. I have also indicated the desirability, and even the necessity of the compilation of a lexicon embodying all words spelt in accordance with these principles

3 If my recommendations, which go a great deal in favour of phonetic spelling, are on that ground objected to as impracticable, I have simply to refer those that so object to the answers supplied in the accompanying treatise, and it would here suffice simply to state that an objection of this nature, originating from a knowledge of the impracticability of such a system in languages like English which are peculiar in the essential constitution of their words, does not hold good in the case of Gujarati which is derived essentially from Sanskrit a language having a thorough system of phonetic spelling and in which a concurrence of favourable circumstances renders the introduction or rather a complete introduction of phonetic spelling not very difficult

4 It is not in the power of an individual to work changes in a language such as are recommended. A great deal has to be left to the silent working of the spirit of literature. But it has, I believe, at all times been considered advisable to keep this spirit under proper guidance. This was supplied by institutions like the French Academy in their own time and sphere of influence. Here and in relation to our vernaculars there exist no such institutions, and their place, I submit, may, for the present at least, legitimately be taken by the Educational department of the State

5 With this view I have been bold to address myself to you on this subject. As I have said, it is beyond the power of an individual to introduce changes of system in a language, and my work would stop where I have left it, leaving the rest to be accomplished by such initiative as you might think fit to take in this matter after first consulting the members of the Gujarati Book Committee, if you think it desirable so to do

I have the honour to be, Sir,
Your most obedient servant
Narsingrao Bholanath Divatia

આ પત્રું ફળ તરફના શુ થયું તે જાણવામાં નથી આવ્યું, કેટલીક સુદતે કાષ્ઠક પરોક્ષ પરિણામ આવ્યું હતું તે આગળ ઉપર નોંધીશ. દરમ્યાન જોડણીની આ ચર્ચાએ ૬ મ ૧૮૮૮ માં અને તે પછી ચોડાક વર્ષ સધી સાક્ષર વર્ગમાં કાષ્ઠક ખળભળાટ કર્યા જુદા જુદા વિદ્વાનોના, ગૃહસ્થોના, પત્રના તન્નીઓના, જુદા જુદા નત પ્રસિદ્ધ થયા લાગ્યા, તેમાં કોઈ અનુકૂળ હતા તો મધ્ય પ્રતિકૂળ હતા. પરંતુ એક દર ફલિતાર્થ તો એ જણાયો કે, જોડણીની પદ્ધતિની મ્દારી સચનાઓ સર્વાંશે સ્વીકારવી દર હો કે અનિષ્ટ હો, પરંતુ ચાલુ સ્થિતિ અવ્યવસ્થિત છે એમ તો સર્વ તરફથી સ્પષ્ટ અથવા ગર્ભિત રીતે

સ્વીકારાયું. એટલું જ નહિ પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ લેખક વર્ગમાં-ખાસ કરીને નૂતન વર્ગમાં-આ નવી જોડણી પ્રમાણે સખ્તો લખાવા લાગ્યા અને એ વલણ અઘાપિ કાયમ છે. એક પારસી માસિકમાં એ પુસ્તકનું અવલોકન આવ્યું હતું ત્હેમાં એ પુસ્તકને “ગોખલા લાયક” એ વિશેષણ અપાયું હતું! એ કાંઈ બહુ અર્થવત્ વિશેષણ નથી. તેમજ એ અવલોકનમાં કેટલેક અંશે મતભેદ પણ હતો, પરંતુ પારસી લેખક વર્ગમાં પણ કાંઈક સારા ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ હતી એટલી સચના માત્ર થઈ સકે છે.

સર્વથી ગમ્ભીર ચર્ચા ફૂંકાયમાં પણ વિચારગર્ભ રીતે મરહૂમ નવલરામભાઈએ કરી હતી તે ઉતારણી આવશ્યક છે:— *

“જોડણી સંબંધી આ તરણુ વિદ્વાનના વિચાર શા શા અને કે’વા પ્રકારના છે તે આ ન્હાની નોંધમાં દર્શાવી સકાતા નથી; પણ અત્રે એટલું જ કહિયે છિયે કે બધા ગમ્ભીર અને કેટલાક કેટલેક અંશે મદદ કરવા જોગ પણ છે. પરંતુ ત્હેનો ધણો ભાગ આપણી હાલની જોડણીને નવી જૂની જ કરી નાંખે હેવો, અને વળી વધારે ખેદકારક તો એ છે કે તે ભાષાના પ્રાન્તભેદનો અંધો હાલ જે સમી ગયેલો છે ત્હેને પાછો પુર જોસ-માં સઘળી તરફ જાગૃત કરે હેવો છે. મળતી જોગવાઈએ જ હમે આ વિચારોનું વિવેચન કરવાનો ઇરાદો રાખિયે છિયે, પણ તે દરમ્યાન આ અંકમાં “ગુજરાતી ભાષાનું ઐશ્વર્ય” એ મથાળા નીચે કેટલીક દ્રષ્ટાંતો લખી છે તે આ તરણુ નિબંધકારને તેમ જ બધાને હાલ વાંચી મૂકવાની વિનંતિ કરિયે છિયે. કેમકે આપણું ઐશ્વર્ય દ્રાષ્ટ પણ પ્રકારનું તૂટી મહોમાઈ વિરોધ ન વધે હેવા ધોરણ ઉપર જ હમે સઘળા સંસાર વ્યવહારી સવોશોનો સિદ્ધાન્ત બાંધિયે છિયે, અને ત્હેમાં જ હમારી સમગ્ર પ્રમાણે છેવટે સિદ્ધિ રહેલી છે. હેને પછી સં-રક્ષક મત કહો કે સમાધાનીનો મત કહો.”

નવલરામભાઈએ ઇન્છેલી સવિસ્તર ચર્ચાનો લાભ આપણને તે પછી મળી સકયો નહિ-કેમકે એ પછી થોડા માસમાં જ હેમના મરણથી ગુજરાતી સાહિત્યને અસલા ખોટ પડી. નહિ’ તો મ્હારી ખાતરી છે કે પરિણામે, હેમનો મતભેદ પણ ગમ્ભીરતા ના છોડતાં, સુખ્ય પ્રયત્નોને વિશે કાંઈક ઇષ્ટ ધોરણ ઉપર હેમના વિચાર આવત. આમ માનવાને આધાર છે. ઉપરની હેમની ટીકામાં મ્હારી સચનાઓનો સંપૂર્ણ લાગ નથી, પરંતુ સ્વીકાર પણ જરાક સંકોચ સાથે છે. છતાં, હું આગળ ઉપર બતાવીશ તે પ્રમાણે, ‘બોલયું તેમ લખયું’ એ મૂળ ધોરણ હેમણે સ્વીકાર્ય ગણેલું છે, અને હેમાંથી નિકળતાં પરિણામ યોગ્ય મર્યાદામાં એઓ વધારે મનનથી અને દલીલોથી કબૂલ રાખત એમ જણાય છે. કેમકે ‘બોલયું તેમ લખયું’ એ તત્ત્વનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ ના થાય, અને તે બને તેટલા પૂર્ણ વિસ્તારમાં, તો પછી એ તત્ત્વના સ્વીકારનું સાર્થક્ય ક્રમમાં કાંઈ ના રહ્યું. મ્હારી આ સંબંધકરણના નિ-રાધાર નથી. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં મ્હારા પત્રના ઉત્તરમાં નવલરામભાઈનો પત્ર મ્હારી કને છે ત્હેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

Rajkote, 10th February 1888.

MY DEAR MR. NARSINHARAW,

I hope you don't think me discourteous because I have not yet answered your letter of the 5th ultimo. That my silence does not proceed from any indifference to its valuable subject matter will be seen from the prompt notice I have taken of your pamphlet in the *Shala-patra*. The fact is, age is telling upon my constitution, and it leaves me little strength to attend to anything else besides the professional and literary work I ordinarily do.

* * * *

"I thoroughly approve the scholarly manner in which you have handled the subject of Gujarati orthography, and most of your suggestions I personally endorse, but I don't think they are practical or such as will meet with general approval. But it will certainly create some agitation as you want, and I intend to do my best to keep it up

* * * *

Yours sincerely

Navalram Laxmiram.

*

Italics માં મુદ્રેશ શબ્દો ઉપર ધ્યાન ખેંચું. અલગત હેમણે સાળાપત્રમાં કરેલી ટીકાનું બીજા એ પછીના વાક્યમાં છે:—I don't think they are practical &c. પરંતુ આજથી પંદર વીસ વર્ષ ઉપર જે impractical જણાતું હતું તે આજ છે તેમ નથી, એ પ્રસક્ત વાત છે. અલગત ઠંછ કેટલાક વાંધા આવેછે અને મતભેદ દર્શાવાયછે; પરંતુ તે સર્વવ્યાપક નથી. અને મહારી મુચનામાંથી ફેટલીકે તો સ્વીકારપાત્ર ગણાઈછે. આ કારણથી નવલરામભાઈના મત સંબંધે ઉપર દર્શાવેલી આશા નિરાધાર નથી એમ કહું. પરંતુ એ વિદ્વાન પોતાનું આ જીવનનું કર્તવ્ય પૂરું કરીને વધારે ઉત્તમ જીવનમાં પ્રવેશ પામ્યાછે, તો શોક, ખોટા આચરણને પડ્યા ખાતે સ્વાભાવિક છે; પણ હેમની જાણને સંબંધે અનુચિત છે. પણ એ શોક હવે યથા છે. પરંતુ નવલરામભાઈની ટીકા તો સંપૂર્ણ રીતે મહારા પ્રસ્તાવની વિષયમર્યાદા સમગ્રાઈને જ યર્થ હતી; પણ તે સમયે થયેલી બીજા ભોક્તાની ચર્ચામાં એ વિષયમર્યાદાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયેલું જોવામાં આવતું હતું એટલું કહેવાની જરૂર છે, જેથી કરીને હવેની ચર્ચાઓમાં તે રીસની સ્થિતિ શરી ના આવે. ઉદાહરણ તરીકે મિ. કે. ર. નાનજિયાણીએ એક ચર્ચાપત્ર + ગુજરાત સાળાપત્રમાં મોકલ્યું હતું, હેમાં યદ્યપિ મહારા અભિપ્રાયો જોડે બહુધા એઓ સંમત જ હતા, તથાપિ એક તત્ત્વ ભૂલી જવાયું હતું, અને તે એ કે મહારી ચર્ચા ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દો માટે નહિ પણ તદ્દભવ શબ્દોની જોડણી માટે જ આરંભથી છે. એ વિસ્મરણને લીધે 'પથર' નહિ પણ 'પથર' લખવું એ મહારી ભલામણમાં એઓ વાંધા લાગ્યા હતા કે એ રીતે તો, અને મહાપ્રાણ લખીશું તો 'બુદ્ધિ' વગેરેમાં દ ધ નહિ પણ એ જ લખવા પડશે. આ ભ્રમ મ્હેં તે સમયે ચર્ચાપત્રનો જવાબ લખીને બતાવ્યો હતો.*

+ ગુજરાત સાળાપત્ર પુ. ૨૯ મું અંક, ૧૨ મો, ડીસેમ્બર ઈ. સ. ૧૮૯૦ પ. ૨૬૯.

* ગુજરાત સાળાપત્ર પુ. ૩૦ મું અંક ૨ જો ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૧ પ. ૪૨.

પરંતુ ચર્ચા મૂકી દઈને ઇતિહાસકથન ચાલુ રાખિયે.

ઈ. સ. ૧૮૯૩ ની શુભારમાં મહોદય અંગ્રેજ ગુજરાતી કોશ પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના મિ. કાવસજી સંજના એમ. એ. અને મી. દુરતમજી શેઠના બી રા. કેશવલાલ એ, એઓએ કરેલી હેમાં ગુજરાતી શબ્દોની નોંધણી શી રાખવી ધુવના નિયમો. ઈ. એ પ્રથમ નિકળતાં એ વિશે કેટલાક નિયમો રા. કેશવલાલ હુર્યદરાય સ. ૧૮૯૩. ધ્રુવે યોજ્યા હતા. તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક હોવાથી આ

નિયમ નોંધે દાંડું. હું અને આ સ્થળે નોંધવાની જરૂર છે કે એ નિયમોમાંથી નં. ૧ થી ૯ સંધીના નિયમોના વિષયો મહારા નોંધણીના પુસ્તકમાં ચર્ચાયા જ નથી, પણ હેમાં ધણે અંશે મહારા અભિપ્રાય અનુકૂળ જ થાય એમ છે; તે વાત જૂદી રાખી નિયમ ૧૦ થી ૨૧ સંધી અર્થાત્ બાકીના સર્વ નિયમો મહારી પદ્ધતિને અનુકૂળ જ છે. અપવાદ માત્ર 'પથર' ને બદલે 'પાથર' લખવાનું ઠરાવનાર નિયમ ૧૯ માનો જ છે. પરંતુ હેમાં મહારા ખાસ દૃઢ પક્ષપાત એકે તરફ નથી તેથી એ બહુ મતભેદ ના જ ગણાય. તેમ જ લઘુ-પ્રયત્ન યકાર વિશે બહુ પ્રકટ રૂપે નિયમ નથી રચાયો; જે ઇશારો છે તે માત્ર નિયમ ૧૮ મામાં જ છે, એટલો મહારી યોજનાથી નજાવત છે. એ નિયમ ૧૮ મામાં દેહે છે:—

“જેરદાર સંયુક્તાક્ષર અને પોચા સંયુક્તાક્ષરનો બેદ દર્શાવવો; ઉદા. આશ્વર્ય, ક્યું.”

પરંતુ આશા રાખું છું કે ‘આખ્ય,’ ‘આચ્ય,’ ‘લખ્ય,’ ‘હસાદિમાંના લઘુચારણ્ય યકારનો જરૂર સમાવેશ આ નિયમના પ્રદેશમાં રા. કેશવલાલ કરતા જ દ્રઢે. રા. કેશવલાલે આજના આજનો અને વ્યાકરણનો અને હેમના ગુજરાતી બાષા તથા વ્યાકરણ સાધેના સંબંધનો ખાસ અભ્યાસ મનનગીક્ષ રીતે અને ગરબીર તર્કને માર્ગે કરેલો છે, એ દેખવું હવેના વળોધર્મીકૃતિ વિશે કરેલી ચર્ચા ગમેરે ઉપરથી સુવિરિત છે; પરંતુ એ કદાંચ વધારે હેમની વિદ્વતાનાં પ્રમાણે પ્રજાને દ્રશ્ય મૂકી દરિગોચર થવા દીધાં નથી એટલે મેંને વિશ્વ છે. પણ કહેવાની મતલબ એ છે કે હેમના આ ખામ વિદ્વતા તથા વિચારબુદ્ધિ અભ્યાસના પ્રમાણમાં હેમના ઉપર કહેલા નિયમોને ગજન સ્વાભાવિક રીતે મરે છે. પછી જૂન જૂન મતભેદનો સંબંધ આ સામાન્ય વિચારને બાધ આણી સકશે નહિ. આ જ ધરણી વિશેષ બેદ થાય છે કે હેમના નિયમો અમલમાં આણવાનો પ્રયત્ન જ, કોણે કામ પડી બાગવાને લીધે, આવ્યો નહિ.

આ પછી એક બીજા પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય સાક્ષરના પ્રવાસ નરે દરિ દોરે છે.

ઈ. સ. * ૧૮૯૬ ના છેલ્લા વિભાગના ‘સંસ્કૃત-શાસ્ત્ર’માં દેખત

રા. ગોવર્ધન- પદ્ધતિ વિશે એક લેખ મ. ગોવર્ધનભાઈ દાસનો પ્રસિદ્ધ રહે રામ ત્રિપાઠીની હતો હેમાં હેમના વ્યક્તિત્વની સંજ્ઞા દર્શાવી તે કહેવાતો નો ચર્ચા; ઈ. સ. ૧૮૯૬. જ નથી. માત્ર હેમણે તારેલા ‘સંસ્કૃત’ નું જ દર્શન કરી છે છે. એ પણ આ નિયમની એકે દાંડું છે. એ નિયમો

હું પરિશિષ્ટ (જ).

* ‘સમાલોચક’ પુ. ૧ હું એક ૪ થી સંસ્કૃત ૧૮૯૬, પુ. ૧૨૨

+ પરિશિષ્ટ (ગ).

દોષની પરીક્ષા આવશ્યક હતી; તેથી * ઈ. સ. ૧૮૯૬ ના 'જ્ઞાનસુધા'માં સવિસ્તર ચર્ચા મ્હેં એ લખાણને સંબંધ કરી; તેમાં હેમજે સચવેલાં ધોરણથી કરી મુલ્યવસ્થા આવી સકે એમ નથી એ દર્શાવવાનો યથાગતિ પ્રયત્ન કર્યો હતો. હેના પ્રત્યુત્તર તરીકે વળી * 'સમાલોચક'માં હેમજે એક વિસ્તાર અને યથાયુક્ત લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; પરંતુ તેથી પ્રસ્તુત વિષય ઉપર વિશેષ અથવા નવો પ્રકાશ પડ્યો નહોતો તેથી એ વિશેષ વધારે નોંધની જરૂર જણાતી નથી.

રા. ગોવર્ધનભાઈની ચર્ચા ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં પ્રસિદ્ધ થઈ તે જ અરસામાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી આ વિષયમાં કંઈક પ્રયાસ કરવાની જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. ઑક્ટોબર નોવેમ્બર ૧૮૯૬ વર્નાક્યુલર સોસા. જીવીની જાગૃતિ. ના ગુમારમાં એ સોસાયટીએ ત્રણ ગ્રંથોની કમિટી નીમી (રા. રમણભાઈ, મરહુમ માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ, અને રા. બા. લાલસંકરભાઈ); અને એ કમિટીએ રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ક્રુવ વગેરે કેટલાક એ વિષયના અભ્યાસીઓની સલાહ લેવી એમ દર્શાવ્યું. આ પ્રવૃત્તિનું ખીજ એ હતું કે ડાયરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન રજીમાં કહેણ કે ગુજ. વ. સોસાયટી ગુજરાતી શબ્દો ખરી જોડણી વાળા લખીને યાદી એજો ઉપર મોકલી દે તો હવે થનારી વાંચનગાળાની આવૃત્તિઓમાં તથા ખીજા શાળા ખાતાનાં પુસ્તકોમાં શુદ્ધ જોડણી યોગ્ય * લાગશે તો દાખલ કરવામાં આવશે. * ડાયરેક્ટર ઉપર ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં 'જોડણી' ના પુસ્તક સાથે મ્હેં પત્ર લખ્યો હતો, —ઉપર દાખલ કરી ચૂક્યો છું—તે ઉપરથી એ અમલદારે આ પગલું ભરેણું કે ક્રમ તે ખરી માદિતીને અભાવે તર્કનો વિષય રહેછે. આ ઉપરાંત ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં ગુજ. વ. સોસાયટી ઉપર મ્હેં એક ટૂંકો * પત્ર લખી સૂચના કરી હતી કે જોડણીને મુલ્યવસ્થિત કરાવવા માટે ડાયરેક્ટર ઉપર સોસાયટી તરફથી પત્ર લખવો અને તે માટે એક યોગ્ય કમિટી નીમવાની બલામણુ કરવી; આ પત્ર સોસાયટીને મ્હેં મોકલ્યો હતો કે નહિ તે સંદિગ્ધ છે; પણ જો મોકલ્યો હશે, તો વખતે હેનું પરિણામ પણ ઉપરના પ્રયાસમાં કેટલેક અંશે આવ્યું હોય. ગમે તેમ હોય, પણ ગુજ. વ. સોસાયટીએ એ કમિટી નીમી તે પછી યું પરિણામ નીખ્યું તે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નથી. પરંતુ તે પછી સવા વર્ષે સોસાયટી તરફથી તથા શાળા ખાતા તરફથી એક ક્રમ આગળ લરાયો જણાયછે. ચાલુ જોડણીવાળા શબ્દોનો સંગ્રહ કરી તે તે ઉપર જુદા જુદા વિદ્વાનોના અભિપ્રાય મંગાવવા, પછી છેવટ નિર્ણય કરવાને શાળા ખાતાના જે અધિકારીઓ (રા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ તથા રા. કમળાસંકર પ્રાણ-સંકર ત્રિવેદી) તથા સોસાયટીના જે મેમ્બરો (રા. બા. લાલસંકરભાઈ તથા રા. રમણ-

* 'જ્ઞાનસુધા' પુ. ૧૦ મું અંક ૧૦-૧૧-૧૨. ઑક્ટોબર, નોવેમ્બર, ડીસેમ્બર ૧૮૯૬.

* 'સમાલોચક' પુસ્તક ૨ જીું અંક ૪ થો, પુસ્તક ૩ જીું અંક ૧ થો, ૨ જો, અને ૩ જો.

+ મ્હારી તા. ૭-૧૧-૯૬ ની ખાનગી ડાયરીની નોંધ ઉપરથી આ જ્ઞાન લીધોછે.

* પરિશિષ્ટ (ચ).

ભાષા મહીપતરામ) એમ ચાર ગૃહસ્થોની કમિટી નીમી હતી, અને હેમનામાં મતભેદ થાય તો ડિરેક્ટરને જણાવવો. તે નિર્ણય થયા પછી ખરા શબ્દસંગ્રહ તરીકે પુસ્તક બહાર પાડવું, એમ ઠરેલું હતું. તે કમિટી તરફથી આવેલો પત્ર તથા હેને મેં આપેલો ઉત્તર એ બંને પત્રની નકલ આ નિબંધમાં દાખલ કરવાથી વિશેષ પ્રકાશ પડશે. §

આ પ્રયાસ ચાલતો હતો તે વખતે મરહૂમ માધવલાલભાઈએ ગુજ. વ. સોસાયટીની શબ્દકોશ કમિટીને બે પત્રો લખી છપાવ્યા હતા; તે પશુ મરહૂમ માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈની લખેલો છે, અને એકાર ઓકારના બે ઉચ્ચાર (સાંકડા થયાં. તથા ખોળા) નો ભેદ ચિહ્નથી દર્શાવવાની, તેમજ અનુસ્વારના બે ઉચ્ચાર (પોચો તથા નેરદાર-એમ બે) નો ભેદ પશુ ચિહ્નથી દર્શાવવાની, ભલામણ કરેલી છે. બીજો પત્ર મેં ૧૮૮૮ માં લખેલો છે અને હેમાં મહાપ્રાણીના દ્વિત્વ વિશે ચર્ચા કરી 'પથર' વગેરેને બદલે 'પઠર' વગેરે લખવું એમ અભિપ્રાય મૂક્યો છે. પ્રથમના પત્રમાં શબ્દકોશ કમિટીથી પોતે બહાર હોય એમ વચન આપ્યું છે તે પત્ર ઉપર જણાવેલી કમિટીના અંધારણુથી વિરુદ્ધ લાગે છે; તેમજ કન્સલિટંગ કમિટી વિશે ઉલ્લેખ હેમણે કર્યો છે, તે કમિટી કંઈ તે જણાવું નથી. ગમે તેમ હો; પશુ ગુજ. વ. સોસાયટીએ આરંભેલા આ સત્કાર્યને અન્તે શો પરિપાક થયો તે પ્રગતી નળુમાં આવ્યું નથી. માત્ર માર્ચ ૧૮૯૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રવ્યવહાર ઉપરથી જણાય છે કે માધવલાલભાઈને ડીસેમ્બર ૧૮૯૭ નો પત્ર (એકાર ઓકાર તથા અનુસ્વાર બાબતનો) અભિપ્રાય માટે સોસાયટી તરફથી ગ. છાટાલાલ નરભેરામ ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો; અને તે ઉપર એ ગૃહસ્થે પરિણામે પ્રતિકૂળ મત મોકલ્યો હતો. તે સાથે એમ પશુ જણાય છે કે માધવલાલભાઈ પોતાનો પત્ર જુદા જુદા ગૃહસ્થો ઉપર મોકલવાને પરિણામે કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી સોસાયટી ઉપર જવાબ આવવા લાગ્યા હતા. પરંતુ રા. છાટાલાલ નરભેરામ સિવાય બીજા કોઇના અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધિમાં મકાયા જણાતા નથી. તે ઉપરથી સોસાયટીની કાશકમિટીના વલણનો કાર્થક ઇશારો જણાય છે; અને આ જોડણીના વિષયમાં સ્ક્રિપ્ચર્ચીપ કુર્વાળ: સૌખ્યૈર્દુ:સ્વાન્યપોહતિ એ રસિક વચનનો જાણે પ્રયોગાન્તર કરીને લેખનમાં વિષમતાઓ ના દાખલ કરી સૌખ્યવૃત્તિ વડે જોડણીની સુવ્યવસ્થાનું દુ:ખ ટાળી કાંઈ પશુ કૃતિ ના કરવાનો માર્ગ સ્વીકારાયો હશે એમ પરિણામની સ્પષ્ટતાને લીધે અનુમાન થઈ સકશે. અસ્તુ. રા. છાટાલાલ નરભેરામનો પત્ર પરિશિષ્ટ ૩ પે જોડાયો છે. + હેનો સાર માત્ર એટલો જ છે કે ઉચ્ચારના ભેદ વસ્તુસ્થિતિમાં છે તો ખરા અને તે એકાર ઓકાર અને અનુસ્વાર ઉપરાંત અનેક પ્રકારોમાં-પરંતુ એ અનેકતાને લીધે જ ચિહ્નો બહુબલુ ચોજવાં પડશે, માટે તે વાત છોડી દેવી, અને કાશમાં તે તે શબ્દની જોડે કાઉંસમાં ચિહ્નો વડે ઉચ્ચારનાં

§ પરિશિષ્ટ (જ) તથા (જ ૧) જુવો.

* પરિશિષ્ટ (ચ) તથા (ચ ૧) જુવો.

+ પરિશિષ્ટ (છ)

સ્વરૂપ બતાવવાં. આ નિર્ણયની પરીક્ષા આગળ ઉપર કરીશું. મરદમ માધવલાલભાઈના ધીજી પ્રયાસ પછી ઇતિહાસમાં નોંધ્યા વિના જવા નહિં દેવાય. ઈ. સ. ૧૮૯૭ ના ઑગસ્ટથી ઈ. સ. ૧૮૯૮ ના સેપ્ટેમ્બર સુધી શાળાપત્રમાં “હેમચન્દ્રની અપવ્રંશ બાપા,” “ગુજરાતી વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિ” એ મથાળાંથી પોતાના અભિપ્રાયો હેમણે દર્શાવ્યાછે. હેમાંના ઘણા ખરા વિચારપૂર્ણ અને સ્વીકારવા લાયક છે. એ બધી ચર્ચામાંથી કેટલાક પ્રશ્નો વિશે મેં અંચાં સુદર્શનના ૧૮૯૯ના માર્ચથી ઑગસ્ટ સેપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ સુધીના અંકોમાં કરેલી છે. ત્યાં વિગતવાર પરીક્ષા જોઈ સકારો. આદિ એટલું જ નોંધું કે મહારાષ્ટ્રી સ્વતન્ત્ર રીતે, વ્યુત્પત્તિ અને આસતો ઉચ્ચાર એ બે તરવોનું તથા એ બે તરવોના પરસ્પર સંબંધનું યથાસ્થિત દર્શન હેમને થયેલું હેમાં જણાયછે, અને સ્પષ્ટ સંપ્રદેશમાં સ્વીકાર્યુંછે.

આ પછી ૭ વર્ષ સુધી આ વિષયમાં નિશ્ચેષ્ટતા રહી. પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યના અન્તર્દેશમાં કેવળ નિશ્ચેષ્ટતા નહોતી. સેખક વર્ગમાં જોડણીનાં શાળા ખાતા નવાં તરવો કેટલેક અંશે પ્રગટ રીતે સ્વીકારવા લાગ્યાં તે કેટલાક ના પ્રયાસ. ઈ. સ. લેખકોની જોડણી સખળ રીતે કહી આપેછે. પછી એટલા ૧૯૦૪. જ સરખા મહત્વની વાત એ છે કે મરદમ માધવલાલભાઈએ ગુજરાત શાળાપત્રમાં પોતાનાં લખાણોમાં નવા ધોરણની જોડણી ધણે ભાગે દાખલ કરી એ પદ્ધતિને અનુમોદન આપ્યું. પરંતુ આ સર્વ જ્ઞાનયુક્ત પ્રવાહ હતો; અને તે દોરાણે મૂકતાં, જોડણી સંબંધે કોઈ ખામ ધોપણના અભાવને લીધે કહેવુંખરું જ છે કે એ ૭ વર્ષે વિરામનાં હતાં. અન્તે ઈ. મ. ૧૯૦૪ માં વાંચનમાળાના સંશોધનની યોજના સર થઈ. તે પ્રસંગનો લાભ લઈને એ સંશોધન કમિટીના પ્રમુખ, મિ. હોલ્વર્ટન ઉપર મેં મહારું ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળું જોડણીનું પુસ્તક મોકલી નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:—

Dhulia, 16th January 1904.

To,

J. G. COVERTON, Esq.

President, Vernacular Text Books Revision Committee.
POONA.

Sir,

As the Gujarati Text Books are going to be revised by your Committee I take the liberty to send by book-post a Note on Gujarati Spelling, published by me some years ago, and to suggest that the spelling of Gujarati words to be adopted in the series may be settled on a systematic, and scientific and rational basis

2. My note will speak for itself. All I may state here is that it is a plea for something like phonetic spelling, a principle essentially congenial to the genius of the Gujarati (as of any other Indian vernacular) language, deriving as it does its formation from Sanskrit which is eminently phonetic in its system of

spelling. Of course I have made certain concessions wherever necessary. But it is the principle that requires to be recognised in practice.

3. And here I may be allowed to draw attention to the support practically received by my system from the Gujarat Sala Patra while it was conducted by the late R. S. Madhavlal H. Desai who, independently of my book, came to the same conclusion as myself, in the most important of my suggestions.

4. I may also mention that somehow or other the principles advocated by me have slowly and silently received acceptance in practice in several books in recent Gujarati literature; and it would be well to give the matter authentic recognition which can best be done by a responsible and influential body like the Educational Department of the State.

5. This responsibility was apparently recognised and understood in the preliminary attempts made by the Department when the G. V. Society of Ahmedabad was asked to assist in settling this vexed question of spelling. In doing this the Department impliedly recognized the unsettled state of spelling in the School series and the desirability of systematizing it.

6. In these circumstances I have ventured to trouble you with my proposals, under a sense of duty to my mother-tongue and with full hopes that the subject will receive the consideration which its importance deserves.

I have &c.

N. B. Divatia.

આ પત્ર તથા જોડણીનું પુસ્તક કમિટી આગળ વિચારને માટે મૂકવામાં આવશે એમ સંબંધતાથી ઉત્તર મળ્યો. પરંતુ અનુમાન થઈ સકે છે કે એ રા. કમળાશંકર મહારી સૂચનાને પરિણામે એ કમિટીએ “જોડણીના કેટલાક પ્રશ્ના વિવેચના અર્થા. સંબંધમાં પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો મંગાવ્યા હતા.” x એ અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નથી એટલી ખામી પડે છે. પરંતુ એ સંબંધે રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીના અભિપ્રાયનો લાભ આપણને મળ્યો છે. એ અભિપ્રાય શાળાપત્રના ઈ. સ. ૧૯૦૪ ના જુલાઈના અંકમાં પ્રગટ થયા છે. હેનો સાર એ બતાવ્યો છે કે “ગુજરાતી જોડણીના સર્વમાન્ય નિયમો અત્યાર સુધી થઈ સક્યા નથી, તેમ જ થવા ઘણા સંભવિત નથી.” પરંતુ જોડણીના નિયમોનાં આધારભૂત બીજા હેતુને મતે આ છે:—

“ ૧. સિદ્ધ વર્ગના ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી કરવી; પરંતુ ઘણા લાંબા કાળથી રૂઢ થયેલાં રૂપોમાં બાપાનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય હેયો ફેરફાર કરવો નહિં.”

૨. જ્યાં ઉચ્ચારથી શુદ્ધ રૂપનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં વ્યુત્પત્તિથી નિર્ણય કરવો.”

આ ચર્ચા સંબંધે મહારા વિચાર તથા દલીલો ‘વસન્ત’ ના સંવત ૧૯૬૦ ના બાદપદના અંકમાં સવિસ્તર લેખમાં મેં જણાવ્યાં. આ પૂર્વે તા. ૨૫ મી જુલાઈ ૧૯૦૪ ને દિવસે અમદાવાદમાં વાંચનમાળાની સંશોધન કમિટી મળી હતી અને તે પ્રસંગે કેટલાક ગૃહસ્થો પણ હાજર રહ્યા હતા; જોડણીના નિયમનો ખરડો તૈયાર કરી ગુજરાતના યોગ્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો માગ્યા હતા; તે સર્વની ચર્ચા કરી છેવટે મુકરર કરેલા નિયમો ઓગસ્ટ ૧૯૦૪ માં ‘બુદ્ધિપ્રકાશના’ તત્ત્વીને મળેલા જણાવછે. એ નિયમો ‘બુદ્ધિપ્રકાશના’ સેપ્ટેમ્બર ૧૯૦૪ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયાછે. આ કમિટીની મીટિંગ જોધપે તહેવી પ્રસિદ્ધિથી થઈ જણાતી નથી; તેમ જ યોગ્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આવેલા પછુ પ્રગટ થયા નથી. આ સર્વ ન્યૂનતા માત્ર નોંધવી બસ છે. આ કમિટીના નિયમો કાંઈક કાચા રૂપમાં હતા એમ જણાયાથી કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ ઉપર ‘વસન્ત’ માં પ્રસિદ્ધ કરેલી મહારી ચર્ચાની નકલ મોકલીને નીચે પ્રમાણે પત્ર મેં લખ્યો:—

Dhulia, 8th October 1904.

To,

J. G. COVERNTON, ESQ.,

President, Vernacular Text Books Revision Committee.

POONA.

SIR,

In continuation of my letter dated 16th January 1904 (acknowledged under your No. 362, 19-1-04), I beg to send (separately by book post) a supplementary pamphlet on the subject of Gujarati Spelling.

2. It mainly traverses the criticism of my views, published in the Gujarat Sala-Patra of July 1904, but, I believe, it also illustrates further the main contentions advanced by me.

3. I find the subject had been placed before a committee of selected persons by you at Ahmedabad on 26th July 1904, and some tentative rules were drawn up then. These being not final, as I presume, I have ventured to send this pamphlet to you, especially as I am humbly of opinion that the subject has not really received the serious and careful consideration it deserves.

I have &c.

N. B. Divatia.

હાના ઉત્તરમાં રીતિ પ્રમાણે લખાઈ આવ્યું કે કમિટીની આગળ એ પત્ર તથા 'ચોપાનિયું' મૂક્યાં છે. અને ક્ષણ એટલું થયું કે 'શબ્દનાં પદ' એ અર્થહીન વચનને, સુધારીને 'એકાચ્' 'દ્વિચર', એમ લખ્યું, અને 'એ,' 'જ,' 'કે,' 'પણ' એ અવ્યયોને પ્રત્યયનું ખોટું નામ આપ્યું હતું તે કેટલાં પ્રત્યય શબ્દ તો કાઢી નાંખ્યો, પણ અવ્યય એમ નામ ના પાડ્યું; પણ એટલો એ માત્ર અતિ ગૌણ બાબતમાં સુધારો કર્યો; અને જોડણીના ધોરણને તો પૂર્વવત્ અથવા વધારે અસંસ્કૃત દશામાં જ રાખ્યું. એ કમિટીના કાન્યા નિયમો તથા છેવટના નિયમો અપરિશિષ્ટમાં મૂક્યા છે. આ કમિટીએ કરેલા કાર્ય સિવાય બીજા પ્રયાસ જણવામાં નથી. પરંતુ જાન્યુઆરી ૧૯૦૫ ના શાળાપત્રથી જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં " ખાતા તરફથી જોડણીના નિયમો નક્કી કરવા સરકારે એક પરિપત્ર (કોનફરન્સ) નીમી હતી. તેમ જ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો પણ મંગાવ્યા હતા. એ પરિપત્રે નક્કી કરેલા નિયમોને છેવટનું સ્વરૂપ પ્રો. (?) કૉનવર્ટનની સભા (કમિટી) એ આપ્યું છે. એ નિયમો ગયા નવેમ્બર માસના શાળા-પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે." આ કોનફરન્સના જન્મજયન વગેરે વિશે પ્રજાજન અજ્ઞાનમાં છે. સરકારે નીમેલા કોનફરન્સનું બંધારણ, હેની પ્રસિદ્ધિ વગેરે સ્વરૂપના અભાવને લીધે એ નામ જો અમદાવાદમાં મજેલી કમિટીને અપાયું હોય તો અદ્યતન થવાનો ભય છે. અને વાસ્તવિક કોનફરન્સ થયું હતું કે નહિ તે વિશે સંશય જ રહે છે.

અસ્તુ. પણ આ 'નિયમો' છેવટના થયા એમ સંભવતું નથી. એ ઉપર શંકાઓ 'બુદ્ધિ પ્રકાશ'ના ઈ. સ. ૧૯૦૪ ના ઑક્ટોબરના અંકમાં અર્ચાપત્રથી રા. શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતાએ કેટલીક જણાવી છે. હેમાં જો કે થલો ગૂંચવાડો થઈ ગયો છે, તથાપિ કેટલાક પ્રશ્નો તથા સૂચનાઓ મનન કરવા યોગ્ય છે. તેમ જ સંવત ૧૯૬૧ ના માર્ગશીર્ષના 'વસન્ત'-માં રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતે જોડણી વિશે લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે તો સ્પષ્ટ રીતે, ડોશી, બેશી, હશી, ઇત્યાદિ માટે, તેમ જ 'હેમે,' 'હેતુ,' વગેરેમાંના હકારને યોગ્ય ચિહ્ન માટે ભક્ષામણ કરે છે; અને લઘુપ્રયત્ન યકારનું અસ્તિત્વ 'આંખ્ય' વગેરેમાં સ્વીકારી 'આંખ્ય' વગેરેમાં હેના સ્થલપરત્વે જ શંકા બતાવે છે. x

વળી રા. કમળાશંકરે 'વસન્ત'ના સંવત ૧૯૬૧ ના કાર્તિકના અંકમાં હેમનો બચાવ આપ્યો છે. અને અન્તે હેનો પ્રત્યુત્તર મ્હે સં. ૧૯૬૧ ના માધ માસના 'વસન્ત'માં પ્રસિદ્ધ

* પરિશિષ્ટ (જ) તથા (જ ૨) જુવો.

x રા. નંદનાથના લખાણમાં 'રહેલું કૌરવમાંને બજવા પાણ્ડવને હેવી વૃત્તિનો બાસ માય છે.' કમિટીના નોવેમ્બર ૧૯૦૪ના શાળાપત્રમાં છપાયેલા નિયમોને એઓ સર્વથા માન્ય ગણે છે છતાં હેમાંના કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નો વિશે જ પોતે જૂનો નિર્ણય આપે છે; ઉદાહરણ- ડોશી, બેશીને, વગેરે લખ્યું. લઘુપ્રયત્ન હકાર માટે કાંઈક યોજના કરવી, વગેરે. વધારે આશ્ચર્ય તો એ છે કે મહારા પોતાના લેખો પણ કમિટીના આ નિયમોથી બહુ વિરુદ્ધ માર્ગ-ગામી નથી, એમ એઓ કહે છે. ગમે તો હું કમિટીના નિયમો નથી સમજી સક્યો, કે મહારી લેખનપદ્ધતિ શી છે તે હું જ નથી જાણતો !

કર્ષાણે. આ સર્વ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે આ વિષય નિર્ણયની દશાએ હજી સુધી પહોંચે નથી. અને હેના ઇતિહાસ અપૂર્ણ છે, અને આટલે વર્તમાનકાળ સુધી આવીને અટક્યો છે.

વિષયવર્થા.

આ ત્વારે આ કંટકમય વિષયનો ઇતિહાસ છે. હેમાં છેક ત્રીસ વર્ષ ઉપરાંતથી માંડીને આજ સુધીના જણવાજોગ બનાવેલું આપણે સિંહાવલોકન જોડણીના ઇતિહાસ કરી ગયા. એ અવલોકનથી ફક્ત ચતી નિષ્પત્તિનો હવે નપાસ નો ઉપસાધાર. કરવાની જરૂર છે. એ સિંહાવલોકનમાં આપણે જોયું કે છેક ઈ. સ. ૧૮૭૨ની પૂર્વે શાળાખાતાની બુકકમિટી તરફથી જોડણીના નિયમો પ્રસિદ્ધ થયા હતા; તે ઉપર ઈ. સ. ૧૮૭૨માં નવલરામભાઈએ સમર્થ અર્થાવલોકન કર્યું. એ નિયમનો અમલ વ્યવહારમાં—શાળાખાતામાં પણ—અનેક કારણોને લીધે વધાધટિત ના આવ્યો. લગભગ એ જ શુભારમાં નર્મદાસમાં લેખનશુદ્ધિના નિયમોનું કાંઈક વિલક્ષણ રૂપમાં દર્શન થયું. પછી સોળે વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૮૮માં મ્હેં ‘જોડણી’ નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી એ વિષય ફરીથી જાગૃત કર્યો; હેને પરિણામે કાંઈક અજબજાટ પસર્યો, કાંઈક વ્યવહારમાં પરાક્ષ રીતે અસર થઈ. પછી ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં અંગ્રેજી શુજરાતી કાશને સંબંધે રા. કેશવલાલ દ્રુવના વિચારપૂર્ણ નિયમો ઘડયા, પરંતુ દેવની ગતિથી હેનો પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ જ ના આવ્યો. તે પછી રા. જોવાર્ધનભાઈએ ઈ. સ. ૧૮૯૬માં એ વિષય ચર્ચ્યો અને મ્હેં તે ચર્ચાનું અવલોકન કર્યું. તે જ વર્ષથી ૧૮૯૮ સુધીમાં શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ—શાળાખાતાની ગ્રેરજાથી અને હેના સંગ્રોજે—કાંઈક પ્રયાસ આરંભ્યો, પરંતુ, એ સરસ્વતીનદીનો પ્રવાહ સૂકા આરણ્યમાં જ લુપ્ત થઈ ગયો. આ સમયમાં માધવલાલભાઈએ શાળાપત્રદ્વારા અને બીજી રીતે જોડણીના સુધારાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ ધણે દરજ્જે કરવા માંડ્યો,—પરંતુ હેમના અવસાનની સાથે તેનું પણ અવસાન આવ્યું. આમ છ વર્ષ વીતી ગયાં, અને અન્તે માર્ચ માસ (ઈ. સ. ૧૯૦૪) ના આરંભમાં વાંચનમાળાસંશોધન કમિટીને મ્હેં પત્ર લખી આ વિષય ફરીથી ચેતવ્યો, અને એ વર્ષના અન્તભાગમાં કાંઈક અધિકચરા પ્રયાસભાસ થઈ અપરિણામી સત્રો ધરાવતું પરિણામ આવ્યું; અને હજી આ વિષય આમ અસમર્થાધાનની દશામાં રહીને ચર્ચાના વમળમાં જ ગૂંચવાઈ રહ્યો છે.

આ ઇતિહાસદર્શનથી શું નજરે પડે છે, અને હેના બોધ શા છે તે જોઈએ. પ્રથમ

તો એ જણાય છે કે જોડણીમાં અભ્યવસ્થા છે અને તે દૂર કરી

જોડણીના સર્વે ક્રાંતક શાસ્ત્રીય તેમ જ વ્યાવહારિક પોરણ ઉપર હેને સુસ્થાપિત માન્ય નિયમો છેક કરવાની આવશ્યકતા અને ક્ષતતા છે;—એ વાત પાછલાં ત્રીસ અસંભવિત નથી. બત્રીસ વર્ષથી સ્પષ્ટ અથવા ગર્ભિતરીતે સ્વીકારાતી આવી છે. વ્યવસ્થાની જરૂર છે એમ માનીને જ બધા પ્રયાસના આરંભ ચરેલા; છે તે બહુ બરાબર છે, કશા ફેરફારની જરૂર નથી,—એમ દરાવવાનું હોત તો એ પ્ર.

ચતુર્થી ઉત્પત્તિ જાણી શકાય છે તે સાચું કે જોડું—એ તપાસનો હેતુ હતો જ નહિ. સાક્ષર વર્ગના સામાજિક હૃદયની આ વૃત્તિ કોઈક સર્વમાન્ય ધોરણ ઉપર આવવાની ઇચ્છા સૂચવે છે, અને તેથી જ શિષ્ટ વ્યવહારમાં સર્વમાન્યતાનો, અનુકૂળ સંસ્થિતિના, લાભે, કાંઈક સંભવ બતાવે છે. કેમકે સર્વમાન્યતા તો કોઈ પણ ભાષાને માટે સંભવિત નથી. માટે સાક્ષરભાષામાટે નિયમ જ ના થવા જોઈએ એમ દર્શાવે ના થાય. ઉચ્ચારાનુસાર લેખન, અને આપણી ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયમાં નિયમનું ધોરણ બહુ અંશે phonetic spelling—એટલે ઉચ્ચારાનુસાર લેખન—ના

પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ તત્ત્વ ઉપર જ અવલમ્બન રાખશે. બીજી પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ જેવી અને આપણી ભાષાઓનું બંધારણ એ તત્ત્વને અનુકૂળ નથી; અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, વગેરે ભાષાઓ વચ્ચે આધુનિક યુરોપિયન ભાષાઓનું સ્વરૂપ જ જુદા પ્રકારનું છે, અને હેમાં ઉચ્ચારાનુસાર લેખનને પ્રવેશ આપતાં અત્યંત અસ્તવ્યવસ્થા, સંખ્યાબેદ.

ભ્રમ, વગેરે અનિષ્ટ પરિણામ થવાનાં. (કાંઈક આ ભાષાઓના ધોરણને જ લક્ષ્યા ગમવાથી કેટલાક ગૃહસ્થો—ખાસ અંગ્રેજ ગૃહસ્થો—ગુજરાતીમાં એ તત્ત્વ માખલ કરવામાં અકારણ બચ જુવે છે.) લૅટિન, ગ્રીક, વગેરે કેટલીક પ્રાચીન ભાષાઓને એ બાધ આવતો નથી. ફારસી અને અરબીમાં કાંઈક એ તત્ત્વને વિરોધી અંશ છે. પરંતુ સંસ્કૃત તો મર્યાદા ઉચ્ચારાનુલેખનને યોગ્ય બંધારણવાળી ભાષા છે. અને ગુજરાતી હેની પુત્રી (અથવા પ્રાકૃત મારફત અબ્જ્યાથી દોઢિત્રી) હોવાને લીધે હેનું સ્વરૂપ પણ ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ અનુકૂળ રીતે પોતામાં મમાવી સકે એમ છે: એટલું જ નહિ પણ હેનું ખાસ સ્વરૂપ જ એ તત્ત્વની માગણી કરે છે ને એ તત્ત્વનો વિનાશ થતો રોકવા માટે આકોશ કરે છે,—જે તે માટે આપણે અવશ્યશક્તિ વાપરિયે તો. મંસ્કૃતવર્ણો જ ગુજરાતીમાં દાખલ થયા છે; અને પાણિનિયે સ્થાપેલાં ગ્રંથો જ હોઈ મંત્ર—એ કાંઈક લક્ષ્યલક્ષણના સંખ્યાબેદ સ્થાનવિપર્યાય કરનારી દલીલમાં પણ આ ઉચ્ચારાનુલેખનના તત્ત્વનો ગર્ભિત અને પર્યાયાન્તરથી ખીકાર મમાવે છે.

આ તત્ત્વનું દર્શન મગ્દૂમ નવલરામભાઈ ને સ્વાભાવિક રીતે ઉચ્ચારાનુલેખનનું થયેલું હોઈ હેમણે સ્પષ્ટ રીતે ગ્રંથકાર્યું છે. જુકકમિટીના જોડણીના તત્ત્વ વિદ્વાન ચિન્તકો નિયમોનું અર્થગ્રહણ કરતાં એઓ લખે છે.—*
એ સ્વીકાર્યું છે.

“આ રીતની જોડણીની એક એવી અસર થઈ છે કે કહેવું, કહે-
છે, વગેરે જે જોડણી હાલ પસરી છે તે ઉપરથી ઉચ્ચાર પણ કેટલાએક વાંચનારાઓ ખોટા કરે છે અને કેટલાએક મહેતાજીઓ એવા ઉચ્ચાર શીખવવા એમ પોતાની ફરજ સમજે છે. બીજું બોલણું તેમ જ લખણું એ જ આપણી લિપિનું લક્ષણ છે તેમાં આ નિયમથી એક ખોટો વિરોધ આવીને પડે છે.” વળી બીજો સ્થળે:—*“કેટલાએક બોલાય છે

તે પ્રમાણે જ લખવું એમ હોય છે. અને ખરું જોતાં આપણી લિપિની રૂઢિને એ વિચાર જ અગત્યનો છે.”

મોટાં ટાઇપ મેં મૂક્યાં છે, તે વાક્યની સ્પષ્ટતા સ્વતઃસિદ્ધ છે. અલખતં એ તત્ત્વનો સર્વાંશ વ્યવહારમાં પ્રવેશ એઓ કરાવી સક્યા નહોતા, તે ‘મોટા’ ને બદલે ‘મોટા’ વગેરે પ્રયોગથી જણાય છે. પરંતુ તે કાળની સંસ્થિતિનું પરિણામ હતું. અને આ તત્ત્વ હેમણે સ્વીકાર્યું હતું તે તો ઉપરના વાક્યમાં હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ છે. વિશેષ પુરાવો એ હકારના વિષયમાં જ હેમના પોતાના વચનમાં મળે છે. નેહણી વિશેની ચર્ચામાં પૂરવણી પ્રમો વિશે બોલતાં હેમણે ‘મોટાં’, ‘મોટું’, ‘પેલું’, ‘નહાતું’, ‘મોટું’, ‘હમે’, ‘તમે’, વગેરે શબ્દોમાં હકાર વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે તેમાં હકારનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી તે કોઈ પણ રીતે પ્રદર્શન કરવા તરફ મત આપ્યો છે, — માત્ર એ હકારના સ્થળનો નિર્ણય કરવામાં હેમણે જુદી રીતની બલામણુ કરી છે. આ સ્થળનિર્ણય માટે મહારા નેહણીના પુસ્તકમાં માત્ર અવલોકન કરીને પરતુસ્વરૂપ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે ને સ્થળે નેમ્મ લેવાની વિનંતી છે.

આ તત્ત્વનો સ્વીકાર કવિ નર્મદાશંકરે પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કરેલો છે. નર્મદાશ, મુખ્ય-મુદ્રા ૫, ૪૪માં લખે છે:—

“લેખનશુદ્ધિ વિશે જ્ઞાતરથી મેં અન્ય લખવા માંડ્યા ત્હારથી જ બોલવું ત્હેવું જ લખવું એ જ વિચારને મૂળ ધોરણ માનતો આવ્યો છઉં. એ ત્રણ વાર નિયમ પણ બાંધ્યા હતા પણ તે પ્રમાણે સર્વત્ર વર્તવા વિશે મેં સ્પષ્ટ રાખી નથી. ત્રણેક વર્ષ થયાં જૂનાં પુસ્તકો વાંચવામાં ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવામાં મેં આનંદ માન્યો છે તે ઉપરથી પણ મહારા પ્રથમ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે કે બોલવું ત્હેવું જ લખવું. પછી રૂપાન્તર મૂળને મળતું આવતું હોય કે ના હોય”.

હાને એક પૂરનોટથી કાંઈક વિશિષ્ટતા આપાઈ છે કે પરસ્પર સંગતિવ્યવહારની વૃદ્ધિ, અન્યકારોની સંખ્યામાં વધારો, અનેક કોશઅન્યની રચના, પ્રાન્તપ્રાન્તની બાપાતું સં-નિમિશ, વગેરે સ્થિતિ આવતા સુધી લેખનશુદ્ધિના અવિચળ નિયમ બંધાવા કઠણ છે. પરંતુ હવે કાલક્રમે એ બધી બાબતમાં દશા ફરી છે, તે તો જુદી વાત છે, પણ ઉચ્ચારાનુસાર લેખનનું તત્ત્વ ઇષ્ટ ગણવામાં નર્મદેવે પણ સામેલ થયા છે એ મુખ્યવાત ડગતી નથી. વળી એઓ સ્પષ્ટ લખે છે:—(નર્મદાશ, મુખ્યમુદ્રા, ૫૪. ૪૪) “વર્તમાનકાળમાં ઉચ્ચારણુ પ્રમાણે જ લખવા ઉપર લક્ષ રાખ્યેથી લેખનશુદ્ધિ પોતાની મેળે જ ચચારિયત થશે.”

આ મતે ‘હવણાં’ ને બદલે ‘અહણાં’ વગેરે પ્રયોગો અયોગ્ય જ ગણાય, ને તે વાજબી છે.

મરહૂમ માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈએ પણ આ ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું-

છે. મ્હારો, ત્હારો, વગેરે પ્રયોગોનો પણ સ્વીકારવાનાં કારણો બતાવતાં એઓ એક સ્થળે *લખેછે:—

“એટલે ગુજરાતીમાંથી હ ને હાંકી કાઢવો એ અસાધ્ય છે. ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિની વિરુદ્ધ છે, અને તે કારણથી પસન્દ કરવા જેવું નથી. કોઈ પણ શબ્દની જોડણી નક્કી કરતાં હેના ઉચ્ચાર પર પ્રથમ ધ્યાન આપવું જોઈયે, અને ઉચ્ચાર એક કરતાં વધારે થતો હોય ત્હારે વ્યુત્પત્તિ કયા ઉચ્ચારને ટેકો આપેછે તે જેવું જોઈયે. જ્યાં ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ચોખ્ખી રીતે મળતાં હોય ત્યાં તો કોઈ રીતની તકરાર હોવી જ ન જોઈયે”.

આ અભિપ્રાય ઉપર એઓ મ્હારાથી સ્વતન્ત્ર રીતે જ આવેલા જોઈને મ્હને એક રીતે સંતોષ થયો હતો, અને સુદર્શન (ડિસેમ્બર ૧૮૯૯) ના અંકમાં ૫૪ ૭૧મે આ ઉપર ઉતારેલા વચન વિશે મ્હેં આમ ઉદ્ગાર કર્યો હતો:—

“અનન્ય પક્ષોમાં જોડણી વિશે જે તર્કો (ચાલતો ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ) તથા તે તર્કોના અંબન્ધ શાળાપત્રે સ્વીકાર્યાં છે તે જોઈ મ્હને એક જાસનો આનન્દ થાયછે. કેમકે આજથી દસ વર્ષ ઉપર એ જ તર્કોની હિમાયત મ્હેં કરી હતી અને જે કે તેથી આરમ્ભમાં કાંઈક ખળભળાટ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને પછી વળી એ હિમાયત અરુણરુદિત થવાનો ભય જણાતો હતો. તોપણ તાલક્રમે સિદ્ધ લખાણોમાં એ તર્કોનો આચારથી ધીમે ધીમે સ્વીકાર થઈ જઈ અન્તે શાળાપત્ર જેવા જવાબદારી વાળા માસિક-માં એ તર્કો સ્પષ્ટપણે વિચારમાં તેમ આચારમાં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે.”

મારાંશ એ કે ઉચ્ચારાનુસેખનનું તત્ત્વ તો વાસ્તવિક અને સ્વીકાર્યોગ્ય છે. અને હેમાં આશ્ચર્ય નથી. સસ, વ્યવહારમાં સત્વનો ઉપયોગ, પ્રમાણિકપણું, ક-ઉચ્ચારાનુસેખનનું પટનો તિરસ્કાર,—એ વૃત્તિ આ તત્ત્વના બીજામાં ગ્રુમ રૂપે રહીછે; તત્ત્વ કષ્ટદના તિર-એ વૃત્તિનું કૃતિમાં આવનારું સ્વરૂપ એ તત્ત્વછે. ખોટા વેસ ધારણ રકારમાંથી ઉપજેલું કરીને હમનારની જે સ્થિતિ તે ઉચ્ચારભિન્ન જોડણીમાં દેખા દેનાર શબ્દની સ્થિતિછે. બોલતું ‘હાશી’, ‘મ્હોડું’ વગેરે અને લખતું ‘હાસી’ ‘મ્હોડું’ વગેરે એ આ રીતે એક જાતનું બુદ્ધિવિધયક કષ્ટ જ છે. લખાતી જોડણીનો એ ખડું છે કે કાળે કરીને લખાતી જોડણીની અસર,—હેનો પ્રત્યાધાત ઉચ્ચાર ઉપર થયો સંભવછે. પરતુ વસ્તુસ્થિતિ શું ઉપર થશે ? બતાવેછે ? ‘મ્હોડું’, ‘મ્હાડું’, ‘જેસીને’, ‘હાસી’, ઇલાદિ રૂપો વાંચન-માળા વગેરેમાં આટલા વખતથી દાખલ થયા છતાં,—છોકરાં શીખવાના આરમ્ભકાળમાં તદ્દપ ખોટા ઉચ્ચાર કરેછે, તોપણ પરિણામે અને બોલવાના વ્યવહારમાં સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર ઉપર જ પાછાં એ જાયછે—; અને મ્હોટી ઉમરના વર્ગમાં અવાપિ વ્યવહારમાં તો હકાર સકારવાળા ઉચ્ચાર કાયમ રહ્યાં છે. આ સ્થિતિ સહજ સૂચવેછે

કે કૃત્રિમ નેડણીનો પ્રત્યાઘાત ઉચ્ચાર ઉપર નથી થયો, અને હેનુ' કારણ એ ઉચ્ચારની સ્વાભાવિકતા અને વ્યુત્પત્ત્યનુસાર સ્વરૂપ એ જ. પછી હજી સમય જતો ઉચ્ચાર જ નેડણી જેવો થઈ જશે તો જુદી વાત છે, અને ત્યાંમાં કાંઈ શોધનું કારણ નથી. પરંતુ હાલ જ્યાં સુધી એ પ્રત્યાઘાત થયો નથી—ખોટી નેડણીએ ખરા ઉચ્ચારને પોતાના સ્વરૂપમાં બેળવ્યો નથી—ત્યાં સુધી ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ નેડણી, વ્યુત્પત્તિથી ટેકા મળનારી નેડણી, પ્રયોગમાં આણુવાનો ટૂંકો, સીધો, સત્પર, પ્રમાણિક માર્ગ સા માટે ના સ્વીકારવો ?

અને આ phonetic spelling—ઉચ્ચારાનુસાર નેડણી—તે કાંઈ આજ કાલ્યનો નવો બોલો કરેલો માર્ગ નથી. હેનુ તત્ત્વ તો આજથી તેત્રીસ વર્ષ ઉચ્ચારાતુલ્યેષ્ઠ અને ઉપર નવલસામભાઈએ અને કવિ નર્મદાસંકરે અંસદિગ્ધ શબ્દોમાં નવીન માર્ગ નથી સ્વીકાર્યું હતું. અને વ્યવહારમાં પણ જૂના કાળથી ખલુધા એ પ્રકાર પ્રચરિત હતો,—જે કે હેમાં વર્ણના સ્થળપરતે અનિયમિતપણું હતું. જૂના જમાનાના લોકો 'મહારુ', 'માહારુ', 'તેહેને', વગેરે ગમે તે રીતે લખી હકાર ગમે તે રીતે મૂકતા હતા, પરંતુ હકારનો સ્વીકાર કરતા હતા. હોપસાહેબની વાચનમાળા દાખલ થઈ ત્યાંની પૂર્વે આ પદ્ધતિ કાંઈક પ્રચારમાં હતી એમ જણાય છે. નવલસામભાઈની હકારની ચર્ચામાં લખેલું છે કે હકાર પોતાની પહેલાના વ્યવજન જોડે જોડી દેવાની રીત (ખેન, ખેલું—વગેરે જેવી) "બોર્ડના વખતમાં કેટલાએક શબ્દોમાં ચાલવા માંડી હતી અને નર્મદાસંકરે તો હેને મર્વજ વાસ આપ્યો છે".* તેમ જ અહીં, ત્યાં, ઇત્યાદિ લખવાની રીત "બોર્ડના વખતમાં ચાલતી, અને 'યુર્જરી' ગદ્યના પિતા' રણુછોડદાસ ગિરધરભાઈની પ્રસાદી જણાય છે."† મહારા 'કુમુદમાળા' નામના કાવ્યમંત્રકોમાંની નેડણી વિશે લખતાં શ. બ. ગોપાળજી મુરભાઈએ એ પદ્ધતિને મંકુલ અને નિરપયોગી કહેવાની સાથે કબૂલ કર્યું હતું કે હેમાંના કેટલાક પ્રકાર એક જમાના પૂર્વે (એ અભિપ્રાય ઈ. મ. ૧૮૯૯માં આપ્યો હતો તેથી આજથી આશરે બે જમાનાના શુભારમાં) પ્રચારમાં હતા.

તેમ જ, બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનીયું જન્મ પામ્યું તે વખતનો લખાણનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે:—

"આ ચોપાનીયું જાપનાસાઓની એવી ખાતરી થઈ છે, કે જે દેશમાં બોલીતું કઈ ટેકાણું નથી, તરેતરેવાર ચોપડી થએલી નથી, લોકોનું મન વિદ્યા તરફ લાગેલું નથી, ને તેને લીધે વિદ્યા એ શી વસ્તુ છે, તે બહુથી શા શા શાએદ થાય છે, એવા દેશમાં મુજબ

* નવલસંચાવળી ભાગ ૩ જો. ૫૪. ૨૭.

નર્મદાસંકરે કોરાના વખતથી મારું, અમે—ઇત્યાદિ ૩૫ લખી હકારનું દર્શન અક્ષરની નીચે બિન્દુ મૂકીને કરાવ્યું છે, પણ હેનુ અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે જ.

† નવલસંચાવળી ભાગ ૩ જો. ૫૪ ૨૮

‘પગરણમાં કંઈ બુદ્ધિ ઉઘડે, લોકોના વહેમ જાય, ને વિદ્યા ભણવા તરફ’ થીત લાગે, લોકોની ‘આંખો’ ઉઘડે, કે વિદ્યા તે શું છે, પથરા છે, દેખાળા છે શું? એવી એવી મ્હોટી મ્હોટી અનેક તરેની વાતો માંહી આવે એવું ચોપાનીઈ ચચા વગર દેશમાં સુધારો થાય લોકો સમજીને યસા શાણા વિચારવંત જ્ઞાની વિદ્વાન થાય એવું થવું સુસ્કલ છે”.^૬

બુદ્ધિપ્રકાર તા. ૧૫ મી મે ૧૮૫૦ ને દિવસે પ્રથમ નીકળ્યું, તેની પ્રસ્તાવનામાંથી આ ઉતારો છે. હેમાં ‘વહેમ’, ‘મ્હોટી’, ‘આંખો’,—એ શબ્દો પ્રસ્તુત થયાં ને સંબંધે ધ્યાન ખેંચેછે, અલખત એ સમયમાં જોડણી અધ્યવસિચત હતી તે તો સ્પષ્ટ જ જણાય છે. પરંતુ ઉચ્ચારાનુસાર લખવાનો પ્રયત્ન તે વખતે હતો એ ઉઘાડું છે; પછી આધુનિક સાહિત્યના આરંભકાળને લીધે લેખનપદ્ધતિમાં એકધારી વ્યવસ્થાનો અભાવ હતો તે જુદી વાત છે. કહેવાનો હેતુ એટલો કે કે હાલ જે વ્યવસ્થા માટે હું પ્રયાસ કરું છું તેમાંનાં બીજા કેવળ નવીન કલ્પનાક્રમ નથી. તેમ જ ઉપરના પૂર્વગ્રાહમાં કહી મયા પ્રમાણે હજી પણ એ ઉચ્ચારો—હકાર, લઘુચ્ચારણ ચકાર, વગેરે—સિદ્ધ વર્ગના વ્યવહારમાંથી લુપ્ત થયા નથી. તો ને સ્થાપિત કરવામાં હકાપણ તેમ જ સત્યાનુસરણ સમાયું છે. (પ્રસંગવશાત્તેનુંકિધું કે ‘ચચા’, ‘ચાચ’ એ પ્રયોગોમાં અકાર છે તે પૂર્વે પ્રાકૃતકાળમાં લઘુપ્રયત્ન ચકારને સ્થળે અકાર લખાતો હતો તેનો અવશેષ હોવાનો સંભવ છે. રૂપરંજુ તે પ્રકાર ‘ભણા’ વગેરેમાં પણ દાખલ કરેલો જણાય છે. તેમ વળી ‘ચાચ’ એમ પણ જોડણી કરેલી દેખાય છે, તેથી વ્યવસ્થા બરાબર તે સમયમાં નહોતી એતો ખરું જ. પરંતુ ઉપર નીપજાવેલાં અનુમાનોને એથી બાધ નથી આવતો તે હમણાં જ કહી ગયો છું.

હકારને વિશે મરહુમ ટેલર માહેબનો હેવો વિચાર હતો કે—‘પેહલો’ વગેરે લખવું. અને ઉતાવળથી એ હકાર અર્ધો બોલાય છે માટે તે કાઢી નાંખવો અથવા આપો ખસેડી નાંખવો ના જોઈએ”. આમ કોઈ પણ રીતે હકારનું પ્રદર્શન કરવા તરફ મત તો હતો જ. પછી હેના સ્થળ સંબંધે મતભેદની જુદી વાત છે. ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ સ્વીકારાયું હતું એટલું જોવાતું છે. અને હોપસાહેબે આ હકારનો ભાગ વાંચનમાળામાં કર્યો તેવું કારણ

હું આ ઉતારો રા. રમણભાઈના ‘યુજસતી સાહિત્યનું હાલનું વલણ’ એ નિબંધ-માંથી લીધો છે. (કવિતા અને સાહિત્ય-પૃ. ૭૦૦), અને હેમાં જોડણી વગેરે યથાવત છે એમ રા. રમણભાઈએ તે સ્થળે કહ્યું છે.

* અવળાં યત્રુતિ: સિદ્ધહેમચન્ ૮-૧-૧૮૦ કે, ગ, જ, ચ ધત્વાદિનો, સ્વર પછી આવતાં, અસંયુક્ત હોય તો, અને અનાદિ હોય તો, લોપ થતાં શેષ રહેલો અર્થ, (અર્થાત્ અ તથા આ) લઘુપ્રયત્ન ચકાર જેવો સંભળાય છે. એમ છે. એટલે નગરમ્ તું નગર, નયનમ્ તું નમનં વગેરે થતાં હેમાંના અકારનો ઉચ્ચાર લઘુચ્ચારણ ચ જેવો થાય છે. તે ચ અક્ષર-ના લખતાં અ અક્ષર જ લખાતો, પણ એ અનો આકાર કાંઈક જુદી રીતનો લખાતો, લઘુપ્રયત્ન ચકાર છે એમ જણાવવાના હેતુથી, એમ કાંઈક ભાસ થાય છે.

+ નવલમ્ થાવળી ભાગ ૩ જો. પૃષ્ઠ. ૨૪.

સોધીશું તો હેમાં પણ ઉચ્ચારાનુલેખનનું તત્ત્વ તો આવશે જ. હકાર ગુજરાતમાં સુરત શિવાય બીજે કદિ બોલાતો જ નથી એમ માનીને હકાર એઓએ કાઢી નાંખ્યો હતો. અર્થાત્ ગુજરાતના મોટા ભાગમાં ઉચ્ચાર થાય તે પ્રમાણે લખવું એ તત્ત્વ તો સ્વીકારાયું જ. ભ્રમ માત્ર ઉચ્ચારના પ્રચારની વસ્તુસ્થિતિ બાબત થયો. કેમકે હકાર સર્વત્ર બોલાયછે જ. નવલરામભાઈએ આ વાત પોતાની ચર્ચામાં સવિસ્તર જણાવીછે.† અહિં ઉતારો કરીને લંબાણ થઈ જાય એમ છે.

પરંતુ આમ જોડણીની વ્યવસ્થા સુસ્થાપિત કરવાની સ્કામે ફેટલાક લોકો જુદી જુદી જોડણી વ્યવસ્થિત તરેહના વાંધા આણેછે, એ વાંધાના વિશેષ સ્વરૂપમાં ઊતરતા ખેલ્યાં કરવા સ્કામે વાંધા હેતુ સામાન્ય વર્ગીકરણ એ પ્રકારના વિભાગમાં આણી સકાયછે:—

(૧.) ઉચ્ચારબેદ (એકાર એકારના બપ્પે ઉચ્ચાર; ચ, છ, જ, ઝ, ના બપ્પે ઉચ્ચાર; ય, વ, હ ના બપ્પે ઉચ્ચાર, ડ, ઢ, ના બપ્પે ઉચ્ચાર; અનુસ્વારના એ ઉચ્ચાર; એમ ઉચ્ચારબેદ) છે ખરા, પરંતુ તે લેખનપદ્ધતિમાં દર્શાવવાની જરૂર નથી અથવા એ બેદનો નિર્ણય કરવામાં તેમ જ દર્શાવવામાં મુશ્કેલીઓ નડેછે. અને (૨.) હેવા ઉચ્ચાર બેદ જ છે નહિં.

હામતો બીજો વિભાગ તો વસ્તુસ્થિતિનો કેવળ અનાદર કરેછે અને આ પ્રશ્નનો દૃષ્ટાંતમાં જ નિદાશ આણવા જાયછે. તેમ આપણે કરીશું તો કાંતો ઉચ્ચારબેદ-એકાર ખરી હાલત જેવાની આપણી અશક્તિ અથવા અનિચ્છા અને ત્હેને એકારના; ચ, છ, પરિણામે અસરલતા સચિત થશે. ઉચ્ચારબેદ છે જ નહિં એમ કોઈ જ, ઝ, વગેરેના-એ આગ્રહ રાખશે તો ત્હેનો નિર્ણય એકની હા અને બીજાની નાથી જ નહિં, એ થવાનો નથી. એ નિર્ણય કરવાની જરૂર જ હોય તો ખરો માર્ગ કદિપત વાંધા. એ છે કે થોડા વિદ્વાનોની કમિટી નીમાય અને તે જનમમુદાયમાં, શિક્ષિત શિષ્ટ વર્ગમાં ફરી, સ્વચ્છ પ્રશ્નો પૂછ્યા વિના, 'સહજ અવ-

લોકન કરી વસ્તુસ્થિતિનો તપાસ કરીને જણાવે. એ કમિટીએ શા ધોરણે તપાસ કરવી, કયાં કયાં તપાસ કરવી, એ સર્વ ઝીણી પણ મહત્ત્વની વાતોનો વિસ્તાર આ સ્થળે કરવાની જરૂર નથી. પ્રસંગ આવે તો તે સર્વનો નિશ્ચય કરવાને અવકાશ ધણો એ છે. ૨૮ ક્રમનાશ કરે આ વિષયમાં કાંઈક તપાસ કર્યું હેમના સંવત ૧૯૬૧ ના કાર્તિકના 'વસન્ત'માં ચાલેલા લખાણથી જણાયછે; પરંતુ તે તપાસ યથાપટિત થઈ સકી નથી એ હેમના લખાણથી જ જણાયછે અને સં. ૧૯૬૧ ના માધના 'વસન્ત'માં મ્હેં તે બતાવ્યું જ છે. માત્ર ચોટાક જ ગૃહસ્થોને લખીને પૂછી, લખેલો અભિપ્રાય મંગાવ્યાથી સિદ્ધિ નથી,—એ ગૃહસ્થો આ વિષયમાં બધાએ અધિકારી હોય તોપણ લખેલા અભિપ્રાય મંગાવ્યા પછી પણ રૂબરૂ (તટસ્થ અથવા બધા મતના પ્રતિનિધિભૂત કમિટી આગળ) એ ગૃહસ્થોને પ્રશ્નમાળા-પૂછી પૂછી તારતમ્ય જોવું એ હાવી સર્વ તપાસનું આવશ્યક

અંગ છે, તો ઉચ્ચારના સ્વરૂપ જેવા ઝીણા વિષય માટે તો સવિશેષ રીતે આવશ્યક છે. પરંતુ એ અપૂર્ણ અને એકદેશી તપાસના ફળમાં પણ એટલું તો જણાઈ ગયું છે કે શિષ્ટ વર્ગમાં પણ અમુક અક્ષરોના બદલે ઉચ્ચાર પ્રચરિત છે. પછી તેને આખ્ય દર્શાવીને પતવી દેવાથી વિષયાન્તરતા સિવાય બીજું પરિણામ નથી આવતું.

પ્રથમના વિભાગ—ઉચ્ચારભેદ છે, પરંતુ નિર્ણય કરવામાં તથા દર્શાવવામાં મુશ્કેલીઓ નડે છે એ વાંધા—ની પરીક્ષા કરવામાં જોડણી વિરુદ્ધતા ઉચ્ચારભેદ છે પણ નિર્ણય મુખ્ય વાધાઓના વિશેષ સ્વરૂપમાં ઊતરવાનો પ્રસંગ કરવામાં તથા દર્શાવવામાં આવે છે, તો તે ક્રમ ઉપર હવે જવું પડશે. મુશ્કેલીઓ છે;—એ વાંધા.

એ વાંધાઓ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.—

(૧) અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં phonetic spelling—ઉચ્ચારાનુસાર જોડણી સ્વીકારાઈ નથી.

(૨.) જોડણી જેવા વ્યાવહારિક વિષયમાં વ્યવસ્થા, નિયમ, વગેરે આધુનાની શાસ્ત્રીયતા અસ્થાને આવે છે.

(૩.) ગુજરાતી ભાષામાં કેશ મુચિત જોડણીવાળો જ્ઞાંત્રી નહિ થાય ત્હાં સ્પષ્ટી જોડણીની નિશ્ચિતતા નહિ આવી સકે.

(૪.) આ નવી પદ્ધતિની બલામણુને પરિણામે પ્રાન્તભેદનો ઝંખડો પુનઃ જન્મીત થવાનો ભય છે.

(૫.) ઉચ્ચારભેદ વિવિધ પ્રકારના છે તેથી તે દર્શાવવાને અનેકાનેક ચિહ્નો યોજવાં પડશે અને તે બહુ મુશ્કેલ વાત છે.

(૬) સર્વમાન્ય નિયમો થઈ મકરો નહિ.—

કેમકે—

(ક) ઉચ્ચાર અનિશ્ચિત છે.

(ચ) વ્યુત્પત્તિનું અજ્ઞાન અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલીઓ છે.

અને—(ગ) પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદ.

પ્રથમનો વાંધો લખ્યો.—અંગ્રેજી અને હેવી ભાષાઓમાં ઉચ્ચારાનુસાર લેખન નથી, તે માટે આપણી ભાષામાં તે પ્રકાર અશક્ય છે અથવા

અંગ્રેજી વગેરે અનિષ્ટ છે, એ દલીલ યથાન્યાય નથી. ઉપર હું કહી ગયો જ 'હું ભાષાઓમાં ઉચ્ચારા- કે એ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ તથા બીજી કેટલીક ભાષાઓનું જ્ઞાતિબંધા- નુલેખન નથી. રણ જ' જુદા પ્રકારનું છે, અને સંસ્કૃત અને ત્હેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ભાષાઓનું બંધારણ જુદા પ્રકારનું છે. પ્રથમ દહેલી ભાષાઓને ઉચ્ચાર-

રાતુસાર લેખનનું તત્ત્વ પ્રતિકૂલ જેવું જ છે, અને પછી કહેલી બાપાઓને એ તત્ત્વ પ્રતિકૂલ નથી એટલુંજ નહિ, અતુક છે એટલુંજ નહિ, પણ સ્વરૂપ જ એ બાપાઓનું એ તત્ત્વ માગી લે છે. એ તત્ત્વનો સ્વીકાર ના થાય તો ઉચ્ચલી બાપાના સ્વરૂપને પ્રતિકૂલતા આવે. મરહૂમ નવલરામભાઈનો મત આ રીતિનો જ કાંઈક હતો તે “જોલવું તેમ જ લખવું એ જ આપણી ક્ષિપિતું લક્ષણ છે ” એ હેમના વચનથી ઉપર હું સૂચવી જ-ચૂક્યો છું. તેમજ આ પ્રશ્ન વિશે પાછલા ભાગમાં કહી ગયો છું તેટલું જ બસ છે. એક વાત યક્ત ઉમેરીશ. અંગ્રેજ જેવી બાપાઓમાં ઉચ્ચારાનુસાર લેખન કરવા જતાં શબ્દોનાં મૂળ જાણવા અશક્યવત્ થઈ જાય એમ છે, અને ચાલે છે તે જોડણી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવામાં બહુ મદદ આપે છે—એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. know (=જાણવું)

ઉચ્ચારાનુલેખનના શબ્દને ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવા જતાં હેની વ્યુત્પત્તિનું તથા સંસ્કૃત સેવનથી ગુજરાતી- જ્ઞા ધાતુ જેડેના સંજન-ધનું દર્શન અશક્ય થવાનું. કેંચ બાપામાં તો માં વ્યુત્પત્તિનું દર્શ- એથી પણ વિશેષ અન્ધકાર યઈ જવાનો ભય છે. eat (=ખાણી)ના ન સંભવે છે. અને ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી કરે તો o એમ કરવી પડે. એટલે લૅટિન અંગ્રેજ વગેરેમાં જાણવા ઉપરથી આવ્યાની વાત જાણવાનું સાધન તદન નાજૂદ થાય. હુમ થાય છે. આથી ઉચ્ચટા પ્રકારની સ્થિતિ આપણી બાપાની છે. આપણે તો ‘પોણુ’ ને બદલે ‘જોડણું’ લખીએ તો—ઉચ્ચટા વ્યુત્પત્તિ ઉપર સખળ પ્રકાશ પડવાનો, અને ‘સં. પૃથુલમ્, પ્રા. પદુલં’ અને પછી ‘દલલં, અને હામાં (અ ઉ હોવાને લીધે આ થવાથી) ‘જોડણું’ એ ક્રમની ઊંડી વીચિત્ર દર્શન મનોરંજક રીતે થવાનું.

સારાંશ કે, અંગ્રેજ જેવી બાપાઓમાં ઉચ્ચારાનુલેખનથી અનિષ્ટ ફળ થાય છે,—વ્યુત્પત્તિનો નાશ,—તે જ ધોરણે આપણી બાપામાં એ તત્ત્વ આજ્ઞાથી છાટ રજ થાય છે,—વ્યુત્પત્તિ નો પ્રકાશ.

‘ ખીજે વાંધા કાંઈક ગમ્મીરતા, વ્યવહારકુશલતાના ગમ્મીર વિચાર, ઉપર રચાયેલો હોય એમ પ્રથમ ભાસ થાય છે. બાપા તે કાંઈ ગણિત,

જોડણી જેવા વ્યાવહારિક કે ન્યાયશાસ્ત્ર (logic), કે ખગોળ, કે પદાર્થવિજ્ઞાન, વિષયમાં નિયમની શાસ્ત્રીયતા કે હેવો વિષય નથી, કે હેમાં અચળ, એકત્રારા, નિયમો અનુચિત છે; એ અયોગ્ય વાંધો. પ્રવર્તાવાય; મનુષ્યના નિત્યવ્યવહારનું સાધન બાપા છે, તો હેમાં આમ નિયમોનાં બન્ધન આણવાં એ રૂઢાપણું કામ નથી; હાવી દલીલો આ વાંધામાં જણાય છે.

ફ કાંઈક હાવી રીતની દલીલ ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જન્યુઆરીના તા. ૪ થીના જાન-સુધા (સાપ્તાહિક) ના અંકમાં પ્રગટ થઈ હતી. “ગુજરાતી ચાલતી બાપા છે,” “સંસાર-વ્યવહાર અને બહેપારરોજગારનું લખાણ હેમાં થાય છે,” “શબ્દો ઉત્તાવજો લખવાની જરૂર છે,”—હેવાં કારણો બતાવી મ્હારા ‘જોડણી’ વિશેના તે સાલમાં પ્રગટ થયેલા પુસ્તકમાં કરેલી સૂચનાઓ અસ્વીકાર્ય તરીકે જણાવી હતી. હેનો ઉત્તર એક ટૂંકા ચર્ચાપત્ર રૂપે તે જ સમયે મ્હેં આપેલો ‘જાનસુધા’ માં ‘જગાની તંગાસને લીધે’ દાખલ ના થવાથી ‘ગુજરાત ગેઝીટ પત્ર’માં મ્હેં મોકલ્યો હતો.

એ વાંધામાં
રહેલો તર્કદાપ.

શાસ્ત્ર તે વ્ય-
વહારથી સ્વતન્ત્ર
અને વ્યવહારની
પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલી
વસ્તુ નથી.

વ્યવસ્થા, સંભવે જ નહિ; એ તો બન્ધનરૂપ થઈ પડે; શાસ્ત્રીયતા અને વ્યવહાર એ બેની વચ્ચે તો વિરોધ જ છે;—આમ જમ રાખવાનો નથી. શાસ્ત્ર તે વ્યવહારથી સ્વતન્ત્ર વસ્તુ નથી. વ્યવહારની નીતિ (practical politics) અને શાસ્ત્ર એ પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ નથી. વ્યવહારમાંથી જ શાસ્ત્રનાં તત્ત્વ ઉપજીવી કઢાય છે. વ્યવહારમાં તો compromise લે-મૂક, ત્યાગસ્વીકારનું તત્ત્વ હોય અને શાસ્ત્ર તો અવિચલ હોઈ હેમાં એ તત્ત્વ પ્રવેશ ના પામે એમ પણ શંકા કાઢવાનું કારણ નથી. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રોમાં એ ત્યાગસ્વીકારનું તત્ત્વ પણ પ્રવર્તે છે. નિયમોના અપવાદ, પ્રતિપ્રસવ (અપવાદના અપવાદ), વિકલ્પ, દ્વંદ્વાદિ પ્રકારો એ આ compromise-ત્યાગસ્વીકાર-ના તત્ત્વનાં જ સ્વરૂપો છે. શાસ્ત્રમાં એ તત્ત્વનો સ્વીકાર ના હોય તો સૃષ્ટિમાં જે વિવિધતાનું દર્શન છે તેને બદલે એકરૂપતાની જ અપેક્ષા રખાત. સૃષ્ટિની વિવિધતામાં નિયમોના અપવાદ અને તેમાં વળી સનિયમતા, પેટા-નિયમો, વગેરે તત્ત્વોની પ્રગતિ સુવિદિત છે. સામાન્ય નિયમ એક પ્રકારનો હોય, પરંતુ કાંઈ પ્રતિબન્ધક અંશ બીજો પેસે એટલે તે નિયમ ના પ્રવર્તતાં બીજું પરિણામ ઉત્પન્ન થાય—આ પ્રકારનો શાસ્ત્ર સ્વીકાર કરે જ છે, (વ્યવહાર ઉપરથી શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે એ ક્રમને લીધે જ), અને એ પ્રકારમાં compromise નું તત્ત્વ જ સમાવડું છે.

ત્રીજો વાંધો યોગ્ય કોશના અભાવ બાબતનો છે. પરંતુ હામાં પ્રથમ કોશ થાય અને પછી જોડણીનો નિર્ણય થાય એ ક્રમ ઉલટો થાય છે. Putting the cart before the horse—ગાડીને અવળી આબૂએ ઘોડો જોડવા જેવું થાય છે. તેમ જ, કોશ રચવો ખરો પણ હેમાં શબ્દોની જોડણી થી રાખવી તે માટે તો કાંઈક નિયમ કરવા જ પડવાના,

એ વિચારીયું તો, કોશ હોય તો જોડણીનો નિર્ણય થાય, આમ પરિણામશન્યતાવાળો અન્યોન્યાશ્રય ઉત્પન્ન થાય છે. હામાં આભાસનું તત્ત્વ હોય તે બાદ

એ વાંધામાં કરીયું, અને એમ ગણીયું કે કોશમાં જોડણી લખાઈ તે સામાન્ય માયલો અન્યો-વર્ગને સ્વીકારવા માટે નિશ્ચિત સાધન મળે, અને કોશમાંની ન્યાશ્રય દાપ. જોડણી તો કાંઈ નિયમાનુસાર કરવાની જ, એટલું જ કહેવાનું

તાત્પર્ય આ વાંધા લાવનારાઓનું છે. તો એ તો એ વચનમાંથી જ દર્શિત થયું કે કોશમાં જોડણી શી રાખવી તે માટે નિયમ સ્થાપિત કરવા જ પડશે અને તે કોશ રચવાની પૂર્વે જોડણીનાં શાસ્ત્રીય તત્ત્વની પરીક્ષા કરી તે પ્રમાણે નિયમ સ્વીકારવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. એ માટેનો પ્રયાસ વ્યર્થ છે એમ બતાવવા માટે બહુધા કોશના અભાવની દલીલ આગળ કરવામાં આવે છે, અને ત્યારે જ હેમાં આભાસહીન અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે. એ દોષ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે જોડણીના નિયમોની વ્યવસ્થા તે કોશની રચના માટેના એક મુખ્ય સાધન તરીકે હોઈ સાધકવર્ગને માટે છે, અને કોશ તો તે પછીથી વ્યવહારમાં પ્રયોગ કરવાને સ્વૂલ રૂપે માર્ગદર્શન કરનાર વસ્તુ સિદ્ધ પદાર્થનો ઉપયોગ કરનાર વર્ગને માટે છે, આ વિષય અને પાત્રાદિકની મર્યાદાનું

અયોગ્ય મિશ્રણ અથવા વિસ્મરણ થઈ જાય છે. બાકી જોડણીના પ્રથમ જોડણીની નિયમોની સુવ્યવસ્થાને અને નિર્ણયને અન્તે વ્યવહાર માટે વ્યવસ્થા અને પછી નિશ્ચિતતા આણવાને અર્થે સુવ્યવસ્થિત કોશની આવશ્યકતા તો કોશ,—એ ખરેખર પ્રથમથી જ ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળા પુસ્તકમાં સ્વીકારી છે અને ક્રમ છે. જોડણી દર્શાવી છે. ટંકામાં:—નિશ્ચિતતા માટે કોશ, પરંતુ નિર્ણય માટે નિયમોની પરીક્ષા અને વ્યવસ્થા,—અને પ્રથમ નિર્ણય સાધવા પછી હેને પરિણામે નિશ્ચિતતા, એ આ પ્રશ્નનું ખરું સ્વરૂપ છે.

ચોથો વાંધો—પ્રાન્તભેદના ઝગડો છે. આ વાંધો પણ પ્રથમાભાસે મ્હોટો છે. પરંતુ વિચાર કરતાં જણ્યારો કે એ તદ્દન અનિવાર્ય છે એમ નથી. પ્રાન્તભેદનો ઝગડો એ આ જોડણીના પ્રશ્નનો કોશ પણ નિર્ણય કરવો હોય, તો તો એ વાંધા માટે કાંઈક રસ્તો કાઢવા વિના છૂટકો નથી. નહિ તો પછી કશું પણ ના કરવું એ માર્ગ જ અવશિષ્ટ રહેવાનો. અલબત્ત, ગુજરાતમાં જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં અમુક શબ્દોના ઉચ્ચાર જુદી જુદી રીતે થાય છે, એ ખરી વાત છે. પરંતુ ત્યારે કરવું શું? શિષ્ટ લખાણ માટે જોડણી એક તો સ્વીકારવી કે નહિ? અને તે માટે

હાલે પ્રસંગે ધોરણ એ જ રાખવું પડશે કે જે ઉચ્ચાર બહુ ભાગમાં બહુ ભાગમાં શિષ્ટવર્ગમાં પ્રચરિત હોય, અને તે વ્યુત્પત્ત્યનુસાર હોય તે સ્વીકારવો. પ્રચરિત ઉચ્ચાર બહુમતનું તત્ત્વ બીજા વિષયોમાં જેમ વપરાય છે તેમ હામાં પણ સ્વીકારવો.

વાપરવું પડશે. પ્રાન્તભેદના ઝગડોના બાધોડા જોવા થયો છે તે પણ કાંઈક સમજીરેને લીધે. હમારા પ્રાન્તનો ઉચ્ચાર ખરો અને તદ્દમારા પ્રાન્તનો ખોટો—એમ બનવાનો પ્રસંગ છે એમ માની લેવામાં આવે છે. પરંતુ એક પ્રાન્ત સ્હામે બીજો એમ નહિ, પરંતુ મ્હોટા ભાગ આગળ ન્હાના ભાગનો સ્વાભાવિક અનાદર—એમ પરિણામ આણવાનું છે.

આ સંબંધે આપણી પૂર્વે થયેલા વિચારશીલ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય જોતાં પણ આ

વાંધાની વિરુદ્ધ જ પ્રમાણ મળેછે. ઈ. સ. ૧૮૭૨ ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં બુકકમિટીએ પહેલાં શાળાખાતાની બુકકમિટીએ ઘડેલા નિયમો બહુદેશી ઉચ્ચારના સ્વીકારનું માનો ૪ થો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે:—
ધોરણ કબૂલ રાખ્યું છે.

“ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ધણાં ભાગમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા”.

જે વ્યવસ્થા માટે હું આટલા વખતથી મથન કરું છું તે વ્યવસ્થા મ્હારી પોતાની નથી, પણ હેના અંકુર આ બુકકમિટીના નિયમમાં જ છે એ હવે તો સ્પષ્ટ જણાશે એમ આશા છે.

નવલરામભાઈએ પણ નવલરામભાઈએ પણ આ ધોરણનું વાળખીપણું સ્પષ્ટરૂપે સ્વીકાર્યું-
એ ધોરણ સ્વીકાર્યું છે. એ આ નિયમનું અર્થઅદભ કરતાં એઓ નીચે પ્રમાણે કહેછે:—

“આ નિયમ જેમ વાળખી છે તેમ હવે અર્થમાં ખુલ્લોછે” (ગુજરાતી શબ્દ એટલે મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ધણું રૂપાન્તર પામી થયેલા તદ્દભવ શબ્દો એમ અર્થ એઓ બતાવીને, પછી ઉપર પ્રમાણે કહેછે.) “પણ અમલમાં આણવો સ્વયં અધરો છે, + ધણા ભાગમાં કયું ઉચ્ચારણ સાધારણ છે તે જણ્યા અમાઉ તે શબ્દગુજરાતના બધા ભાગમાં શી રીતે બોલાયછે તે જણવું જોઈએ. એટલું જ્ઞાન યોગ્યમાં જ હોઈસકે. પણ એ બાબત કાંઈ પણ વિશેષ નિયમ આપવો એ અશક્ય છે, કેમકે જુદા જુદા ભાગમાં શબ્દ બોલવાની કાંઈ અમુક રીતિયો નથી. સુરત જીલ્લામાં બધે મ બોલેછે, ચરોતરમાં ક નો ચ, હ્રસ્વ ઇ ઉ નો લોપ, દીર્ઘ ઈ ઊ નો ગુણ વગેરે જે કાંઈ નિયમમર ઉચ્ચારબેદ છે તે નીચલા વર્ગના લોકોમાં જ છે, અને તેથી ફલાણા ભાગમાં આ નિયમપ્રમાણે ઉચ્ચાર થાયછે એમ કહી મઠાવું નથી. એ તો દરેક ભાગના વતનીઓ એકલ મળી દરેક શબ્દના રૂપ વિશે નિશ્ચય કરે ત્હારે જ થાય. કમિટી એ ધોરણ મુજબ બેગી થઈ હતી. અને તેથી જે શબ્દ હેમણે મુકરર કર્યા તે પ્રમાણે જે શુદ્ધ છપાયા હોત તો આપણે કાંઈ વાતની અડચણ રહેત નહિ. પણ તેમ થયું નથી ત્હારે તો ધણે ઠેકાણે શી રીતે કીધું છે તે ઉપર નજર રાખવી જોઈએ.

* નવલ અંચાવળી પુ. ૩ જુ. ૫૪ ૧૬.

+ આ અધરાપણું જનસમુદાયને માટે છે—એમ તાત્પર્ય છે, જેને માટે હેમણે અર્થ-અક્ષર આદ્ય હવું. પરંતુ જોડણીનો નિર્ણય કરવાનું કામ સ્વીકારીને તે પ્રયાસ આ-રમ્ભનાર અવસોકનશીલ સાધકમંડળને માટે અધરો નથી.—માટે જ આ ઉતારામાં છેલા વાક્યમાં કહ્યું છે કે “તપામ કરિયે તો તે કાંઈ ધણું અધરું નથી”. આ રીતે એ અન્તના વચનમાં અને ઉપરના વચનમાં વિરોધ છે તે માત્ર આભામ જ છે, વાસ્તવિક વિરોધ નથી.

“નિયમ તો કોઈ બરાબર નીકળી સકતો નથી. તે છતાં સુરત, ઉત્તર ગુજરાત, અને કાઠિયાવાડ, એ ત્રણ ગુજરાતના મહોટા ભાગ છે. અને એ ત્રણ ભાગની ભાષા કેટલીએક રીતે એક બીજાથી નોંખી પડેછે એ વાત યાદ રાખવી. દરેક સાંભળ્યુંછે કે કમિટીએ પણ એ ભાષાના હેવા મહોટા ત્રણ વિભાગ જ પાડ્યા હતા. તેથી એ ત્રણે ભાગમાં દર-કોઈ સખ્દ શી રીતે બોલાયછે તેની તપાસ કરિયે તો તે કાંઈ ઘણું અઘડું પડે હેતું નથી.”

આમ ત્યારે મ્હારી સૂચનાને આ એ પ્રાચીન ટેકા છે. મ્હારી આ સંબંધે સૂચનાનું સ્વરૂપ કાંઈક ઉલટું સમજાવાથી આ વિષયની ચર્ચામાં ખેદકારક બહુદેશી વાદવિવાદને પ્રવેશ મળ્યો જણાયછે. સુરત, કાઠિયાવાડ, અને ગુજરાત ઉચ્ચાર સ્વીકારવો તળ એ ત્રણ મુખ્ય વિભાગમાં પણ—મહોટાં શહેરોમાં પણ—જાતિ એ ધોરણ સંબંધે બગેરેના વર્ગપરત્વે ઉચ્ચારભેદ હોવાને લીધે માત્ર સ્થળનું જ ધોરણ થયેલી ગેરસમજ. બસ નહિં થાય એમ ગણીને શિષ્ટ વર્ગમાં ઉચ્ચારનો પ્રચાર એ તરત મ્હં ઉમેર્યું, અને કહ્યું:- “ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદ અને તે આસપાસનાં સ્થળોમાં જાંચા વર્ગમાં બોલાતી ભાષા ઉપર લક્ષ અપાય તો ઠીક. ” આ સૂચનામાં ‘તે આસપાસનાં સ્થળો’ એમ સ્પષ્ટ છે નેથી માત્ર અમદાવાદને માટે કશો દુરાસહપૂર્વક હક નથી કર્યો. તેમ જ તે ઉપર ‘લક્ષ રખાય તો ઠીક’ અર્થાત્ ઉચ્ચારની વ્યાપકતાનો તપાસ કરવામાં એ વાત માત્ર ધ્યાનમાં લેવી, જેથી કાંઈક અટ નિર્ણય થવાનો સંભવ છે, એટલો જ હેતુ હતો; બાકી તે ઉચ્ચાર તે જ સ્વીકાર્ય એમ તાત્પર્ય નથી. છતાં કાંઈક અમદાવાદનું નામ દર્ષને બહામણ થવાને લીધે તેમ જ ઉચિત શબ્દયોજના થવામાં કાંઈક ખામીને લીધે—એમ કેટલાકને બ્રમ થયો કે અમદાવાદનો ઉચ્ચાર તે જ સ્વીકાર્ય એમ આશ્ચર્ય પકડ્યોછે. પરંતુ આશા છે કે ઉપરના વિવેચનથી જાણીને કે તેમ નથી, મહોટા ભાગમાં શિષ્ટ વર્ગમાં થતો ઉચ્ચાર સ્વીકાર્ય અને તેના નિર્ણયમાં સહાય થવા માટે અમદાવાદ અને તે આસપાસ અર્થાત્ તળ ગુજરાતમાં થતા ઉચ્ચાર તરફ લક્ષ રાખવું; કેમકે બહુધા તે ઉચ્ચાર મહોટા ભાગમાં થતો હોવાનો સંભવ છે, એમ મ્હલું માનવું હતું અને છે. થઈ હેમાં કોઈ રીતે ઋતુસ્થિતિમાં ફરક નીકળે તો આશ્ચર્ય અમદાવાદ માટે નથી, પણ ગુજરાતના મહોટા ભાગ માટે, તેમાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર માટે. શિષ્ટ ઉચ્ચારણું ધોરણ તો રાખવું જ પડશે; નહિં તો મહોટા ભાગમાં પછી શહેરોમાં પણ કેટલાક અસિષ્ટ વર્ગમાં ‘નીચે’ ને બદલે ‘નેચે’, શિષ્ટવર્ગમાં થતો ‘ગુલાબ’ને બદલે ‘ગલાબ’, વગેરે બોલાય છે તે સ્વીકાર્ય થઈ જશે. ઉચ્ચાર સ્વીકારવો. આ વાત મ્હારા જોડણીના પુસ્તકમાં જણાવીછે.* તેમ નવલરામ-ભાઈના ઉપરના ઉતારામાં પણ નીચલા વર્ગમાં થતા ઉચ્ચાર વિશે અનુલક્ષણ છે તે ઉપરથી હેમનું વલણ પણ શિષ્ટ વર્ગના ઉચ્ચાર તરફ જ જણાયછે. અને તે તો સર્વમાન્ય થશે જ. અમ—મુશ્કેલી નહિં, પણ કાંઈક અમ—માત્ર મહોટા ભાગના શિષ્ટોચ્ચારણી તપાસનો કેટલેક પ્રસંગ પડશે. પણ તે માટે તો મ્હં સૂચ્યું જ છે કે

ચોથા અધારણીની કમિટીનું એ કામ છે. કવિ નર્મદાશંકરનો મત કવિ નર્મદનો મત! પણ શિષ્ટવર્ગના ધોરણ તરફ જણાય છે. એ લખે છે:—“સ્થળાન્તિ પ્રમાણે બિન્નપણું છે. ત્યારે કિયું ઉચ્ચારણ તે સહનું કહેવાય? ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ એ પ્રમાણે લોકની રિયતિ કહેવાય છે ને મનાય છે; તો એ ક્રમ પ્રમાણે તે તે વર્ગના લોકનું સર્વત્ર સમગ્રનું ને એટલે (?) તેઓની બાપા સમગ્રવી.” “વર્તમાન-કાળમાં સામાન્યે વપરાતા શબ્દનું ઉચ્ચારણ જે પ્રકારે ઉપલ્લા વર્ગના લોક કરતા હોય તે જ પ્રમાણે છે.” (નર્મદાશ, મુખ્યમુદ્રા. પૃ. ૪૮ નોટ બીજી). આ વિચાર પરબાપાના શબ્દ વિશેની પુટનોટમાં મૂક્યા છે પરંતુ પરબાપાને તો બહુ થોડે અંશે જ લાગૂ પડે છે; બહુ અંશે તો ગુજરાતી શબ્દોને જ યથાર્થ રીતે લાગૂ પડે છે.

૨. ક્રમળાશંકરે પ્રાન્તિક ઉચ્ચારનો વાંધો આણ્યો છે તે વિશે હું મ્હારા તે વિષયની ચર્ચામાં અન્યસ્થળે કિતર આપી ચૂક્યો છું. તે વિશે માત્ર એટલું જ એકદેશી અને કહેવું બસ થયે કે, અમુક પ્રાન્તમાં ઉચ્ચાર થાય તે બીજામાં ના પ્રાન્તિક વચ્ચે થાય, તો ફક્ત જ પ્રાન્તનો ઉચ્ચાર તે સ્વીકાર્ય અને બીજાને ત્યાં એમ ના થઈ શકે. ઉચ્ચારની વ્યાપકતાનો પ્રદેશ તપાસતાં મ્હોટા ભાગમાં કિયો પ્રચરિત છે તે જ જોવાનું છે. એકદેશિતા અને સર્વદેશિતા—એમ નહિ, પણ અર્ધદેશિતા અને બહુદેશિતા—એમ ઉચ્ચારના પ્રચાર માટે ધોરણ રાખવાનું છે. કેમકે સર્વદેશી ઉચ્ચાર તો હાલે ભેદને પ્રસંગે સંભવે જ નહિ. આ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો આ વાંધાનું ખા સ્વરૂપ બદલાઈ જાય. તેમ જ ઉપરનું સવિસ્તર વિવેચન ધ્યાનમાં રાખ્યાથી આ પ્રશ્ન વિશે આ મતભેદનું કારણ લુપ્ત થશે.

૩. પાંચમો વાંધો—વિવિધ ઉચ્ચાર માટે અનેકાનેક ચિહ્નોની યોજના કરવી પડવાથી ઉપનયતી મુશ્કેલીઓ બાળતનો છે. આ વાંધાનું પ્રગટ સ્વરૂપ ૨ા. છોટા-લુદા લુદા લાલ નરભેરામના પત્રમાં આવેલું છે. હેની પરીક્ષામાં આ વાંધો ઉચ્ચારો માટે લાવનાર સર્વ કોઈની દલીલોની પરીક્ષાનો સમાવેશ થશે. એ પત્ર માર્યે બહુ બહુ ચિહ્નો ૧૮૯૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં આવ્યો છે તે વિશે ઉપર ઉલ્લેખ કરી ચોજવાં પડશે—એ વાંધો. એ પત્રનો સાર એ જ છે કે એકાર ઓકારના ખ્દાળા ઉચ્ચારનાં ચિહ્ન દર્શાવવા જઈશું, તો બીજા ઉચ્ચારભેદોને માટે પણ ચિહ્નો યોજવાં પડશે, અને તે હેવાં અનેકાનેક છે કે એ પ્રયાસ પ્રથમથી જ છોડી દેવો એ ઠીક. પરંતુ મ્હને લાગે છે કે હામાં ચોજમાં ધણો ભય અકારણ દોડે જણાય છે. હેમને જ હિસાબે નીચેનાં ચિહ્નોથી વધારેનો પ્રસંગ જણાતો નથી:—

૧. એકાર તથા ઓકાર ખ્દાળા બતાવવાનું ચિહ્ન.
૨. પોચા અનુસ્વારનું ચિહ્ન.
૩. શરસી ઉચ્ચારો (ખાસ વર્ણો જેમકે એ, કાઠ (મ્હોટા) વગેરે) માટે ચિહ્નો.
૪. ચ હ જ ઝ ના પ્રાપ્ત ઉચ્ચાર માટે ચિહ્નો.

૫. લઘુચ્ચારણુ યંકાર, વંકાર, અને હકાર માટે ચિહ્નો.
અને. ૬. ૮ તથા ૯ ના મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર માટે ચિહ્નો.

આ સર્વમાં પ્રત્યેક વર્ણુ માટે જુદું જુદું ચિહ્ન જોધગે અને ફારસી અક્ષરો જેટલા ખાસ ઉચ્ચારના હશે તેને માટે જુદું ચિહ્ન જોધશે; એટલે ફારસી સિવાય બાર ચિહ્નો અને તે સાથે તો વળી તેથી વધારે જોધશે;—આમ મુશ્કેલીનું મહત્ત્વનું રૂપ અપા-યુંછે. પરંતુ તેમ કરવાની જરૂર કરી નથી. પ્રથમ તો ફારસી અક્ષરો માટે ચિહ્નો યોજવાની જરૂર જ નથી; એ સખ્દો મુજરાતીમાં રૂપાન્તર પામીને આવ્યાછે એમ જ ગણવું જોઈએ અને બહુધા તે મુજરાતી લિપિના ધોરણને વશ જ રાખવા વાજબી છે, વગેરે પુષ્પ વિચાર નવલરામાભાષ્યે જણાવ્યાછે તે વાજબી જ છે. એઓ લખેછે:—

“તે સખ્દ (અર્થાત્ પરભાષાનો સખ્દ) આપણી ભાષામાં આવ્યા પછી જુદા ઉચ્ચારણુનો થઈ ગયોછે, અને તેથી આપણે તેના મૂળ રૂપ પ્રમાણે લખવાને બિલકુલ બધા-મલા જ નથી. એ પણ ખરી વાત છે કે એક ભાષાની લિપિનું કામ કાંઈ બીજી ભાષાનાં ઉચ્ચારણો લખવાનું નથી, અને એ કાર્ય જે તે ન કરી સકે તો કાંઈ તેનો હેમાં જરાએ દોષ ગણાય નહિ.” દુનિયાની બધી ભાષાનાં ઉચ્ચારણોનાં ચિહ્ન કદી પણ આપણે આપણી લિપિમાં આણી સકીએ તહિં, અને તે આણવા જવું એ આપણું કામ પણ નથી.”*

તદ્વારે પરભાષાના ઉચ્ચારનો ભાગ બાદ કરતાં શક્ત બાર ઉચ્ચારભેદ માટે ચિહ્નો કરવાનાં રહેશે. પરંતુ આ બાર ઉચ્ચાર માટે બાર ચિહ્ન જોધીએ નવાં ચિહ્નો એમ આવશ્યકતા નથી. પૂર્ણા એ તથા ઓ માટે અવળી માત્રા બહુ નહિ જોધીએ; (૧ આમ), પોચા અનુસ્વાર માટે અર્ધચન્દ્રમાં બિન્દુ (~ આમ), માત્ર ત્રણ બસ અને પ્રાકૃત ચ હ જ ઝ, લઘુચ્ચારણુ ય વ હ, અને મૂર્ધન્યતર ૮ થશે. એ સર્વ માટે તે તે અક્ષરની નીચે બિન્દુ (ચ ધ યાદિ);—આમ

યોજના રાખે તો ફક્ત ત્રણ જ નવાં ચિહ્નો યોજવાં પડવાનાં. આ ત્રણમાંથી પ્રથમનાં જે ચિહ્નો તો વાસ્તવિક રીતે જોતાં નવાં નથી; પ્રાકૃત, પ્રાચીન મુજરાતી વગેરેના વખતમાં, અને આધુનિક મુજરાતીના આરમ્ભ-બંધાં ચિહ્નો કાળમાં એ જે ચિહ્નો અથવા યથાદર્શન જેમાંનાં અકેકે ચિહ્ન નવાં નથી. વપરાતાં હતાં, તેનો ફરીથી પ્રચાર કરવાનો છે એટલું જ છે.

૨. છોટાલાલને તો અનેક ચિહ્નો યોજવાનો ભય નડેછે એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યેક ઉચ્ચાર માટે નવા અક્ષરો યોજવા પડશે અને મળાક્ષરોની સંખ્યામાં વધારો કરવો પડશે એમ પણ ગભરાટ થાયછે. અને તેથી વ્યાકરણુ પણ નવાં રચવાં પડશે એમ ભય એઓ બતાવેછે. પણ આ બધા ભય છે. અક્ષરો તો તેના તેજ રાખી

* નવલરામાવળી પુ. ૩ જી પ. ૧૪.

† મૂર્ધન્યતર ૮ તથા ૯ માટેનું ચિહ્ન પણ નવું નથી તે આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે. અને તે રીતે જોતાં તે પણ એક ઉપરની ગણનામાંથી બાદ કરવું જોઈએ.

ચિહ્ન યોજનાં તે ચિહ્નોના અર્થ વ્યાકરણમાં તેમ કોશની પ્રસ્તાવનામાં બતાવવા જોઈએ સુધારો કરવો જ પડશે. વ્યાકરણ આપણાં હેવાં અચલ નથી થઈ ગયાં કે આમ પૂર્તિ ના કરાય. સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં પણ વાર્તિકકારની પૂર્તિ જોઈએ છિયે તો આપણી હજી બંધાતી દશમાં આમ શા માટે ના થાય ? હેવાં ચિહ્ન કરીશું તો ચ, ય, સ એ ત્રણને બદલે એક અક્ષર રાખી બાકીના અક્ષરોનો ઉચ્ચારબેદ નુકતાઓ મૂકીને બતાવવાની માગણી રા. છોટાલાલ કરેછે, તે ન્યાયપુરઃસર નથી. છે તેમાંથી આણું કરવાનું પ્રયોજન નથી. સંસ્કૃત લિપિને સર્વ હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓ અનુસરેછે અને મૂળાક્ષરોની ગણના કરેછે, માટે હેમાં ચિહ્નો વધારી થોટાજો કરવો નહિં એમ એઓ કહેછે. પણ અક્ષરો વધારવાના છે જ નહિં; માત્ર કેટલાક ઉચ્ચારબેદ અધિક ચિહ્નથી અક્ષરોની સંખ્યા બતાવવાના છે. હેમાં કાંઈપણ થોટાજો થવાનો નથી તે ચિહ્નો વિશે વધારવી નહિં ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી જણાશે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ફક્ત ત્રણ જ ચિહ્નોની યોજનાથી બહુ ધમ આપણું થાય એમ છે. તો અનેકાનેક ચિહ્નોની જરૂર પડશે એ બયનું આ રીતે નિરસન થાયછે.

પરંતુ રા. છોટાલાલની સંકા આગળ વધેછે. “પ્રચલિત ભાષાઓમાં પરભાષાના સંસર્ગથી નવાં નવાં ઉચ્ચારણુદાખલ થયાં જ કરશે, અને તેમ થતાં પરભાષાના એક વખત પાછો ફરીને હેવો પણ આવે કે બે વખતે હમણાં નવીન અક્ષરોચ્ચાર માટે ચિહ્નો યોજના છતાં પણ લેખનની અપૂર્ણતા માલમ પડી ચિહ્નો નહિં આવે.” આ સંકા અસ્થાને છે. પરભાષાનાં ઉચ્ચારણોને તો પ્રથમથી ખાતલ કર્યાછે. તેમ જ પરભાષાના સંસર્ગથી નવાં નવાં ઉચ્ચારણુ બિવિધમાં દાખલ થશે એ સંભવ પણ જણાતો નથી.

પરંતુ એ વાત બાદકરતાં પણ એમ વખતે કોઈ કહી સકે કે હાલ સૂચવેલી બધી યોજના ધારો કે સંપૂર્ણ રૂપે સ્વીકારાઈ; તો પણ હેમાં finality—સમાપ્તિ—ના તત્વમાટે કશી જામીનગિરી છે ? આજ જોડણીની વ્યવસ્થા કરાવી, પરંતુ તે છેવટની જ વ્યવસ્થા થશે, કાલાન્તરે ઉચ્ચારાદિક ફરીને ફેરફાર કરવો નહિં જ પડે, એમ ખાતરી

+ અનેકાનેકપણુનો ભાર વધારવાની ઇচ্છાથી રા. છોટાલાલ એકાદ સ્થળે આતુ-કિતમાં પડી ગયાછે આવ્ય, છાક, વગેરે આચાર્ય રૂપોમાં યકાર સંભળાયછે ત્હેને માટે પણ “ચિહ્નો યોજવાં પડશે” એમ બહુવચન શા માટે વાપર્યુંછે તે સમજાતું નથી. યકાર એક જ તરફનો અનેક શબ્દોમાં આવે માટે દરેક શબ્દમાં જુદું ચિહ્ન કરવું એમ હોય, તો તો બધા મૂળાક્ષરો જુદાજુદા શબ્દોમાં જુદીજુદી વખત આવે માટે શબ્દે શબ્દે એકેક મૂળાક્ષર કરવો, એમ શબ્દોમાં સામાન્ય રૂપના અક્ષરોનો વિલોપ કરનાર અન્ધકારનું પરિણામ આવશે. એમ હેતુ હોય જ નહિં માટે જ બહુવચન અત્યુક્તિનું જણાયછે. અને અનેકાનેક ચિહ્નો એમ કહેવાને ઉત્કર્ષ આપવાની ઇચ્છા એટલું જ મૂળ જણાયછે.

કોઇ આપી સકશે? આ સંકેતના ઉત્તર અનેક છે. પ્રથમ તો એ જ કે, દાવી રીતની ખાતરી ધારો કે ના અપાઈ, માટે શું દાલની અવ્યવસ્થા કાયમ રાખવી એ પણ આપયુક્ત ગણાશે? બેટલે દરબજે બને તેટલે દરબજે સુવ્યવસ્થા કરવી એ શું કર્તવ્ય, હદાપણુ બરેહું કર્તવ્ય, નથી? તેમ વળી finality—સમાપ્તિ—દાવા વિષયમાં

ભાષામાં finality— સર્વથા સક્ય તો હોય પણ નહિ. ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતની પેઠે સમાપ્તિ—નું તત્ત્વ મૂત ભાષા હોય તો બને. પણ જીવતી ભાષાને વિશે તો ઉત્તરો-કેટલે દરબજે સ્વી-તર વિટહિં એ જ લક્ષણ સંભવે સમાપ્તિમાં જીવનક્રિયાનું સ્તમ્ભન છે અને જીવનમાં વિટહિં, ફેરફાર, વગેરે અંશ છે; એટલે સમાપ્તિ અને વિટહિંની વચ્ચે સ્વભાવસિદ્ધ વિરોધ જ છે. તો વિટહિંલક્ષણ-

વાળી જીવનયુક્ત ભાષામાં સમાપ્તિની માગણી કરવી એ વાસ્તવિક નથી. તોપણ આપણી ભાષાનું વલણ—ખાસ દાલનું વલણ—જેતાં તો સંબવાસંભવપરીક્ષા એમ થઈ સકે ખરી કે જોડણીના વિષયમાં સમાપ્તિનું સ્વરૂપ બહુ અંશે આવી સકશે,—જે પૂરી રીતે વ્યવસ્થા થાય તો. આ સંબંધે મહારા ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળા જોડણીના પુસ્તકમાં પ. ૪૪મે કહેલાં વચનોનું ફરીથી દર્શન કરાવવું અનુચિત નહિં ગણાય. લખાણ થાય માટે પરિ-શિષ્ટ રૂપે એ વચન જોડુંછું.*

પણ કોઇ કહેશે કે ગમે એટલાં ચિહ્નો ચોળે પણ ઉચ્ચાર તો શીખવ્યા વગર આપડવાના નહિં. પણ આ દલીલ તો બધી ભાષાની વર્ણપદ્ધતિને ઉચ્ચાર ચિહ્નો-લાગૂ પડશે, અને હેમાં સાર નથી. હાલ છે તે મૂળાક્ષરોના ઉચ્ચાર થી નહિં પણ પછી શીખવ્યા વિના તો કોઇને નથી જ આપડના. અમુક સંસાર તે ગુરુમુખે જ અમુક ઉચ્ચાર સમજે છે એમ તો બોધ આપવો જ પડે છે. આ શીખી સકાય. કારણથી જ રા. છોટાલાલનો નીચેના વાક્યમાંનો વાંધો પણ ટકી સકે એમ નથી:—

“સંસ્કૃત લિપિ પૂર્ણ છે, તેમ છતાં પણ તેના ઉચ્ચાર શિષ્યોને ગુરુમુખે શીખવા પડે છે, એ સદુ કોઇ જાણે છે.”

પણ તે તો શીખવા જ પડે. હેમાં નવાઈનું કશું નથી. ભાષા સખ્દ જ જોઈશું, અથવા એ અર્થના સખ્દો બીજી ભાષાઓમાં જોઈશું (અંગ્રેજીમાં એ બાધની language લૅટિન lingua=જીભ ઉપરથી, tongue=જીભ, અને અસારતા. ભાષા; ફારસીમાં જાન=જીભ, અને ભાષા), તો હેનો યોગ્ય અર્થ ‘જોલણું’ (માપ=જોલણું) અથવા એ મતલબના અર્થ (જીભથી જોલાય માટે tongue, language, જાન) એમ રચ્ય જ છે. લખેલી ભાષા એ એક રીતે અન્તવિરોધી વચન છે. પારસી ભાષા ફક્ત પુસ્તકકારા જોલણતાં તો કદી શીખાય જ નહિં.

આમ છે તો પૂર્ણ લિપિ કે અપૂર્ણ લિપિ ગમે તેમ હો. પણ અપૂર્ણતાની પૂર્તિ થઈ શકતી હોય તો કરવામાં બાધ નથી, કર્તવ્ય છે. “અગ્રેણ, શરસી, ઉર્ડુ વગેરે ભાષાઓમાં ચિહ્નોની સંખ્યા થોડી છતાં વ્યવહાર નભાવી લેવામાં આવે છે, તે જોતાં આપણી ભાષામાં ચિહ્નો ઉમેર્યા વગર ન જ ચાલે એમ કાંઈ લાગતું નથી” — એમ કહેવામાં અગ્રેણ વગેરે ભાષાઓના સ્વરૂપ અને આપણી ભાષાના સ્વરૂપ વચ્ચેના મૂલ્યગત ભેદનું વિસ્મરણ થાય છે. તેમ જ બીજી અપૂર્ણ (લિપિને સંબંધે અપૂર્ણ) ભાષાઓનો દાખલો લઈને આપણી પૂર્ણતા પામવાને લાયક ભાષાને સંબંધે કાચ જોડીને બેસી રહેવું એ ન્યાય નથી. કોઈ દરિદ્રને લગડાં ગમે તો તેવાં ફાટલાં તૂટલાંથી નભે છે તો હું પણ તેમ ચલાવીશ — એમ શક્તિવાળો માણસ કહે તોના જેવી આ વાત છે. વળી આપણે નિયમે રચીશું ગમે એટલા તો પણ લોકો તો, લિપિ પ્રકૃતિને અનુસરે છે એમ માનીને, પોતાની સરળતા તરફ દ્રષ્ટિ આપશે — એ દલીલ સ્વીકારીશું તો તો હસ્ત દીર્ઘ ધક્કર ઉક્કર, સંયુક્ત અક્કર વગેરે સર્વ સરળતાનો ભંગ કરનાર પ્રકાર ઉપર પાણી ફેરવવું પડશે. સિદ્ધ લખાણ માટે નિયમ કરવાના છે એ વાત જૂસી જઈને કાલો વાંધો અણાય છે.

જોડણી હાલની જ કાયમ રાખી કોશકારે કોશમાં સખ્તની આગળ કાંઈસમાં જરૂર લાગે ત્યાં ઉચ્ચાર બતાવવો એમ ભલામણ રા. છોટાલાલ કરે છે.

ખરી જોડણી પરંતુ આમ કર્યાંથી વ્યવહારમાં કશો લાભ થવાનો નથી. લખાણમાં દ્રક્ત કોશમાં યથાવત્ સંજ્ઞાને અભાવે ઉચ્ચાર ખરી થવાની સુરક્ષા કાયમ જ કાંઈસમાં બતાવવાની સૂચના.

મળ્યા પછી વ્યવહાર ચાલી ચક્રે એમ ઉત્તર દર્શક કાય. પરંતુ શુભ-રાત્રી જેવી ભાષામાં એમ કહેવાનું પ્રયોજન પણ નથી તેમ ઉચ્ચારાનુસાર લેખનની શક્યતા પણ છે, તો અગ્રેણ જેવી ભાષાને કોશમાં કાંઈસમાં ઉચ્ચાર બતાવવાની જરૂર પડે છે તે રીતે આપણે વગર જરૂર સ્વીકારવી અનિષ્ટ છે.

ત્યારે અનેકાનેક ચિહ્નોની જરૂર પડશે એ બધું અવાસ્તવિકપણું આમ જોયું. રા. છોટાલાલ ચિહ્નો વધારવાનો અર્થ અક્ષરો વધારવા એમ સમજે છે તે ભ્રમ પણ તપાસ્યો. એઓ તો એટલે સુધી કહે છે કે ચીનાઈ ભાષાની પેઠે અક્ષરો વધારી દેવા જેવું થશે. પરંતુ ચીનાઈ ભાષામાં અને આપણી ભાષામાં લિપિના તત્વનો મૂલ્યગત ભેદ અત્યંત છે. આપણે પ્રથમ પ્રથમ વર્ણોચ્ચાર પ્રમાણે લિપિ છે, ચીનાઈ ભાષામાં તો પ્રથમ પ્રથમ પદાર્થ, વિચાર દ્રવ્યાદિ પરત્વે અક્ષરચંદ્રા છે. માટે આ ઉપમા કેવળ અર્થહીન બને છે. હવે આ પ્રકરણ બહુ લખાયું. અને બીજું કહેવાનું અવશિષ્ટ રહેતું પણ નથી *

* રા. છોટાલાલના પત્રમાં એક બે વાતો આવેલી પ્રસંગવશાત્ નોંધું. સદ્ ઉપરથી આવેલા સહેવું રૂપને સહેવું કરી નાંખવાથી આપણે પ્રાકૃતને પણ પાછી અપબ્રટ કરી નાંખીએ છીએ — એમ એઓ કહે છે. પણ એ રીતે તો ક્યાં રૂપાન્તરે જ ના થાય. હેમાં અપ-બ્રટતા શેની આવી? આ પ્રસંગે કવિ નર્મદાશંકરનો અભિપ્રાય ટાંકવા લાયક છે: —

“ભાષા કેળવ્યાધને ઘટ તથા સુન્દર થતી જાય છે, ને તોવી બહેલી થાય એ આપણો

હવે છૂટા વાંધા જોઈયે.—જોડણીના સર્વમાન્ય નિયમો થઈ સકશે નહિં એ એક મ્હોટો વાંધા બતાવવામાં આવેછે. પરંતુ આ સંસારવ્યવહારમાં સર્વમાન્યતા

સર્વમાન્ય નિ- તે કશા પણ વિષયમાં કદી આવી નથી. તે માટે નિષેધ એસતું
યમો નહિં થઈ વાજળી ના ગણાય. કોઈ પણ ભાષાને માટે સર્વમાન્યતા નહિં આવે,
સકે—એ વાંધાની માટે સાક્ષરભાષા માટે નિયમ ના થાય એમ ના બને. આશાનો
પરીક્ષા. બંધ થવા માટે શાસનનું તત્ત્વ ત્યાં દાખલ ના થઈ સકે ત્યાં સર્વ-
માન્યતા ક્યાંથી આવે? અને હેવા શાસનના તત્ત્વને પ્રવેશ આપ-

નાર પ્રતિષ્ઠામાં પણ સર્વમાન્યતા નથી જ આવતી,—આશાભંગના પ્રકાર વારંવાર ઉત્પન્ન થવાથી. માટે નિયમને માટે તો બહુમાન્યતાનું જ તત્ત્વ કબ્જલું પડશે. અને બહુમાન્યતા તો અસાધ્ય નથી; પરંતુ તે માટે આપણે સર્વે એકદિલ થઈને એક નિર્ભય હૃદય ઉપર લક્ષ ગણીને પ્રયામ કરીશું તો તે સિદ્ધિ થશે.

સર્વમાન્ય નિયમ ના થવાનાં ત્રણ કારણો ઉપર નોંધ્યાં છે તે ઉલટ કરી લખીશું.

(ગ) પ્રાન્તિક ઉચ્ચારબેદ,—આ વિશે હું ઉપર (ચોથા વાંધાની પરીક્ષામાં) તેમ જ અન્ય સ્થળે બહુ કહી ચૂકો છું, તેથી પુનરુક્તિ કરતો નથી.

પ્રાન્તિક ઉચ્ચાર- દૂકામાં એટલું જ દરીથી નોંધું છું કે એક પ્રાન્ત અને બીજા પ્રાન્ત
બેદ. વચ્ચે વિરોધનો પ્રશ્ન નથી, મ્હોટા ભાગ આગળ ન્હાના ભાગનો
અનાદર કરવો એટલું જ ધોરણ છે; અને આ ધોરણ પુરકમિટીના ઈ.
સ. ૧૮૭૨ ની પૂર્વે થયેલા નિયમમાં સ્પષ્ટ સ્વીકારાયું છે, અને નવલરામભાઈએ કબ્જ
રાખ્યું છે; અને હેમાં સિદ્ધ વર્ગના ઉચ્ચાર એ અંશ દાખલ કર્યાથી અવસોક્તના પ્રદેશનો
પણ ચોગ્ય સંકેત થાય છે; એ તત્ત્વ પણ નવલરામભાઈને તેમ કવિ નર્મદાશંકરને પણ
માન્ય હતું એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ.

હૃદય છે. માટે એ ઉપર અને વર્તમાન ભાષાની સત્તા પૂર્વ ભાષાની સત્તા કરતાં વિશેષ પ્રબળ છે ને સહુને માન્ય છે માટે વર્તમાન ઉચ્ચારણ પ્રમાણે જ લખવા ઉપર લક્ષ રાખ્યેથી સેખનશુદ્ધિ પોતાની મેળે જ ચચારિયત થશે. આ સંબંધપાન્તર શુદ્ધ છે ને તે અશુદ્ધ છે એ કહેવું ચોગ્ય નથી—કાળપરત્વે નહીં વધતું સુન્દર છે એમ બધુંતું થયાર્થ છે.” (નર્મદાશ-મુખમુદ્રા પૃષ્ઠ ૩૬). ધ્યાનમાં એટલું રાખવાનું છે કે સિદ્ધવર્ગની ભાષા વિશે જ આદિ હૃદય છે.

વળી અનુસ્વારને સંબંધી રા. છોટાલાલના વચનમાં કાંઈક ન્યૂનતા આવેછે. આ ઉપરનો અનુસ્વાર તો ગમે ત્યાં પણ અનુનાસિક જ જોવાય છે, એમ એઓ લખેછે.—પરંતુ બધાએ સ્વર સ્વર ઉપરના અનુસ્વારને વિશે એ લાજૂ પડેછે. માટે “આ અને તે પછીના સ્વરો ઉપર અનુસ્વાર આવેછે ત્યારે તેના ઉચ્ચાર એ પ્રકારે થાયછે.” એમ કહેવામાં સ્વર ધ અને સ્વર ઉ આદ કરવાં જોઈયે.

વ્યુત્પત્તિનું અજ્ઞાન. (સ્વ) વ્યુત્પત્તિનું અજ્ઞાન અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલીઓ.—

આ શંકાનું ભાષ્ય સં. ૧૯૬૦ ના 'વસન્ત' માં હું સમાધાન આપી ચૂક્યો છું. જોડણીનું ધોરણ સ્થાપવાનું કામ સર્વ સામાન્ય વર્ગના—વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનથી અસ્પૃષ્ટ વર્ગના—લોકોને માથે સોંપવાનું છે જ નહિ; હાવા નિયમોનો નિર્ણય તો વિકાસ વર્ગને જ સોંપાય, તેથી આ વાંધો ટળી જાય એમ છે. એ હેતુ સારાંશ હતો.

તેમ વળી આજથી પંદર વર્ષ ઉપર પ્રાકૃતાદિકનું જ્ઞાન હતું તેથી હાલ કાંઈક વધ્યું છે,—સાક્ષર વર્ગમાં તેમ જ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં. એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ આદરનારાઓને આ જ્ઞાનની જરૂર પડે છે; તેથી વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન વધ્યું જવાનો જ સંભવ છે. અને પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો વગેરે દરજ્જાના લોકોમાં પણ તે જ્ઞાન પ્રસરવાનું એક ઉત્તમ સાધન ગુજરાત શાળાપત્રે હમણાં હમણાંમાં વરુચ્છિત પ્રાકૃત પ્રકાશ ભાષાન્તર સહિત દાખલ કરીને પૂરું પાડ્યું છે.

આ રીતે આ ન્હાના સરખા વાંધાનો નિકાલ થઈ જાય છે.

ઉચ્ચારની અનિ- (ક) ઉચ્ચારનું અનિશ્ચિતપણું. આ કલ્પનાનો આધાર
શ્રિતતા. મુખ્ય ત્રણ કારણો ઉપર રખાયેલા જુણાય છે:—

(૧) અનુસ્વારના જુદા જુદા ઉચ્ચાર,—સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત;

(૨) અક્ષરની અમુક પ્રસંગે શાન્તતા;

અને (૩) ધ્વજાર ઉચ્ચારની હ્રસ્વદીર્ઘતામાં ઉચ્ચારની અસ્પષ્ટતા.

હામાંથી (૧) બાબત રા. કમળાશંકરે જુલાઈ ૧૯૦૪ ના—શાળાપત્રમાં પૃ. ૨૧૫ મેં અનુસ્વારના ત્રણ ઉચ્ચાર દર્શાવ્યા છે તે નિશ્ચિત રૂપે જ છે અને તદ્દભવમાં દીર્ઘ સ્વર ઉચ્ચારનો અનુસ્વાર થોડો હોય છે, એ વિચારતાં આ પ્રકારનાં તે અનિશ્ચિતતા નહિ પણ નિશ્ચિતતા જ છે.

(૨) વિશેષે હું અન્ય સ્થળે દર્શાવી ચૂક્યો છું કે અક્ષર શાન્ત નથી, સંભવે જ નહિ (સ્વરના સ્વરૂપ જોડે વિરોધ જ આવે). અક્ષર ફક્ત અસ્વરિત unaccented છે; અને તે પણ નિયમાનુસાર હોય છે. આ કારણથી આ વિષયમાં પણ અનિશ્ચિતતા નથી. તેમ અક્ષરનો લોપ કરવાનો પ્રસંગ જ નથી ઉત્પન્ન થતો.

(૩) ધ્વજાર ઉચ્ચારના ઉચ્ચાર કેવળ અનિયમિત છે એમ નથી. હેના નિયમ સોધાય અને ધડાય એમ છે. આ વિશેષે આગળ ઉપર હું દિગ્દર્શન કરીશ. તેમ જ આ વર્ણોના હ્રસ્વદીર્ઘ ઉચ્ચાર વિશે નિર્ણય માટે આજ સધી થયેલા પ્રયત્નો જ સાક્ષી આપે છે કે

આ નિશ્ચિતતાની કોટિમાં આવી સકે એમ છે. અને આખર નિર્ણય કરી આ બાબત જોડણી નિશ્ચિત કરી એટલે નિશ્ચિતતા અર્થાત્ જ આવવાની.

આ ત્રણ પ્રકાર સિવાયની અનિશ્ચિતતાનાં સ્થળ વખતે એ ચાર પ્રકારમાં કલ્પાતાં દશે. ૨ વર્ગના પ્રથમ ચાર અક્ષરના બબ્બે ઉચ્ચાર, એકાર એકારના બબ્બે ઉચ્ચાર, વગેરેની બાબતમાં ઉચ્ચારબેદ છે કે નહિ એમ મૂલ્યગત સંકેત દ્વારા જાણવે છે. પરંતુ એ વાસ્તવિક નથી તે હું અન્ય સ્થળે સચુક્તિત જતાવી ગયો છું. અને કદી આ વિશે સંશય સ્વીકારાય તો પણ મહેં પાછળ છથારો કર્યો છે તે પ્રમાણે તપાસ કરનારી કમિટી નીભાય તો અનિશ્ચિતતા મટી જવાની પૂર્ણ ખાતરી છે. તેમ જ સર્વ તપાસને અંતે નિયમ ચર્ધ કોશ-૬૬ સ્થાપિત જોડણીવાળા સંબંધોનો કોશ-ચાપ એટલે નિશ્ચિતતા ફલતરીકે આવી જ.

આ રીતે સર્વ વાંધાની પરીક્ષા આપણે કરી ગયા. હવે એ સામાન્ય વાંધા કેઈ કેઈ તકરારી જોડણીમાં પ્રવર્તે છે તે જરાક ઝડપથી જોઈ લઈએ. વાંધાવાળી જોડણી- તકરારી જોડણીઓના ત્રણ વિભાગ હું કરું છું :—
નાં સ્થળો.

(ક) પ્રધાન મહત્વની:

(ચ) ગ્રીષ્મ મહત્વની:

અને (ગ) ગ્રીષ્મતર મહત્વની.

હામાંથી પ્રથમ વિભાગ (ક) ની અંદર નીચેના પ્રકારોનો સમાવેશ કરું છું:—

* (૧) હકાર—

(a) વ્યંજનની સાથે આવેલો; ઉદાહરણ—એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દસ, બાર, ત્રણ, વગેરે.

(b) હકારમાં સમાવેલો અને હકાર સાથે રહેલો; ઉદાહરણ—કાલ, પલ, મેલ, રેલ, વગેરે.

(c) સ્વરમાં બનેલો, ઉદાહરણ—હા, હાન, હે, હેન, હેવું, હેવું, વગેરે.

(૨) લઘુપ્રત્યય ચક્ર; ઉદાહરણ—આવ્ય, લખ્ય, બોલ્ય, આપ્ય, ગાંધ્ય, કાલ્ય, ક્રિયાદિ.

(૩) એકાર એકારના પદોના ઉચ્ચાર;

* આ હકાર નવીન કલ્પના છે એમ નથી. પાછળ (પૃ. ૩૨ એ) શુદ્ધિપ્રકાશના આઠમા અંકમાંથી ઉતારો કર્યો છે તેમાં એ હકારનું દર્શન છે. નવલસામભાષ્યે જૂની શુદ્ધિવાળી બાબતો નવનૂતા સાળાપત્રમાં છપ્પા હતા તેમાં પણ એ પ્રકારનાં અનેક ઉદાહરણ જણે. (નવલ સંચયવલિ ભાગ ૨ જો પૃ. ૪૧ જુવે)

ઉદાહરણ—વેર, બેલું; કોઠ, ઘોળું, ઇત્યાદિ.

(૪)

(a) સકારનો, ઇકાર અથવા લઘુપ્રયત્ન યકારને સમાગમે, સકાર: ઉદાહરણ—
કોસો, કોશી; બેસતું, બેસ (આચાર્ય બીજા પુરુષનું એક વચન);
વસ્યું; બેસીને; ઇત્યાદિ.

(b) સંસ્કૃત મૂળ અને ચાલુ ગુજરાતી બન્ને દરક યોડો હોય તો સંસ્કૃત મૂળને
વળગવું એ નિયમનો દુરુપયોગ:—

ઉદાહરણ—સકતું, પોસતું, સુણતું, સોધતું, કોસ, વિશે, નલિ, દલિ;—વગેરેને બદલે
સકતું, પોપતું, શુણતું, શોધતું, કોશ, વિશે, નલિ, દલિ;—વગેરે લખવું વાજબી નથી.

વિભાગ (જી) માં નીચેના પ્રકાર મૂકવું:—

(૧.) અનુસ્વારનો પોચો ઉચ્ચાર; કાંતવું, શાંસ, વીંધવું, રૂંધવું,—ઇત્યાદિ.

(૨.) મૂર્ધન્યતર ડકાર તથા ઢકાર;

ઉદાહરણ—ધોડો; દોડવું; કઢી, લઢવું, પઢવું, ઇત્યાદિ.

(૩.) ય, ળ, જ, ઝ ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર;

ઉદાહરણ—વાંચવું, પૂછવું, તજવું, વીંચવું, ઇત્યાદિ.

(૪.) મદાપ્રાણીનું દ્વિત્વ;—પથર કે પત્થર.

વિભાગ (ઘ) માં નીચેના પ્રશ્ન મૂકવું:—

(૧) ર, લ, જ, અને કદી લનો તથા ઇ તો યકાર;

ઉદાહરણ—દોષવું, ખાંધણી, દમણું, શેષડી, બામડી; ઇત્યાદિ.

(૨.) શાન્ત અકાર.

(૩.) લખીએ, કે લખિયે ?

ખડીઓ કે ખડિયો ?

ચોપડીઓ કે ચોપડિયો ?

(૪.) ઇકાર ઉકારનાં દ્વિત્વવર્ધનનાં રચનો.

હવે આ સર્વવું ઝડપથી અવલોકન કરી જાણીએ. સામાન્ય ટીકા આ સર્વને લાગૂ
પડનારી એક છે તે એકવારકી કહી મૂકવું. તે એ કે આ સર્વ પ્રકારોમાં ઉચ્ચારાનુસાર

લેખન અને વ્યુત્પત્તિનું દર્શન એ બે ધોરણો સ્વીકારીને જ ચાલું છું. એ તો પ્રથમથી જ પાયો રચેલો છે. એટલે પ્રત્યેક પ્રકારની ચર્ચા વખત જુદું જુદું ફેરવાની પુનરુક્તિ નહિ કરું.

ત્હારે પ્રથમ (કી)-(૧)-(બ.) લખ્યો.—વ્યંજનની સાથે આવેલો હકાર

મ્હો, મ્હાડું, પ્હેલું,—ઇત્યાદિ ઘણા શબ્દોમાં હકારના અસ્તિત્વની તો દવં જાણી કોઈ પણ ના પાડતું નથી; અને ઘણા લોકો હકારનું વ્યંજનની સાથે કોઈ પણ રીતે પ્રદર્શન પણ કરે છે. વાંચનમાળા સંશોધન આવેલો હકાર. કમિટીએ પણ હકારનું અવશ્ય યાચ્ય છે એમ તો સ્પષ્ટ રીતે (હેમના આખર નિયમ ૫ માં) સ્વીકાર્યું છે; માત્ર એમ ફરાવી દીધું છે કે હાલ લખાય છે તેમ લખ્યે જરૂં,—પહેલું, વહેલું; અને મારો, મોટો; વગેરે. હામાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે,—પ્રથમનામાં હકાર મૂકવો ને ખીજા ઉદાહરણોમાં ના મૂકવો એ વિરોધ; પણ તે વિશે જાણ ફેરવાય એમ નથી; કેમકે ‘હાલ જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું,—એ જ એ કમિટીના નિયમોનું અધિકારક્ષત જણાય છે. પરંતુ હકારનું અવશ્ય યાચ છતાં ના દર્શાવવો એ યથાન્યાય નથી. મ્હારો, મ્હોડું વગેરેમાં હકાર લખીશું તો અન્ય શબ્દોમાં પણ યથાઅવશ્ય હકાર દર્શાવવો પડશે એ જાણ કેટલાક આજી છે. પણ એ જાણ રૂપે હું જોઈ સકતો નથી. એ તો વાસ્તવિક રીતે આપણે સ્વીકારેલા આધારવાક્યોનું ન્યાયયુક્ત પરિણામ છે. બાપાનું સ્વરૂપ જગદી જશે વગેરે કાશ્પનિક વાંધાનું નિરસન અન્ય સ્થળે હું કરી ગયો છું. §

પ્રથમ માત્ર એટલો રહે છે કે હકાર લખવો ક્યાં? શબ્દના મધ્યમાં, આરંભમાં, કે ક્રિયે ઠેકાણે? મ્હાડું, માહડું, મ્હાડું-વગેરે ક્યાં લખવો વાજબી છે? નવલસામભાઈએ આ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા ઈ. સ. ૧૮૭૨ ના શાળાપત્રમાં કરી છે અને ત્રણ વૈકલ્પિક રૂપ સ્વીકારી છે.—માહડું, માહડું અથવા, સર્વથી સાદું તો, માડું. હેમનું માનવું એમ હતું કે હકારનું અવશ્ય પ્રથમના સ્વરની પછી યાચ્ય છે. પરંતુ વિસ્તાર થવાના ભયથી મ્હારાં સર્વ કારણો અહિં ચર્ચવાનું મૂકી દઈને એટલું જ કહ્યું કે જોઈશી વિશેના મ્હારા ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના પુસ્તકનાં પૃષ્ઠ ૧૪ થી ૨૨ માં અંદર આ પ્રશ્નનું સર્વ રીતે અવલોકન કરીને એમ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે હકારનું સ્થળ શબ્દના આરંભમાં જ છે;

† રા. કમળાશંકર પણ હકારનું અવશ્ય તો સ્વીકારે જ છે. ગુજરાત શાળાપત્ર જુલાઈ ૧૯૦૪ પૃ. ૨૨૧ પેટા (ફ) જુલો. હકારની શ્રુતિ જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર દર્શાવવી જ જોઈએ, અને તેથી જ્યાં, જ્યાં, ત્યાં, ત્યાં વગેરેમાં “ રા. ‘નરસિંહરાવ દર્શાવે છે તેમ દર્શાવવી જ જોઈએ.”—એમ હેમણે કહ્યું છે. પછી બાપાનું સ્વરૂપ જગદી જાય વગેરે સંકોચને લીધે એઓ તે સ્વીકારતા નથી તે જુદી વાત છે.

§ પસન્ત સં. ૧૯૬૦ ના વર્ષ ૩ જાનો અંક ૮ પૃ. ૩૧૭-૧૮ જુલો,

પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં હાવા હકારનું વલ્લભ શબ્દના આરંભમાં જવાતું છે. §

૫૬, ૫૭, વગેરે સંયોગ અસંભવનીય તથા અસાત્તીય છે;—એ સંયોગનું ૩૫ તો ૬, ૭, વગેરે અક્ષરોમાં પરિવર્તન થવાનું થાય, તેમ જ સ્વરસાત્ત પ્રમાણે એ સંયોગ ન થાય—એમ બાધ બતાવવામાં આવે તો ત્હેનો ઉત્તર હું આપી ચૂક્યો છું. ઈ. સ. ૧૮૮૮ના એડણીના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૧-૨૨માં તેમ જ સં. ૧૯૬૦ ના ભાષ્યપદના વસન્તમાં-૫. ૩૧૪-૩૧૫ મે સવિસ્તર ચર્ચા છે તે પાંચવાની વિનંતિ કરું છું.

એક બીજી વાત નોંધવા જેવી છે. પહેલું, વહેલું, વગેરેમાં માત્રાદોષ-ઉચ્ચારનો માત્રાદોષ—આવે છે એ ભૂલવાનું નથી. ઉચ્ચાર તો નિઃસંશય ચાર માત્રાનો થાય છે અને લેખન પાંચ માત્રાનું એ વિરોધ સા માટે જોઈએ! આ વિશે નવલરામભાઈના સખમ શબ્દો ઉતારવા લાયક છે. એઓ રહે છે:—

§ ૧૬૫ એ વલ્લભ શબ્દો નમૂના રૂપે મૂકી છે તેથી કાંઈક આ પ્રમાણનો દર્શાવ થશે:—

૧. સં. ગમીરમ પ્રા. ગહીરં. ગુજ-પેરું; હામાં હકાર આરંભમાં જઈ જ નેડે બળી જઈ ઘ થયો છે એ સ્પષ્ટ છે. (વિશેષ ચર્ચા એડણી ૫. ૨૧ મે જોવી.)
 ૫૭, મોધૂમ ઉપરથી. (મરાઠીમાં મહુ); ધપડો, ધરડો (સં. જરઠ: ઉપરથી મરઠો પછી જ માંતો હ આરંભમાં જઈ જ રલો); ધો, — સં.—મોઘા ઉપરથી; ઘ નો દ થઈ આરંભમાં ગયો; લેંશ (મહિષા ઉપરથી); આ શબ્દો પણ ઉપરની વાતને આધાર આપે છે. ગધેડો—(ગર્દમ:—ગઢહો—ગઢહેડો) એ જરાક અપવાદ છે. હકાર અધવચ અટક્યો તેથી.

૨. હવણાં હમણા—એમ હાલ પણ હામિયે હિયે—એ અધુના ઉપરથી છે. હામાં પણ હકાર પ્રત્યક્ષ રીતે આરંભમાં જ ચડી બેઠો જણાય છે.

૩. સં. શ્રુક્ષ્ણમ પ્રા. લહૂણં પછી ગુજરાતીમાં આવતાં અંતરિયાળ રૂપ મહૂનું સંભવી 'ન્હાનું' થયું. અહિં નમૂનો અ દીર્ઘ થયો તે હકાર હજ માંથી જઈ આરંભમાં ગયો તેથી. (એડણી ૫. ૨૨.)

મારવાડીમાં 'તારો' ને બદલે 'ચારો' છે, અને હિન્દુસ્તાનીમાં 'બહેન' ને બદલે 'મેન' છે, તે પણ હકારની આરંભમાં રિયતિની સાક્ષી આપે છે. (અહિં તત્ત્વ જ થયો ને બૂત્ત નો બ થયો તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં પણ બહેન, તારું, પહેલું, વગેરેમાં મ, ય, ફ વગેરે થાય—એમ કૃદી પડવાનું નથી. બીજી ભાષાનાં રૂપાન્તર આપણને બન્ધનકારક જ થાય એમ ના બને. બાપા 'જેવા વિધાયમાં એ ત્યામ લાગૂ ના પડાય.

* “કોઈ પણ કવિએ શહેરની ચાર માત્રા અને વાહાલાની છ કે ગમે તો પાંચ પણ ગણી હોય એમ હમને કોઈ બતાવી આપે તો હમે હમારો વાદ છોડી દેવાને કબૂલ છઈએ.”—વગેરે દલીલ બતાવી ‘શહેર,’ ‘વાહાલો,’ વગેરે જેવી જોડણી અસ્વીકાર્ય દરાવી છે.

૨૧. કેશવલાલ હકારતું સ્થળ મ્હારી પેટે, આરમ્ભમાં જ કરાવેછે; હેમનો નિયમ ૧૬ મો જુવો. (પરિશિષ્ટ સ્વ માં.)

૨૨. ગોવર્ધનરામ ‘મ્હારું,’ ‘ત્હારું,’ ‘મ્હોટો,’ ‘ન્હાનો,’ ‘ત્હ,’ ‘મ્હ’ વગેરે રૂપો સ્વીકારનાર, હેમના હરાવ ઉપરથી સૂચવતા જણાયછે કે ‘પ્હેલું,’ ‘વહેલું’ ઇત્યાદિમાં હકાર રાખવો અને એ હકારનું સ્થળ સખ્દના આરમ્ભમાં (સંયુક્તાક્ષરના અધસ્તન અક્ષર તરીકેનું) છે. (પરિશિષ્ટ (ગ) નિયમ ૫-એ તથા અ જુવો) એઓ ‘ત્હમારું,’ ને બદલે ‘તમારું’ સ્વીકારેછે એ આ રીતે અસંગત જણાયછે.

માધવલાલભાઈ પણ ‘મ્હારું,’ ‘ત્હારું,’ ‘મ્હ,’ એ રૂપો સ્વીકારેછે. માત્ર ‘પહેલું,’ ‘વહેલું’ વગેરેમાં હકાર છૂટા રાખેછે, જો કે એ વિશે સ્પષ્ટ મત હેમનો પ્રસિદ્ધ નથી,—જેવો ‘મ્હારું,’ ‘ત્હારું,’ વિશે છે, હેવો. + ચાન્ન અક્ષર એઓ માનતા હતા તેથી વખતે પહેલું, વહેલું, એમ પ્રયોગ એ રાખતા હશે. પરંતુ તે ન્યાયે તો ‘મ્હારું,’ ‘ત્હારું,’ એમ રાખવું જોઈતું હતું. તેજજ ‘ત્હમારું,’ ને બદલે એઓ ‘તમ્હારું,’ એ રૂપ સ્વીકારતા હતા. પરંતુ જે ધોરણે ‘ત્હારું,’ માં હકાર આરમ્ભમાં ગયેલો સ્વીકાર્યો હતો તે જ ધોરણે ‘ત્હમારું’ માં પણ ગણવું જોઈતું હતું.

(ક)—( )—(b)—હકાર અને હ-હ—ઠાહું, પહું, કટું, હકાર અને હ-હ

વગેરેમાં હકારનું કારણ બ્યુત્પત્તિથી મળેછે; અને એ હ x મૂળન્ય-તર છે (‘હગલો’ સખ્દમાં બોલાયછે તે કરતાં વધારે બરેલો બોલાયછે) તેથી હ-હ જેવો ખોટો બાસ થાયછે;—આ કારણથી ‘ઠહાહું,’ વગેરે નહિ પણ ‘ઠાહું’ વગેરે લખવું. તેમ જ, ‘લોહું,’ ‘મોહું,’ એમ હ અને હ બેળી દઈ ટૂંકો કરવો એ ઉપરના હકારના વૃદ્ધાસામ્યનું પરિણામ છે; બાકી, છોહ, મુહ-મુહને સંસ્કૃત ક પ્રત્યયનો પરિણામી ઢઢ (અઢ) પ્રત્યય લાગી હ્લોહું;—મ્હોહું એમ જ સ્થિતિ બરાબર છે. આ વ્યવસ્થામાં કશી અટચણ આવતી નથી. વાંચનમાળા સંશોધન કમિટીનો નિર્ણય ‘લોહું’ ‘મોહું’ લખવું એમ થયોછે તે આ વસ્તુસ્વરૂપ તરફ લક્ષ ન દઈને જ થયોછે એ સ્પષ્ટ છે. ૨૧ કેશવલાલ ક્રૂર પણ મ્હારા મતને ગળતા છે. (હેમનો નિયમ ૧૪ પરિશિષ્ટ સ્વ જુવો.)

* નવલ ગ્રંથાવળી, ભાગ. ૩ જો. ૫. ૩૦ સું.

+ ગુજરાત સાંજાપત્ર ૫. ૩૭ અંક ૫ મે ૧૮૯૮ ૫. ૧૫૦ જુવો.

x સવિસ્તર અર્થા ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના મ્હારા જોડણીના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૨૨-૨૪ માં જોવી.

(ક) — (૧) — (૦) —

સ્વરમાં ભજેલો હકાર

સ્વરમાં ભજેલો હકાર. — ઉપર (ક) — (૧) (૦) ને પ્રસંગે કહ્યું છે કે પ્રાકૃતમાં યદ્યપિ ગુજરાતીમાં આવતાં હકારનું શબ્દને

આરમ્ભે જવાનું વલણ છે. એ તત્ત્વના પરિણામમાં અકારથી શબ્દ શરૂ થતો હોય ત્યાં સ્વર જોડે હકાર ભજવાનું કાર્ય થાય, અને સ્વર અને વ્યંજનનો સંયોગ એક જ રીતે સંભવે, — પ્રથમ વ્યંજન અને પછી સ્વર, — એટલે દ્વન્વ = દ્વ એમ થાય. તેથી અસ્માકમ્નુ અહ્મારં યદ્યપિ ગુજરાતીમાં દમારું થયું. તે જ રીતે દમે, વગેરે રૂપો આ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાગા જોડણીના પુસ્તકમાં પરિશિષ્ટ ક માં મ્હેં કરી છે તે ઉપર લક્ષ બેસ્યું. અહમે, અહમારું એમ હાસ્યજનક, અને સંયુક્તાક્ષર એટલે સ્વરરહિત વ્યંજનસમુદાય એ તત્ત્વ જ બૂલી ચયેલા પ્રયોગો વિશે કશું દહેવાની જરૂર નથી. એ વિશે અન્ય રથજે હું કદી ચૂક્યોયું. x

દમે, દમારું, હેને, વગેરે રૂપોમાં હકારના ઉચ્ચાર વિશે કેટલાક સંશય બતાવે છે. પરંતુ એ સંશયનું મૂળ એ જ છે કે હરિ, હસ્ત દ'લાદિ શબ્દોમાં જોરદાર હકાર છે તે હકાર આ રૂપોમાં પણ છે એમ માની લઈને ઉચ્ચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પરંતુ 'દમણી', 'દું', 'દવે', એ શબ્દોમાં જે પ્રકારનો ઉચ્ચાર હકારનો બધા કરે છે તે પ્રકારનો જ આ રૂપોમાં પણ છે, અને તેમ ઉચ્ચાર કરીને વાંચિયે તો કશી કૃત્રિમતા આવવાની નથી. 'દવે', 'દમણી', — એ શબ્દોમાં (તેમ જ "દું" માં પણ) હકાર લખિયે ઢિયે, — 'અવે', 'અમણી', અને 'હ' નથી લખતા, તો પછી દમે, દમારું, વગેરે માટે જો ગાંધ આગ્યો ? 'દવે' ની વ્યુત્પત્તિ જોઈશું તો 'હાવું' (આ જેવું) લખવાને તો ના નહિ જ પડાય. દવે, હાવાં, હાવે, એ રૂપાન્તરો જોતાં જણાશે કે 'હાવું' — ની મમ્મીના રૂપ ઉપરથી 'દવે' શબ્દ આગ્યો છે. — હાવું છે તહારે, હાવી રિયતિમાં, — હાવે, હાવાં; એ અર્થમાંથી 'દવે' થયું. આન છે તો 'હેવું', 'હેવું', વગેરેમાં પણ યથાર્થન હકાર આવવો જ જોઈયો.

આ સર્વ શબ્દોમાં હકારનો ઉચ્ચાર પોતો છે. આ ઉચ્ચારને લખ્ચારણુ હ, એમ નામ આપ્યું છે. પરંતુ તે યકારના લખ્ચારણુ જોડે તદ્દપ કરવાનું નથી; માત્ર સામ્યથી નામ આપ્યું છે. યકારને સંજન્યે સમગ્ર જીભના શૈથિલ્યથી લખ્ચારણુતા ઉત્પન્ન થાય છે,

x ઈ. સ. ૧૮૮૮ નું જોડણીનું પુસ્તક પૃ. ૧૮ મું.

+ + આ પ્રકારની જાનિતે લીધે જ રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત લખે છે: —

“જમ ‘અમે’ અને ‘એવું’ હેમાં હકાર જોઈયે તહેવો નથી તેમ, ‘દમે’ તથા ‘હેવું’ હેમાં જોઈયે તે કરતાં વિશેષ હકાર છે” (સં. ૧૯૬૧ ના માર્ગશીર્ષના વસન્તનું પૃષ્ઠ ૪૩૯). પ્રસંગવશાત્ કહ્યું છે કે ‘અમે’ — ‘એને’ માં હકાર લગાર પણ ક્યાં છે કે ‘જોઈયે તહેવો નથી’ એમ કહી સકાય ?

અને હકારને સંબન્ધે ઉર અને કંઠમાં ઉત્પત્તિ હોઈ કંઠમાં larynx ની શિથિલતાથી લઘુ-
ચ્ચારણતા ઉપન થાયછે—એમ કાંઈક ખીજ દશે. પાશ્ચિનીય શિક્ષામાં ઉરરથ અને કંઠય
હકાર એમ બેદ છે તે આ રીતનો કાંઈક સંબંધે, જો કે થોડોક ફેર છે એમ લાગેછે.

રા. કેશવલાલ ધ્રુવ ‘હમે’, ‘હમારુ’, ‘હેને’, ‘ત્હાં’, વગેરે રૂપો વિશે સ્પષ્ટ કહેતા
જણાતા નથી. પરંતુ પોઆ હકાર વિગે હેમનો નિયમ ૧૫ મો (પરિશિષ્ટ ૧૧) ‘હવણી’
શબ્દમાં હ નીચે બિન્દુ મૂકવાનું કહેછે, તે ઉપરથી અનુમાન કાંઈક થઈ સકેછે. ગમે
તેમ ટો પણ પોઆ હકારનું તત્ત્વ હેમજે ગ્રન્થુછે, એ નિઃસંશય છે.

એ. આ (અને જ, તે, એ સર્વનામો વ્યંજનાદિ છે પણ હેનો સંચક્ષ પણ આ
રથજે કરતાં,—જ, તે)—એ સર્વનામો પ્રથમા તથા પચમીમા હકારરહિત બોલાયછે,
પણ તે ગિવાય ખીજ વિભક્તિયોમાં હકારસહિત છે. એમ અવ્યવગિયત જોડણીઓ
તે કેમ સખાય ? ને બધા શું જાણે કે આ વખત દલખવો ને આ વખત ના સખવો ?
આમ શંકા અયોગ્ય છે. એ ગીને તો વ્યાકરણે લક્ષણ કરેલાં સર્વ રૂપાખ્યાપનોમાં અપ-
વાદ, રૂપાન્તર, વગેરેને વિશે બાધ આણાગે. ‘કહેવું’ માં હકાર કે બેગો અને ‘કશ્યુ’
માં જુદો પડેછે—એ વિશે નવલસામભાણે કહેલાં વચન આ રથજે ઉતારવા જેવાં છે—કહે,
રહે એમ આદિ વ્યંજનથી અસંયુક્ત હકાર રાખવાનો અર્થ કમિટીના નિયમમાંથી ઉપ-
જાવીને એઓ કહેછે:—

‘આ નિયમ શા માટે બાધવો પડ્યો દશે તે હમે સમજી સકતા નથી. કત્યુ,
કલિયે, વગેરે કેટલાંક રૂપાખ્યાનમાં હ જુદો પડેછે અને મૂળ વ્યુત્પત્તિમાં હ જુદો છે
તેથી એ કદાપિ કાઢ્યો દશે, પણ એ ફેરફાર દર્શાવવો એ વ્યાકરણકારનું કામ છે. અને
એ ફેરફાર દર્શાવવો પડે માટે જોડણીમાંથી તે બેદ જ કાઢી નાંખવાનો હુકમ કરવો એ
કોઈ પ્રકારે હમને વાજબી લાગતું નથી. સંસ્કૃત ભાષાના રૂપાખ્યાનમાં આટલું બધું અ-
નિયમિતપણું છે તે છતાં ત્હેના વ્યાકરણકારો થાક્યા નહિ’ તો આપણે આટલી હરકતથી
કેમ હરી જવું જોઈએ ?’ +

વિચારવાનું એ છે કે ભાષા કાંઈ હેવો સંચો નથી કે હેમાંથી એકધારાં, એક જ
આકારનાં શબ્દનાં રૂપોનાં રમકડાં ઘડાઈને તીકળે, હેમાં તો અ-
ભાષા કાંઈ એક- નિયમના આભાસમાં નિયમ છે, અવ્યવસ્થાના આભાસમાં વ્યવસ્થા
ધારાં રૂપ ઘડી કાઢ- છે. એ વ્યવસ્થા જોવાનું ને નિર્ણય કરવાનું કામ વ્યાકરણકાર વગેરે
નાર સંચો નથી. સાધકવર્ગનું છે. માટે યથાદર્શન—એટલે ભાષામાં પ્રચારમાં જણાતાં
હોય તેમ—ઉચ્ચાર ઉપરથી રૂપો સ્વીકારવાં એ આપણું કર્તવ્ય છે. પણ

એમ કરવામાં થોડક જ લોકોના સ્વૈચ્છિક પ્રયોગોને પૂર્ણપ્રચારનું સ્થાન આપવાની ભૂલ્ય પણ કરવી ના બેધમે. માટે જ-તો પણ અર્થમાં ‘તોય’ (તોએ) એમ વપરાય છે તેમાં પણ હકાર બેળવી ‘તોય’ એમ કેટલાક ગણતર મનુષ્યો જ. ઉચ્ચાર કરેછે-તે સાબ્ય જ ગણવો બેધમે. કશું ઉપરથી કાન થયોછે તેમાં કેટલાક હકાર બેળવેછે ને ‘ફહાન’ કહેછે તે પણ આ પ્રકારનો અસ્વીકાર્ય પ્રયોગ છે-કેમકે તે એક અથવા થોડી વ્યક્તિ-યોમાં જ પ્રચરિત છે અને તેને વ્યુત્પત્તિના આધાર પણ નથી, બાકી કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાકૃત પછી હકાર પેડો છે-માત્ર અકારણ જેવો-પરંતુ બહુ પ્રચારથી તેમ જ બહુધા સર્વત્ર પ્રચારથી એ રૂપો સ્વીકારપાત્ર ગણવાં પડશે; ઉદા-સહુ; સવળું; ખીસા, (ક-નો જ સ્વ થયો એમ ગણિયે તો આ શબ્દ બાદ કરવાનો); ખૂંકું, (લુક્ક ઉપરથી) (ય તો મ થયો ગણતાં બાદ કરવો); હેલી (દેસ-અચાલિ ઉપરથી); હથ (અચાપિ ઉપરથી અજ્ઞાતિ થઈ); જાળ (જ્વાલા ઉપરથી); ખોંચું-ખોંચું (પ્રાસમ ઉપરથી).

કવિ નર્મદાશંકરે આ હકારનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે અને શબ્દના આધારમાં હકાર બેળેછે એમ યથાર્થ અવલોકન કર્યું છે. કાશ રચના પહેલાં એઓ ‘મ્હારું’ વગેરે સખતા હતા, અને ‘અહમે’ જેવાં કાસ્યજનક રૂપ પણ લખતા હતા-(હમે એમ રૂપ હેમને જડ્યું નહોતું). કાશના વખતથી અક્ષર નીચે બિન્દુ ‘અમે’, ‘મારું’,-એમ-મૂકીને પણ હકાર દર્શાવતા હતા.-એ સુવિદિત છે. નર્મદાશંકરમાંથી અને નવલરામભાઈનાં લખાણોમાંથી ઉતારા આપી વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

આધવશાલભાઈ ‘હમે’, ‘અમ્હારું’ એમ રૂપ સ્વીકારેછે. પરંતુ જે ન્યાયે, ‘હમે’ માં હકાર આરંભમાં સ્વીકાર્યો તે જ ન્યાયે ‘હમારું’ માં સ્વીકારવો વાજબી હતો. તો પણ હકાર કોઈ સ્થળે પણ એઓ સ્વીકારેછે ખરા.

રા. ગોવર્ધનભાઈ ‘અમારું’ એમ હકારરહિત રૂપ ખાનેછે. હેમનું ધોરણ થયું કેકાગ્રથી સખગડખળ છે તે અન્ય સ્થળે (જાનમુધા. ઈ.સ. ૧૮૮૬ ડીસેમ્બરના અંકમાં) કું ખતાવી ગયોયું.

દવે (ક)-(ર) ઉપર આવિયે.-

લઘુપ્રયત્ન યકાર.

લઘુચ્ચારણ યકાર મુદ્દલ નથી, નવો કદ્દપી કાઢેલો ઉચ્ચાર છે; એમ તો કોઈથી નહિ કહેવાય;-જે કે પાછલા ઇતિહાસમાં ના હોય, અને ચાલતી લઘુપ્રયત્ન યકાર. રિચિતિમાં વાસ્તવિક ઉચ્ચાર કોઈ નવો ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેને સ્વીકારી નામ કાંઈક તેને આપવું એ અપરાધ તો નથી જ, સાસ્ત્ર-દષ્ટિના વ્યાપારનું સ્વરૂપ જ છે. પરંતુ હકીકતમાં એ ઉચ્ચાર અતિ પૂર્વકાળથી સ્વીકારાયેલો છે-અલખત અમુક સ્થળોમાં. પાણિનિયે શાકટાયનના મતે એ ઉચ્ચાર છે, એમ કરી વૈકલ્પિક રીતે લીધો છે.* પ્રાકૃતમાં વૈયાકરણોએ તો અમુક બંજનો (ક, ગ, ચ, જ,

* દ્યોર્લઘુમયતતરઃ શાકટાયનસ્ય. અંશધ્યાયી, ૮-૩-૨૮.

ત, દ, ધ, ય, ઘ) ના હોય પછી રહેલા અક્ષર તથા આકારનું (હેતી પૂર્વે અ અથવા આ હોય તો) શ્રેયણ લઘુચ્ચારણ યકાર જેવું થાયછે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. †

અને ગુજરાતીમાં ‘આઓ’, ‘આઓ’, ‘લખ્યો’, ‘લખ્યું’, ‘કપો’, ‘કપુ’, ‘બાયડી’, ‘ઢેયડી’, ‘પચડું’, ‘આવિયે’, ‘ખડિયો’, ‘ચોપડિયો’, ‘આવિયો’, (કવિતામાં ‘આઓ’ ના અર્થમાં વપરાતું રૂપ), ‘બાયલો’,—ક્રિયાદિ સર્વથા પ્રચારમાં આવેલા શબ્દોમાં આવેલો યકાર લઘુચ્ચારણ જ છે. +

આ રીતે લઘુપ્રયત્ન યકાર નવીન નથી, અને ગુજરાતીમાં ઉપર બતાવેલાં રૂપોમાં તો ફર્યન હેતું થાયછે જ. તકરાર? ફક્ત ‘આખ્ય’, ‘ગાંધ્ય’, એ યકારનાં તક- ‘રીત્ય’, ‘કાત્ય’ ક્રિયાદિ શબ્દોમાં તેમ જ ક્રિયાપદોના આશાયે શરી રથળો. બીજા પુરુષના એક વચનમાં—અર્થાત—આખ્ય, બોધ્ય, લખ્ય, કર્પ્ય, ક્રિયાદિ ઉપોમાં આવનાર લઘુચ્ચારણ યકારને મળ્યું છે. ‘લ્યો’, ‘લો’, ‘લ્યોછો’, ‘લોછો’. (લેવું, દેવું ના આશાયે તથા વર્તમાનકાળનાં બીજા પુરુષના બહુ વચન) મળ્યું પણ થોડો ઘણો મતભેદ જણાયછે. એ બાબત ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળા જોડણીના પુસ્તકમાં પૃ. ૨૬ થી ૩૦ સુધીમાં મ્હેં મવિસ્તર ચર્ચા કરી છે હેતી પુનરુક્તિ કરવાથી અદિ’ અતિ વિસ્તાર થવાનો ભય છે. અતિ’ એટલું જ રહેવું બસ છે કે એ યકાર ત્રિચોનાં રથળોમાં આવેછે.—

(૧) વ્યંજનાન્ત ગુજરાતી ધાતુના આશાયે બીજા પુરુષના એક વચનમાં;—આખ્ય, લખ્ય, કર્પ્ય—ક્રિયાદિ.

(૨) માદા વ્યંજનયુક્ત એકાન્ત ધાતુના આશાયે બીજા પુરુષના અનેક વચનમાં.—લ્યો, લો; તેમ જ વર્તમાનકાળના બીજા પુરુષ અનેક વચનમાં, લ્યોછો, લોછો.

† અઘર્ણો યદ્યુતિઃ—સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૧-૧૮૦.

+ લઘુચ્ચારણ છે હેતી સાબીતી સં. સ્વચ્ચ અને ‘લખ્યું’, ‘આઓ’, અને સં. લાઘવોડયમ્, સં. ધ્યય અને ‘કર્પ્ય’—ક્રિયાદિમાં યકારના ઉચ્ચાર સરખાવ્યાથી મળશે. સંસ્કૃત શબ્દોમાં જોરદાર હોઈ યકારવાળો સંયુક્તાક્ષર પૂર્વસ્વરને ચડકાવેછે; અને ગુજરાતીમાં તેમ નથી થતું. આ બાબત મ્હારા ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જોડણીના પુસ્તકના પૃ. ૨૬—૨૭ માં ચર્ચા જેવી. યકાર ગુરુપ્રયત્ન હોત તો સંયુક્તાક્ષર પણ જોરદાર રહી પૂર્વસ્વરને ચડકાવત ‘જોડાક્ષરથી જો પ્રથમ ચડકે તો ગુરુ થાય’—એ દસપત-રામના પિંગળના નિયમનું બીજ પણ આ સ્થિતિમાં જ છે, પછી ચડકાવાને પાત્ર છતાં પણ, ચડકાવવું ના ચડકાવવું કવિની કૃત્તિબદ્ધ છે, એમ અનર્થ કરી દર્શાવે કવિતામાં પ્રયોગો થાયછે તે વાજબી નથી. સંસ્કૃતમાં આમ પોતા જોડાક્ષરને સંભવ ન હોવાથી હમેશાં પૂર્વસ્વર ગુરુ જ ગણાયછે;—સંયોગે ગુરુ (અષ્ટાધ્યાયી ૧-૪-૧૧ સ્ત્રમાં પાશ્વિનિયે ચડકવા ના ચડકવાની મર્યાદા નથી રાખી).

(૩) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તથા દેશ્ય ઇકારાન્ત (અને ક્યવિત્ આકારાન્ત) શબ્દો ઉપ-
રથી, ઈ, આ, જતા રહી ચથેલાં ગુજરાતીમાં સ્ત્રીલિંગના શબ્દોને અન્તે તથા
ત્હેવા જ (અને ક્યવિત્ યકારાન્ત) કેટલાક અવ્યયોને અન્તે; ઉદાહરણ—આંખ,
ગાંઠ, ઇન્દ્રિય, દાટચ, બહારચ, કાંચ:—ઇત્યાદિ.

અને આ યકાર વ્યુત્પત્તિ અને સંધિનાં તત્ત્વોને આધારે આવેલો છે. સ્વૈચ્છિક,
અકારણ, નથી; અને આ યકારના અસ્તિત્વનાં પ્રમાણ,—વાંચ્ય, પૂછ્ય, તળ્ય, વીંચ્ય,
ઇત્યાદિમાં મૂળના પ્રાકૃત ઉચ્ચારના ચ છ જ જના સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થઈ જાય છે,

‘અલ્લ જેવો હતો ઉચ્ચાર ‘તલ્લે’ માં નથી ચતો માટે ‘તલ્લે’ ના લખવું એ
રાંકાને મંબન્ધે ખોસતાં નવત્તરામબાઇ નીચે પ્રમાણે લખેછે—

“પણ ખરી વાત તો એ છે કે સઘળા પ્રાકૃત જોડાક્ષરમાં યકારો થતો જ નથી.
‘રલો’ હેમાં આપણે હને ય જોડિયે છધ્યે, માટે ‘બાલ’ શબ્દમાં જેવા યકારો
થાય છે ત્હેવા હેમાં સંભળાયછે? ‘ચર્ચ’ શબ્દમાં અને ‘કર્ચો’ હેમાં રેફના ઉચ્ચાર
ખેસક જૂદા જ છે.” (નવલ અધ્યાવલી ભાગ ૩ જે પૃષ્ઠ ૨૫),

આ વચનમાં બીજું બધું તો બરાબર છે, પણ રેફના ઉચ્ચાર જુદા છે એ બ્રાન્તિ
છે. ‘અલ્લ’ અને ‘તલ્લે’ માં અલબત્ત ઢકારના ઉચ્ચારમાં સખત નરમનો ભેદ છે એ
ખરું. પણ ત્હેના સામ્યથી ઘેરાઈ જઈને ‘રલો’ અને ‘બાલ’ માં પણ ઢકારના ઉચ્ચાર-
નો કે જ કારણજાત ગણવામાં કાંઈક ભૂલ્ય છે; કાંઈક એટલા માટે કે ગુજરાતી રહ
ધાતુમાંના ઢકાર પોચો છે જ, પણ જ્યાં તો યકારના ઉચ્ચારના જોરદારપણા અને
પોચાપણા ઉપર મુખ્યત્વે આધાર છે. પણ એ જાના સામ્યને વળી આગળ વધારીને યેમાં
પણ ભ્રમ થયોછે તે વિશેષ છે; જ્યાં પ્રથમ અક્ષરના ઉચ્ચારની વાત છે, માટે યેમાં
પણ તેમ જ ટેલું જોઈયે, એમ માની લઈને રેફના ઉચ્ચારમાં ફેર માની લીધો જણાય-
છે. પણ રેફના એ ઉચ્ચાર (યકાર ઢકાર જેવા સખત નરમ) સંભવતા જ નથી. મૂર્ખામાં
બહુ ધૂંટીને રેફનો ઉચ્ચાર થાય એમ કાંઈ કહેશે;—પરંતુ તે જોરદાર ૨ નહિ પણ
૨૨, ૨૨૨, ૨૨૨૨—ઇત્યાદિ અનેક રકારનો ઉપરાઉપરી સંયોગ છે.

‘કર્ચો’ માં જે યકાર છે તે જ ‘કર્ચ’ માં છે; પરંતુ એકમાં યકાર પછી ઓ છે
ને બીજામાં અ છે, તેથી ઓ એ દીર્ઘ સ્વરનો ટેકા અએ હ્રસ્વ કરતાં વધારે સખળ
મળે છે, અને માટે ઉચ્ચારમાં ફેરનો આભાસ થાય છે. કાંઈક આભાસથી છેતરાઈને જ
રા. ગોવર્ધનરામ (ત્રિપાઠીએ ‘કર્ચ’, ‘લખ્ય’ એમ સંધિનાં તત્ત્વ જોતાં અસંકય ૩૫
વાપરવા માંડ્યાં હતાં; લઘુચ્ચારણ્ય ય તે ત્હેને બદલે અડધો ય છે એટલે બ્યંજન ય છે
એમ પણ ભ્રમ થયો હતો.

તેમ જ,—જેશ, પેશ, (બેસતું, પેસતુંના આત્માર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં) મૂળના સ્કારનો સ્કાર ધર્મ જાય છે,—એ કાર્ય ઉપરથી લઘુપ્રયત્ન યકારની સ્થિતિ જણાય છે; એ દષ્ટાન્તોમાં જડે છે. પોતાનું કાર્ય કરીને અદ્વય ધર્મ ગયેલો યકાર કાર્યરૂપી પરિણામથી સ્વયં છે કે તે આવી ગયેલો.

તેમ સુરત ભર્ય સિવાય આ રૂપોમાં લઘુચ્ચારણ યકાર સર્વત્ર ઉચ્ચારમાં પ્રચરિત છે (લખાણની વાત અસંબદ્ધ છે કેમકે તે તો પ્રત્તનો જ વિષય છે. અનેક કૃત્રિમ કારણોને લીધે લખવાનું બંધ કેટલાકે કર્યું છે તેથી); અને ગુજરાતના મ્હોટા ભાગમાં થતો ઉચ્ચાર સ્વીકારવો એ ધોરણ તો પ્રથમથી જ છાદ ગણ્યું છે, એટલે આ રૂપોમાં પણ એ યકાર લખવો, એ આપોઆપ ફલિત થાય છે. આ યકાર હું એ યકારનું જ જોડું એમ નથી. શાસ્ત્રી પ્રજલાલે પણ હેમની + ઉત્સર્ગ-શ્રવણ બીજા માળામાં ઇકારાન્ત સ્ત્રીલિંગના શબ્દોને વિશે આ યકાર સ્વીકારતાં ચિન્તકોને પણ સુરત સિવાય બીજા પ્રદેશમાં યકારનો પ્રચાર દીકો છે. ધાતુના આત્મા-ધર્મ છે. ય બીજા પુરુષ માટે હેમણે કર્યું લખ્યું નથી; પરંતુ એ પુત્રકની યોજનામાં એ પ્રસંગ આવી સક્યો નથી, તેથી જ.

કવિ નર્મદાશંકરને પણ આ યકારનું શ્રવણ થયેલું છે. નર્મદાશંકરની મુખમુદ્રાના ૧૪ ઉ માં નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે:—

“ કેટલાક લોક આબ્ય, રમ્ય, કરમ્ય, બેશ્ય, ઇત્યાદિમાં પહેલા અક્ષરો ઉપર વિશેષ ભાર મૂકી હ્રસ્વના દીર્ઘ અને દીર્ઘના પ્ચુત સ્વર બોલે છે. ”

આ બીજા પ્રસંગે લખેલું છે, અને અક્ષરોની ગાત્રાની કાંઈક કાલ્પનિક ગણનાઓ કરેલી છે તે આ સ્થળે અસંબદ્ધ વાત છે. પરંતુ લઘુચ્ચારણ યકાર વાળાં રૂપો હેમણે ગણનામાં લીધાં છે એ વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે. બાકી એ યકારના લઘુચ્ચારણપણાનો ખ્યાલ હેમના મનમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એ જ મુખમુદ્રાના ૫૯ શ્લોક માં લખે છે:—

“ ભણ્યો, કર્યો, ભર્યો, ઇં શબ્દોમાંના સંયુક્ત વર્ણ છે તે વ્યંજન નથી એમ મ્હેં પાછળ કર્યું છે, પણ લખવામાં તો જેમ જોડાય છે તેમ જ રખવા કર્યોમાં ૨ વ્યંજન નથી માટે તેને રેશ રૂપે યોજવો નહિ. ”

+ ઉત્સર્ગમાળા પૃ. ૧૦૪—૧૦૫.

* પાછળનું વચન તો નીચે પ્રમાણે જડે છે:—

“ કેર્યો, ભણ્યો, જમ્યો, ઇં શબ્દોમાં ર, ણ, મ, હેતું ઉચ્ચારણ વ્યંજનથી વિશેષ માત્રા છે. ”

આ તો જુદું નીકળ્યું. વ્યંજન નથી—તે બદલે વ્યંજનથી વધારે છે એમ કહેલું છે. અને વ્યંજનથી વિશેષ માત્રા એ પણ અગમ્ય દ્રષ્ટાના છે. નર્મદ કવિની આ માત્રા-કલ્પના અવિશદ્ધ હતી એ આ દષ્ટાન્તથી જણાય છે.

આ વચનમાં ૨ વગેરે વ્યંજન નથી હોતો અર્થે જ' સમજાતો નથી; વ્યંજન તે વ્યંજન નહિ એટલે શું? ખરી વાત એ છે કે 'સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે સ્વર શુરુ થાય અને યદકાય તે આ શબ્દોમાં નથી થતું, તેથી આ સંયુક્ત વ્યંજન જ નથી એમ હેમને લાગ્યું. પરંતુ જાહેર મૂળ એ સંયોગમાં રહેલા યકારના લઘુચારણપણામાં છે તે હેમને જણાયું હોય એમ લાગતું નથી.

૨ા. કેશવલાલ દુવે હેમના નિયમ ૧૮ (પરિશિષ્ટ ૨) માં 'યં જોડાક્ષર જોરદાર તથા નરમ બતાવ્યોછે, 'આશ્વ' અને 'ક્યું', એ સિવાય કરો ઉલ્લેખ આ વિષયમાં નથી કર્યો. પરંતુ નરમ જોડાક્ષરમાંનું નરમપણું તે લઘુપ્રયત્ન યકારને લીધે છે એમ એ સ્વીકારતા હશે એમ આશા છે. આંખ્ય, લાવ્ય, -વગેરે સ્થળોમાં એ યકાર વિશે હેમનો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો નથી.

૩ા. ગોવર્ધનભાઈ આ લઘુપ્રયત્ન યકારનો ઉપયોગ વિલક્ષણ રીતે કરતા હતા—ક્યું, લખ્ય—વગેરે રૂપોમાં યકાર ખોડો લખતા હતા. હેની અસંકપતા અન્ય સ્થળે મ્દે બતાવી-છે. (જ્ઞાનસુધા ઑક્ટો—ડીસેમ્બર ૧૮૯૬ તું જુવો.) પછીથી હેમણે યકારનો ત્યાગ કર્યોછે; કેટલાંક કારણોને લીધે—એમ મોંઘમ હેમણે કહેલું છે. (સમાસોચક ૧૮૯૭-૯૮-માં હેમની ચર્ચા જુવો.)

૨ા. છોટાલાલ નરભેરામને પણ આ યકારનું કાંઈક અવણ કેટલાંક સ્થળોમાં થયેલું જણાયછે. માર્ચ ૧૮૯૮ ના ત્રિપ્રકાશમાં હપાયલા હેમના પત્રમાં એઓ લખેછે:—

“ વળી ચાલ, કર, આવ, જાહ, વગેરે આગાઈ બીજા પુરુષ એકવચનના રૂપમાં છેલ્લા અક્ષરમાં ય બળેલો હોય ત્હેવો કાંઈક ઉચ્ચાર થાયછે. તે માટે પણ ચિહ્નનો યોગ્યતાં પડશે. ”

‘ કાંઈક ઉચ્ચાર ’—એટલે જ લઘુપ્રયત્નતર યકાર એમ સમજી સકાશે.

૨ા. નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત સં. ૧૯૬૧ ના માર્ગશીર્ષના વસન્તમાં આ યકાર વિશે લખેછે. ત્હેનો સાર એટલો છે કે ‘ આંખ્ય ’ એમ ઉચ્ચાર બેશક વડોદરાની ઉત્તર-માં સર્વત્ર થાયછે—સુશિક્ષિત વર્ગમાં પણ; પરંતુ ‘ આવ્ય ’ વગેરેમાં યકારનું અવણ આ અને વ ની વચમાં થાયછે—‘ આય્વ ’ એમ; અને આમ બેદમાં, બેદ આણવા પડશે, માટે આડખરી રૂપો છોડી દઈ ‘ આવ ’, ‘ લાવ ’, ‘ આંખ ’, ‘ વેલ ’,—વગેરે જ કાયમ રાખવું.

પરંતુ ‘ આય્વ ’ એ યકારનું વચમાં અવણ થાયછે એ મહારા નંદ્ર મતે ખરું અવલોકન નથી. (એ રીતનું અવણ ક્રૂપા સુરતમાં ચાલતાં પ્રયોજો—આય્વો, લાયવો—

આપો, લાગ્યોને બદલે થાય છે તેમાં નળયું છે.) આ સૂક્ષ્માવલોકન તો અપૂર્વ જ જણાય છે. અને મ્હારા મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ છે કે ‘આવ્ય’ ‘લાવ્ય’ માં એ યકાર છે તો અંતે જ છે એમ ખરા અવલોકનથી જણાશે. ‘આંખ્ય’ માં ય અંતે અને ‘આય્ય’ માં વચ્ચે એમ બેદ ખોટો છે એ રા. નન્દનાથને મળેલા કેળવાયલા ગૃહસ્થોના વચનમાંથી જ જણાઈ આવે છે—આચાર્યશ્રીમાં ય વચમાં અને ઈશ્વરાન્ત ઉપરથી સ્ત્રી-લિંગી શબ્દો થયેલામાં ય અન્તે—એમ બેદ બતાવવાનો હેતુ હેમનો છે. છતાં ‘વેલ્ય’ (વેલી ઉપરથી થયેલા) માટે એઓ દહે છે કે યકાર અન્તે નથી સંભળાતો પણ વચમાં સંભળાય છે. આ ઉપરથી જ એઓના અવલોકનની ઉચ્ચાવચતા, વિષમતા, જણાય છે.

આમ યકારનું સ્થળ એક જ, શબ્દને અંતે (અન્ય સ્વરની તો પૂર્વે જ, પણ સ્થૂલ રીતે બોલતાં અન્તે) રહ્યું તો પછી રા નન્દનાથના વાંધાનું મૂળ જાતું રહે છે, અને માટે યકાર લખવા મ્હામે કશું કારણ રહેશે નહિં એમ આશા છે.

યકાર માટે આટલું બસ છે. એક માત્ર નોંધવું જરૂરનું યકાર નેરદાર છે એમ ભ્રમથી ઉત્પન્ન થતો વાંધો. એક જ નેમ હકારનો ઉચ્ચાર નેરદાર માની લેવાના ભ્રમથી ‘હમે,’ ‘હમારું,’ વગેરે શ્લોકમાં હકાર સ્થાને વાંધો આણુવામાં આવે છે તેમ જ ‘આવ્ય,’ ‘આંખ્ય,’ ઇત્યાદિમાં પણ યકાર જલ્દી નેરદાર-શુર પ્રયત્ન—હોય એમ ચીપીને બોલવાથી ભ્રમ થઈ હેમાં પણ યકારનું અસ્તિત્વ નથી એમ બાધ આણુવામાં આવે છે.

હવે (ક) — (૩.) — એકાર ઓકારના પ્દોળા ઉચ્ચાર વિશે બોલું છું — ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જ્ઞેષીના પુસ્તકમાં ૪૪ ૩૬-૩૮ માં આ બાબત સવિસ્તર ચર્ચા છે. હેનો સાર એટલો જ છે કે ગુજરાતીમાં આવવાની પૂર્વે (તદ્ભવ શબ્દમાં) અહ, અય, હોય ત્યાં એ થાય છે. અને અહ, અય, હોય ત્યાં એ થાય છે. આ નિયમને અપવાદ બહુ નથી.

આ પ્દોળા ઉચ્ચારની નિદાનકલના બતાવવા ઉપરાંત મ્હેં કાંઈ નવું બતાવ્યું નથી. કેમકે એ ઉચ્ચારના અસ્તિત્વનું દર્શન તો પૂર્વે પણ બીજાઓને થયેલું છે. નવલરામભાઈ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

નવલરામભાઈએ
પ્દોળા ઉચ્ચાર
સ્વીકાર્યા છે.

* “કેટલાં ઉચ્ચારણો આપણને હેવાં માલમ પડશે કે તેનાં ચિહ્ન જ આપણી લિપિમાં નથી. ‘ઝોર’ પદની ને આંખાનો ‘ઝોર,’ ‘કોઈ’નું ઝાઝ ને ઘણા ભરવાની ‘કોઈ’ વગેરે કેટલાં એક ગુજરાતી ઉચ્ચારણોનો આપણી લિપિમાં સમાવેશ થઈ

સકતો નથી તો આરખી કે ઈંગ્લેજ ભાષાનાં ઉચ્ચારણે આપણે આ નિયમ પ્રમાણે શી રીતે બરાબર લખી સકવાના હતા ? ”

આમ કહ્યુંછે ખરું; પણ જોના ઉચ્ચારણું અસ્તિત્વ તો નવલરામભાઈએ ઉપરનાં વચનોમાં જ સ્વીકાર્યુંછે, એટલું જ નહિં પણ ચિહ્નની યોજના માટે પણ વાંધો પર-ભાષાનાં ઉચ્ચારણોને સંબંધે જ હેમનો હતો એમ જણાયછે. કેમકે તરત જ ચોડાંક વાક્ય પછી એઓ કહેછે:—

“ દુનિયાની બધી ભાષાનાં ઉચ્ચારણોનાં ચિહ્ન કદી પણ આપણે આપણી લિપિમાં આપણી સહિયે નહિં, અને તે આણુવા જવું એ આપણું કામ પણ નથી. ‘એ’ ને ‘ઓ’ ના જે બે ઉચ્ચાર આપણી ભાષામાં આવે છે તહેને માટે નવાં ચિહ્ન કદપવાં કે પ્લેકાં હતાં ને હમણાં જ આપણે વિસારી ચૂક્યાંછે તહેને પાછાં તાજાં કંઠવાં એ જુદી વાત છે. ”

નવલરામભાઈ સુરત તરફના છતાં એઓ આ ઉચ્ચારણું અસ્તિત્વ સ્વીકારેછે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે. સાંકડો ઉચ્ચાર સુરતના નાગર બ્રાહ્મણોમાં જ બહુધા નિયન્ત્રિત છે એમ કવિ નર્મદાશંકરના વચનનું તાત્પર્ય જે પાછળ પૃષ્ઠ ૫ મામાં મ્હે નોંધ્યુંછે તે ઉપરથી કાંઈક ખુલાસો નવલરામભાઈના આ અવશેષકનનો મળી મકશે.

રા. કેશવલાલ ધ્રુવ પણ આ ઉચ્ચારબેદ સ્વીકારેછે. અને તે દર્શાવવા માટે ચિહ્ન (~ દા.વી અવળી માત્રા) યોજવાનું સૂચવેછે. (હેમનો નિયમ ૧૦—પરિસિદ્ધ જ્ઞ જુવો.) આ ઉચ્ચારોને હેમણે close અને open એમ કહ્યાછે તે આગળ ઉપર મંત્રિત અને વિદ્યત ઉચ્ચારણુ વિશે કહીશ તહેને અનુમોદન આપેછે એમ જણાયછે.

જોના ઉચ્ચારણું કવિ નર્મદાશંકર આ ઉચ્ચાર વિશે શું કહેછે તે જોઈએ;—
અવળું કવિ નર્મદને
પણ થયુંછે.

+ એકારાન્તથી (? એકારથી) તથા એકારાન્ત વર્ણથી તેમ એકારથી ને એકારાન્ત વર્ણથી આરંભાતા શબ્દમાંના કેટલાકના ઉચ્ચાર એ—ઓ પરત્વે કાંઈ એક ચંપાયલા જોના જેવા થાયછે. ”

પછી હેમના કોશમાં આવેલા હેના શબ્દોની સંખ્યાની ગણતરી આપીને કહેવેછે

કે હેવા ગુજરાતી (પરભાષામિત્ર) શબ્દો ઘણા ન થોડા છે. મેં અન્યથાજેX બતાવ્યું છે કે—

ધ્વોળા ઉચ્ચાર-
વાળા શબ્દોની
સંખ્યા પ્રમાણમાં
નહોતી નથી.

આ ગણતરી પ્રમાણે પણ એ સંખ્યાપ્રમાણ કાંઈ એ
ઉચ્ચારને મિલનપ્રદર્શન માટે ત્યાંથી ગણવા જેટલું નહાતું નથી.
એ પ્રમાણ આ છે:—

ખરા ગુજરાતી શબ્દો.

પરભાષાના શબ્દો.

ધ્વોળા એકારવાળા.

સંકેતે ૭૫

૨૫

ધ્વોળા ઓકારવાળા.

સંકેતે ૮૩

૭

એકદર એકાર ઓકારવાળા (માંકડા તેમ ધ્વોળા મવે) શબ્દોમાં પ્રમાણ નીચે
પ્રમાણે છે:—

ધ્વોળા એ વાળા
ખરા ગુજરાતી પરભાષાના
સંકેતે ૮ ૩
૧૨

માંકડા એ વાળા
૮૮ = ૧૦૦

ધ્વોળા ઓ વાળા.
ખરા ગુજરાતી પરભાષાના
સંકેતે ૧૪ ૧
૧૫

માંકડા ઓ વાળા.
૮૬ = ૧૦૦

* આ ઉપરથી જણાશે કે ધ્વોળા એકાર ઓકાર વાળા શબ્દોની સંખ્યાનું પ્રમાણ

× સં. ૧૯૬૦ બાદપદ્ધતિ વસન્ત પૃષ્ઠ ૩૧૦ જુઓ.

* નર્મકોશમાં એકારથી અથવા એકારાન્ત વર્ણથી આરમ્ભતા શબ્દોની કુલ સંખ્યા
૧૭૦૨ છે; તેમ હેવા ઓકારવાળાની કુલ સંખ્યા ૨૦૨૬ છે; તો ધ્વોળા એકારવાળા
શબ્દ ખરા ગુજરાતી ૧૫૩ થયા, પરભાષાના ૫૧ થયા; અને ધ્વોળા ઓકારવાળા
શબ્દ ખરા ગુજરાતી ૨૬૪ અને પરભાષાના ૨૦ થયા. આ સંખ્યા કાંઈ અલપ નથી. તેમ
વળી ધ્વોળા ઉચ્ચારવાળા સર્વે શબ્દો નર્મકોશમાં આવી ગયાછે એમ નહિ કહી સકાય;
એ ધ્યાનમાં રાખતાં જણાશે કે ઉપરની ગણતરી કરતાં વધારે સંખ્યા હેવા શબ્દોની થવા-
નો સંભવ છે.

હેતું અલ્પતમ નથી કે જોથી ચિહ્ન કરવા માટે લક્ષમાં ના લેવાય, 'અપવાદરૂપ સ્થિતિ તો અલ્પ પ્રમાણની સંખ્યાનાં ઉદાહરણોમાં જ સંભવે; નહિ' તો તો પછી અપવાદ અને નિયમ એ બેના પ્રદેશનો વિપર્યાસ જ થઈ જાય. માટે હાવા શબ્દો ઘણા જ યોગ્ય છે એમ કહેવાનું કૃત્ર ચિહ્નની યોજના માટે કશું મળવાનું નથી.

કવિ નર્મદાશંકર તે પછી કહે છે:—

"એ શબ્દોમાંના કેટલાકનાં પૂર્વકાળનાં રૂપાન્તરોમાં હ વર્ણ જુદો લખેલો છે તે કાઢી નાંખતાં એ પ્લોળો બોલાયોછે એમ જણાયછે. પ્લોળો ઉચ્ચારણતું ખીજું કારણ વધારે સરળતાનું પણ છે. એ ઉચ્ચારણ ફારસી આરબી ઉચ્ચારણને કાંઈક મળતું લાગે છે પણ વસ્તુતઃ જુદું જ છે."

પ્લોળો ઉચ્ચારની આ નિદાનકલના વ્યર્થ નથી તે પ્લોળો ઉચ્ચારની સદજ જખાઈ આવેછે. પ્લોળો એકાર માટે કવિ નર્મદ દકારનું નિદાનકલના. કારણ આવેછે; પણ એકાર માટે કારણ બતાવી સક્યા નથી; તેમ જ એકારના શબ્દોમાં પણ દકાર સર્વત્ર નથી હોતો—કોઈક-માં જ આવેછે; અને પૂર્વ રૂપમાં અઘ, અપ્, અથવા અઙ, અપ્ હોવાથી પ્લોળો ઉચ્ચાર થાયછે એ મ્હેં નેડણીના પુસ્તકમાં સવિસ્તર સાબીત કરી આપ્યુંછે, આ મર્મ વિચાર્યાથી કવિ નર્મદની આ કલ્પનાની અવાસ્તવિકતા જણાશે પણ આ માત્ર પ્રસંગ-વશાત્ કહ્યું; હેમાં હેમનો કશો દોષ નથી. ફારસી આરબી ઉચ્ચારણને 'કાંઈક મળતું' પણ વસ્તુતઃ જુદું જ એમ એઓ કહેછે ત્હેમાં જ આ અઘ, અપ્, અઙ, અવ્ની પૂર્વ-સ્થિતિમાં એ ઉચ્ચારણના કારણની કલ્પનાનું દૂરતમ ખીજ ગૂઢ રહેલું જણાયછે. તેમ જ ફારસી આરબીમાં અપ્ અપ્ (અથવા એ ઐ, પણ તે પ્લોળો)—ઝૈર, ઈસ, એમ કાંઈક—ઉચ્ચારણ છે એ કવિ નર્મદને ધ્યાનમાં રહેલું જણાયછે. ફારસી બાપાના અનુકરણ-તુ પરિણામ છે, એમ શુન્દરાત શાળાપત્રમાં કલ્પના આવી હતી તે કવિ નર્મદના આ મતમાં સમાય હેવી નથી જણાતી.

પ્રાકૃત અને પ્રાચીન શુન્દરાતીનો ખાસ અભ્યાસ કરેલો અને મજલાલ શાસ્ત્રી તેથી તે વિષયમાં કેટલીક રીતે પ્રભાવભૂત મધુવા લાયક દેવા પ્લોળો ઉચ્ચાર માટે મરહૂમ શાસ્ત્રી મજલાલ કાળીદામને ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં મ્હેં પત્ર ચિહ્નના સ્વીકાર્ય લખી પ્રશ્ન પૂછેલાના ઉત્તરમાં હેમણે એક લાંબો દાગળ લખ્યો ગણ્યતા હતા. હતા,—ત્હેમાં આ પ્રશ્ન વિશે હેમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

"અવળી માત્રાનું કારણ પ્રાચીન શુન્દર વ્યાકરણમાં નથી, તેમ પ્રાકૃતમાં પણ નહીં (પ્રાકૃતમાં તો ન જ હોય કેમકે હેમાં એ ઉચ્ચાર જ નથી.)—એક વડીવઝો મરહૂમ

ભાટ મળ્યો હતો તેની પાસે ખારવાડી આપવાળો પૃથ્વીરાજનો રાસો હતો. તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—

મકરંદરા ભક્તવાણરો હોય નિત હુન્ન હમેશ. પ્રછી મ્હે^૧ તે ભાટને પૂજું
ત્હારે તેણે હજું કે હમારાં નેટલાં પુસ્તક છે તેમાં એ અને એ, એા અને એા, એમ
ઉચ્ચાર બદલાય છે ત્હારે અવળી માત્રા લખાયછે. દવે આપણે પણ એ રીતે રાખવી
હેતું મ્હાડું મત છે.”

માધવલાલભાઈની માધવલાલભાઈ પ્હોળા એકાર તથા એકાર સ્વીકારી હેને
એ ચિહ્નો આટે માટે ચિહ્નોની યોજનાના પદ્ધતિમાં હતા તે તો સ્પષ્ટ જ છે.
ભલામણ. પરિશિષ્ટ (ચ) વાળો હેમનો પત્ર પૂર્ણ મણી આપેછે.

૨. ગ્રાવર્ધનભાઈ આ પ્હોળા ઉચ્ચારતુ અસ્તિત્વ તો સ્વી-

૨ા. ગ્રાવર્ધનભાઈ કારેછે; પરંતુ કાંઈ અગમ્ય કારણોને લીધે, ચિહ્નોની યોજના
ત્રિપાઠીના વાંધા. સ્વીકારવાની ના પાડે છે. x હેમણે કારણ આપેલાં છે તે આ:—

(૧) ઉચ્ચારભેદ ક્રિયા શબ્દોમાં ક્રિયા પ્રાન્તોમાં થાય છે તે જાણવાનાં માધન
સજી મુખી થયાં નથી.

(૨) ચિહ્નો હજી મુખી વપરાતાં નથી;—અને વાપરતાં થમ થાય એમ છે.

એ વાંધાના ઉત્તર. (૧) નો ઉત્તર એટલો જ છે કે ઉચ્ચારભેદવાળા શબ્દો
તથા દેશવિભાગ અસ્તિત્વ નથી ક્રિયા શબ્દો તે તો મ્હે જોડણીના
પુસ્તકમાં જતાવેલું છે અને તે હેમણે પણ ઉપરના લખાણમાં સ્વીકારેલું છે. દેશવિભાગ
માટે તો અવલોકન અને પરિચય એ સાધન છે. અને હું સમજવાનો છું તે રીતે કમિટી
નીચા તો અવલોકન પણ સમગ્ર રીતે થઈ સકે એમ છે; તો કે તે વિના ના થાય
એમ નથી.

(૨) નો ઉત્તર એ જ કે અન્ય સ્થળે આ નિબંધના આ પ્રકરણમાં જતાવ્યું છે
તે પ્રમાણે ચિહ્નો યોજતાં હતાં; તેમજ નવાં વાપરવાં એ જ પ્રશ્ન છે. ત્યાં નથી વપરાતાં
એ વાંધો જ અસંબંધિત છે. અને હેમાં થમ કશો નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

આમ ત્હારે પ્હોળા ઉચ્ચારનું શ્રવણ અપૂર્વ નથી એ આ ધૃતિહાસ ઉપરથી
જણાશે. અને એ ઉચ્ચારને લિપિમાં જતાવવાના પ્રશ્ન ઉપર પણ
પ્હોળા ઉચ્ચાર- પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીના છેલ્લા વચનમાંથી સહજ અપાયછે. પ્રાચીન
જું ચિહ્ન પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એમ અવળી માત્રાનું ચિહ્ન હતું એ તો આ ઉપરથી
અન્યોમાં છે. જણાય છે જ. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના આરમ્ભકાળમાં
પણ અવળી માત્રા અથવા માત્રા સાથે અર્ધચન્દ્ર અથવા કેવળ

અર્ધચન્દ્ર એમ ચિહ્નને વપરાતાં હતાં એ આપણામાંથી ધણા જણથી અજાણ્યું નથી. પાછળ નવલગમભાષિના અભિપ્રાયનો ઉતારો આપ્યો છે તેમાં પણ સ્પષ્ટ છે કે પ્હોળા ઉચ્ચાર માટે ચિહ્નને “ પ્હેલાં ચાલતાં હતાં ને હમણાં, જ આપણે વિસારી મૂક્યાં છે.” આ સ્થિતિ ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં હતી. તો આ માટે ચિહ્નની યોજના કરવાની સૂચના મહાન ક્ષેત્ર અને ઉચ્ચપાચલ કરનારી તો નહિં જ ગણાય એમ આશા છે.

અલગત એ ચિહ્નનો ઉપયોગ ‘આવશ્યક સ્થળોમાં જ કરવો’ ઇષ્ટ છે; કેવળ દૃઢ ન્યાયનિયમને વળગી રહી, વ્યવહારકુશલતાને વીસરી જઈ, એ ચિહ્નનો ઉપયોગ આવશ્યક સ્થળોમાં એ પ્હોળા ઉચ્ચારનું ચિહ્ન મૂકવાનો આમલક સખીયું તો હેવી મહાન ઉચ્ચપાચલનો ભય અને દોષ આવશે. સ્થળોમાં જ કરવો આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, ઈ. સ. ૧૮૮૮ વાળા જોડણીના જોડ્યે,—સર્વત્ર નહિં. પુસ્તકના પરિશિષ્ટ (સ) માં ઇશારો છે તે પ્રમાણે, પુર્વિગ વ્યવહારકુશલતાનો પ્રથમા એકવચનનો અન્ત્ય એકાર (ઘોડો, મ્હારો, હેનો, કાગો, અહિં) ઉપયોગ, ઇત્યાદિ), ચતુર્થી સમ્પત્તિના પ્રત્યયોને અન્તે આવતો એકાર (મ્હને ખાટલો, ઇત્યાદિ); વર્તમાનકાળના ત્રીજા પુરુષ એકવચન ને અન્તે આવતો એકાર (છે, આવે, આવેછે,—ઇત્યાદિ); ભવિષ્યકાળના બીજા પુરુષ એકવચનને અન્તે આવતો એકાર ચિકલ્પે (ઈ)—(આવશે—આવશે); વર્તમાનકાળ બીજા પુરુષ બહુવચનમાં, આત્મર્થ બીજા પુરુષ બહુવચનમાં, વગેરે સ્થળે અન્તે આવતો એકાર (છો, આવોછો, આવો, ઇત્યાદિ);—વગેરે સ્થળોમાં યથાન્યાય પ્હોળા ઉચ્ચારનાં ચિહ્ન મૂક્યા જઈશું તો લેખનવ્યવસ્થામાં બહુ જ ફેરફાર થઈ જશે, અને હેના પ્રમાણમાં લાભ તેટલો નથી.—આકી એ સર્વ સ્થળોમાં પ્હોળા ઉચ્ચારનું કારણ પૂર્વસ્થ અઇ, અપ્, અક, અવમાં જડશે એ તો વાસ્તવિક છે.† પરંતુ આ પ્રસંગે વ્યવહારકુશલતાનો ઉપયોગ કરવો વાજગી થશે. અને એ ઉપયોગ કેવળ સૈવચ્છિક કે અકારણ પણ નથી. અવલોકનથી જણાશે કે હાયાં ત્રીણાં ઉદાહરણોમાંનો એકાર તથા એકાર બહેલું, કોઠ, ઇત્યાદિ શબ્દના શરીરમાં જ આવેલા એકાર વિદ્યુત અને અર્ધ- એકાર જટલો પ્હોળા નથી. બહેલું, કોઠ વગેરેમાં વિદ્યુત છે, વિદ્યુત એકાર તથા તો—છે, બોલે, આવો, ઇત્યાદિમાં અર્ધવિદ્યુત છે એમ કહેવું ઠીક છે.† એકાર, તેમ આવેછે, આવો, વગેરેમાં કોઠી—કોઠી જેવા શબ્દોની પેઠે ભ્રમ થવાનો સંભવ એવો છે; તેમ તે શબ્દોમાં પૂર્વ પ્હોળા ઉચ્ચારનાં ચિહ્ન લખાતાં હતાં (મક્કવાળરો એમ પ્રત્યયમાં પણ લખાવું હતું તે વાત દૂર મૂકવી

+ ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જોડણીના પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ સ જુવો. છે તે ‘છઈ’ ઉપરથી ચલ્યું છે. પણ પ્રાકૃતમાં ‘છિ’ રૂપ પણ ચાલ્યું. તો અહીં પ્રસંગે એ ચાલ્યું અને ઈ એકલો હોય છે તો હુમ ચાલ્યું તે નિયમથી ગુજરાતીમાં—આવજ; જાજ. કરજ—એમ બેરાં બોલે છે તે રૂપમાં જ એમ પરિણામ જણાય છે.

* વિદ્યુત શબ્દ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં વર્ણના પ્રત્યયોમાંના એક માટે વપરાયતો છે. છે કે તે જ અર્થમાં નહિં પણ કાંઈક હેને મળતા જ અર્થમાં આ કેકલ્પે વિદ્યુત શબ્દ.

પડશે.) દક્ષિણના ગૃહસ્થો ગુજરાતી બોલતાં છે, કરેછે, ઘોડો, —વગેરે સાંકડા ઉચ્ચાર કરીને બોલેછે, તેમ જ કેટલાક—બહુ જ થોડા ગુજરાતીઓ—કેક પ્રસંગે જ ફક્ત કવિતા વાંચતાં, (વાતચીતમાં બોલતાં નહિ) —કૃત્રિમતાનો આદર કરીને એ સ્થળોમાં સાંકડા ઉચ્ચાર કરેછે;—એ ખરી-વાત છે. પરંતુ એ પરિણામ ઠાળવા માટે ફક્ત ચિદ્ન યોગ્ય એ લાભાલાભનું પ્રમાણ જોતાં ઇષ્ટ લાગતું નથી. અને એ માટે રસ્તો કાંઈક થઈ સકે એમ છે. એ સ્થળોમાં—અર્થાત્ પ્રત્યયોમાં આવેલા એકાર એકારના ઉચ્ચાર અર્ધવિ-
ષ્ટ છે એમ વ્યાકરણનિયમથી શાસન કરવું—એટલે તે રીતે જ્ઞાન બીજાઓને મળી મકગે. આમ ત્હારે વ્યવહારદૃષ્ટિ—સંકારણ વ્યવહારદૃષ્ટિ—રાખીને એમ વ્યવસ્થા રજાવતો હીક કે—વિષ્ટ એકાર એકારને માટે ઉધી માત્રા કે હેતું ચિદ્ન રાખવું, અને અર્ધવિષ્ટ માટે કશું નવું ચિદ્ન ના યોગ્યું.

(અર્ધવિષ્ટ પ્રત્યયોમાં આવેલા એકાર એકારમાં બહુધા સંભવેછે; અને વિષ્ટ ઉચ્ચારણ શબ્દના પ્રકૃતિભૂત શરીરમાં આવેલા એકાર એકારમાં સંભવેછે, બહુધા કહેવાનું કારણ એ કે—એ (tvo), તો (અવ્યય), હો (=વાડુ), હેને, તહેને, જો'ને, કો'ને, ઇલાદિમાં પ્રત્યયગત એકાર એકાર નથી, અને હેમાંના ઉચ્ચાર પ્હોળા છે; પરંતુ હેવાં વિરક્ત સ્થળો માટે ઘટતી અપવાદવ્યવસ્થા કરી સમજાશે).

વાપર્યોછે. સર્વ સ્વરોને આભ્યન્તર પ્રયાત વિષ્ટ જ છે. તાજુ વગેરે સ્થાન જેટલું જાણના સ્પર્શ થઈ તે ઉચ્ચાર થનારા વર્ણો સ્પર્શ, ઈષ્ટ (=થોડો) સ્પર્શ થઈને ઉચ્ચાર થનાર અન્તઃસ્થ (ય, ર, લ, વ, હમાં—રોજલોહ—અન્તઃસ્થ=અધવચ રહેલા સ્પર્શ પણ નહિ) અને અસ્પર્શ પણ નહિ એમ), અને સ્પર્શ થયા વિના ઉચ્ચાર થનારા તે વિષ્ટ,—સર્વ સ્વર તથા શ પ સ હ એ જામ વર્ણો—આમ વ્યવસ્થા છે: તદ્દમાંથી વિષ્ટનો અર્થ આગળ વધારી અહિં શબ્દ વાપર્યોછે. અવર્ણ શાસ્ત્રદશામાં વિષ્ટ જ છે અને પ્રયોગમાં સંજ્ઞત છે એમ વ્યવસ્થા છે; સત્રોમાં એકારનો ઉચ્ચાર પ્હોળા કરવાના સંપ્રદાય છે. તેમ જ કેટલાક દ્રાવિડોને એકાર એકારના ઉચ્ચાર સંસ્કૃત શ્લોકોમાં પણ પ્હોળા કરતા મ્હં સાં બખ્યાછે; તેથી વખતે એમ તર્ક થાયછે કે પૂર્વ મંરકૃત ભાષા બોલાતી હતી તે કાળમાં સ્વરોના પ્હોળા ઉચ્ચાર થતા હશે. પરંતુ વિષ્ટતત્ત્વ સ્વરૂપ જાણને સ્થાન જેટલું સ્પર્શ-ભાવના તત્ત્વમાં છે તે વિચારતાં વિષ્ટ શબ્દનો અર્થ પ્હોળા ઉચ્ચારનો લાલ જોવો નહિ હોય એમ લાગેછે. માટે વિષ્ટ શબ્દ અર્થ આગળ વધારીને વાપર્યોછે એમ રહેવું એકંદર જોતાં હીક છે.

આ રૂપોમાં પ્રત્યયના એ નો ઉચ્ચાર કાંઈક પ્હોળા છે એ બાસ રા. છોટાલાલ નરભેસનને થયેલો જણાયછે. (પરિશિષ્ટ જી જુવો.) હેમણે માત્ર અનિયમિત વર્તમાનના ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાંના એકારનું જ કહ્યુંછે. તેમ જ ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં ૬ ફૂી માર્ચના ગુજરાતી પત્રમાં 'પેનશનર માસ્તર' હેવા નામથી ચર્ચાપત્ર એક આવ્યું હતું ત્હેમાં વિચારની તો બીજી બહુ અવ્યવસ્થા હતી પણ આ પ્રત્યયોના એકારના પ્હોળા ઉચ્ચારનું શ્રવણ એ માસ્તરને બીજી, ત્રીજી, અને ચોથી વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં, વર્તમાન, અનિયમિત વર્તમાન, અને ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયોમાં થયું હતું. મતલબ કે આ પ્રત્યયોમાં પણ પ્હોળું શ્રવણ તે મ્હારી કષ્ટના નથી.

સકારનો, શકાર. હવે (ક)—(૪) લખ્યે.—સકારનો શકાર:

આ બાબત ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના જોડણીના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૦-૧૧ માં મૂળમાં તથા ટીપમાં ચર્ચા કરી છે. અહિં એટલું જ કહેવું જાસ છે કે ગુજરાતીમાં ઇકાર અથવા યકાર (લઘુપ્રયત્ન) ની પૂર્વે સકાર આવીને જોડાય છે. તે સકારનો શકાર થાય છે અને યકારનો તે પછી લોપ થાય છે, એમ નિયમ એ ચર્ચામાં ફલિત કર્યો છે. આ નિયમનું અન્તર્ગત તત્ત્વ સંસ્કૃતમાં સકારનો તાલવ્ય વ્યંજનને યોગે શકાર થાય છે તે સન્ધિ-નિયમમાં છે.* આ નિયમ નવલરામભાઈએ પણ માન્ય ગણ્યો છે. બુક્કમિટીના નિયમો-માંના ૯ માં નિયમ વિશે સંકોસમાધાન કરીને અન્તે શકાર કરવાની વિરુદ્ધ પોતે નથી એમ કહેતાં, એઓ લખે છે:—

“ ઈ અને ય એ અક્ષરો તાલુસ્થાની હોવાને લીધે એ જે સકારની સાથે જોળાય છે તેનો ઉચ્ચાર તાલુમાંથી કરવો સરળ પડે છે, અને તેથી શકાર સંબન્ધે એક વાણીની મધુરતામાં વધારો થાય છે. ” x—મન્ધિને નવલરામભાઈનો અંગ્રેજીમાં Diphthony કહે છે તેના યોગાર્થમાં આ મધુરતાનું જ અભિપ્રાય. તત્ત્વ છે. કવિ નર્મદે પણ આપણી ભાષાનું વલણ સુંદરતાની ધટના તરફ છે એમ ખતાવ્યું છે તે વિશેનો ઉતારો પાછળ હું આપી ગયો છું. † એ જ તત્ત્વને માન આપીને નવલરામભાઈ આ શકારનું રૂપ આદરણીય ગણે છે. એટલું જ નહિ પણ મધુરતાની ધટના, પ્રકૃતિમાં પ્રવર્તતી સર્વ નિયમયુક્ત રચનામાં સમાવશી મધુરતાની પેઠે જ, આભાવિક વ્યાપારનું કૃણ છે એમ જણાય છે. નવલરામભાઈ એ જ વચનથી આગળ વધીને કહે છે:—

“ મુરત ભર્ય શકારનો છેક અનાદર કરે છે તે છતાં પણ ત્યાં એ હાવા યોગમાં કોઈક પ્રસંગે ઝપટના બોલનારથી આ અપવાદ પ્રમાણે બોલી જાય છે; જેમકે—મેશી જાઓ, નાશી ગયો. ”

બુક્કમિટીના ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમોમાંના નિયમ વિશે જ નવલરામભાઈની આ ચર્ચા છે એટલે કહેવાની જરૂર નથી રહેતી કે બુક્કમિટીએ બુક્કમિટીએ તે સકારનો શકાર કરવાનો નિયમ સ્વીકાર્યો જ હતો. પરિશિષ્ટ એ શકારનો સ્વી- (ક) માં નિયમ ૯ મો જેવાથી સ્પષ્ટ જણાશે (અને નવલરામ ભાઈએ એ નિયમને વિશદ રૂપમાં ૧૦ માં નિયમ તરીકે રૂઝ્યો છે તેથી વધારે સ્પષ્ટ થશે) કે—પ્રત્યયના ઈ અથવા ય ની પૂર્વે શબ્દનો

* સ્તોષ્ટ્ર નામ્ન્યુ: ૧૮-૪-૪૦ એ અષ્ટાધ્યાયીનું સ્તર છે. સકાર અને તવર્ગના અક્ષરો શકાર અને ચવર્ગના યોગે શકાર તથા ચવર્ગીય અક્ષર (યયાક્રમ) થાય છે.—ગુજરાતીમાં માત્ર સકાર માટે આ તત્ત્વ આવ્યું છે, અને તે સ કે ચ વર્ગના યોગમાં નહિ પણ ઇકાર અને યકારના યોગમાં જ. પણ તાલવ્યપણાનું ખીજ છે તે જોવાનું છે.

x નવલરામભાઈએ ભાગ ૩ ને પૃષ્ઠ ૨૬.

† પાછળ પૃષ્ઠ ૩૫ ની ફૂટનોટ * જુવો.

જ મળતાં શ થાય છે; ડોસો—ડોશી; પીરસવું—પીરસ્યું; ઇત્યાદિ,—એમ બુદ્ધિમિટીએ નિયમ જતાવ્યોછે.

રા. કેશવલાલ છુવનો અભિપ્રાય સકારનો શકાર આ પ્રસંગમાં કરવા તરફ જ છે એ હેમના નિયમ (પરિશિષ્ટ સ્વ માંના નિયમ) ૨૧મા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે.

રા. નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત—૧૯૦૪ ની કામદીના હરાવો માન્ય ગણતા હતાં હેમાંના હરાવથી પ્રતિકૂલ રીતે જ—ડોશી, બેશી, ઇત્યાદિમાં શકાર સકાર અને સ્વીકારેછે;—માત્ર વચ્ચે ભાગે કાઢવા જઈને ડોશી અને ડોસી, શકારનો વિકલ્પ બેશી અને બેસી એમ વિકલ્પ સ્વીકારવા જાયછે. પરંતુ બેશ, પેશ, સ્વીકારવાની એમ રૂપ નથી સ્વીકારતા;—કારણ કશું જતાવતા નથી; અને યકાર વિશે પણ ઇકાર જેવું જ ગણવામાં કારણે ઘણું છે તે ઉપરની-અર્થમાં જણાશે જ. ' શિવાય ' અને ' સિવાય ' એમ વિકલ્પ રા. નન્દનાથ સ્વીકારેછે. તો બેશ. પેશ—હેમાં શકાર જોડા શા માટે રહેછે તે સમજાવું નથી. લઘુપ્રયત્ન યકાર આશયે ખીજા પુરુષ એકવચનમાં આવેછે તે વાત હેમને સંમત નહિ હોય એમ તર્ક થાયછે. પરંતુ તે યથાન્યાય નથી.

રા. ગોવર્ધનભાઈ સી અને શી બંને રૂપનો સકાર કરેછે (સમાલોચક ઓક્ટોબર ૧૮૮૭ પૃ. ૧૬૧), બે કે તેમ કરવામાં સાદાર લેખમાં ૬૯ થયેલું રૂપ સ્વીકારવાનો હેમનો નિયમ તૂટેછે. પછી ' ૬૯તા ' નો અર્થ સ્થિતિસ્થાપક રૂપે કરે તો બધી વાતનો સ્વીકાર થાય.

(ક)—(ય.)—(બ.)—

આ મથાળાના પ્રશ્નનાં ઉદાહરણો બે પ્રકારનાં છે—

(૧.) સંસ્કૃત શકાર યકાર પ્રાકૃતમાં સકાર થઈને ગુજરાતીમાં સકાર તરીકે જ ઉચ્ચારાતા હતાં, શુદ્ધતા વગેરેની ભ્રમભ્રમ ઇત્યાદિ અને મધ્યસ્થ પ્રાકૃતનો અનાદર કરીને,—મૂળના શકાર અને યકારનો પાછો ઉપયોગ.

(૨.) હ્રસ્વ ઇકારાન્ત ચન્દોમાં પોત્તો અનુસ્વાર પ્રાકૃત મારશત આવેલો રદ કરીને મૂળ સંસ્કૃતના અનુસ્વારરહિત રૂપનો આદર—ઉપરનાં જ કારણથી.

આ બંને પ્રકારમાં પ્રવર્તતો હેતુ એ જણાયછે કે ચન્દના રૂપમાં મૂળ સંસ્કૃત-થી યોડાક જ ફેર હોય તો સંસ્કૃત પ્રમાણે લખવું,—એ જોડા શકવું-સકવું સિદ્ધાન્તની સેવા. ત્યારે એ વિશે જરાક તપાસ કરિયે. એ સિદ્ધાન્તને ઇત્યાદિ પ્રાકૃત-જોડા કલ્પો ત્વેના કરતાં એમ કહેવું કીકછે કે એ સિદ્ધાન્ત જાતે તો દ્વારા આવેલા જોડા નથી પણ હેનો જોડા ઉપયોગ, એ જોડા સિદ્ધાન્તની સેવા સકારનો ત્યાગ નહિ, પણ એ સિદ્ધાન્તની જોડી સેવા,—કર્તાનું પરિણામ ' શકવું',

કરી - મૂળમાંના 'શોધવું' ઇત્યાદિ અનુચ્ચરિત પ્રયોગમાં આવ્યું છે. આ બાબત સ-
શકારનો આદર વિસ્તર ચર્ચા મહારા જોડણીના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૮-૧૧માં કરી છે. સાર
વાજબી નથી. એટલે છે કે શુક્રકમિટીનો પ્રથમ નિયમ (૧૮૭૧-૭૨ તાબો) હેનો છે કે-

“શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમાં મૂળ શબ્દ જોડે થોડો જ + ફેર હોય તો તેને મૂળ
પ્રમાણે લખવો: જેમ—‘દાશીને’ ને બદલે ‘દાસી’, ‘પરમાણે’ ને બદલે ‘પ્રમાણે’,
‘મારગ’ ને બદલે ‘માર્ગ’, ‘વના’ ને બદલે ‘વિના’.” એ નિયમમાં શબ્દનું મૂળ એટલે
તો પાંચ પેઢી ઉપરનો પણ સંસ્કૃત શબ્દ તે જ, અને વચમાં પ્રાકૃતો દ્વારા જે રૂપાન્તર
થયેલાં તે તરફ તો આંખ્ય બંધ જ કરી દેવી એમ નથી પરંતુ એ નિયમોનું અર્થગ્રહણ
હેમાં આપેલાં ઉદાહરણના પ્રકાશથી કરવાનું છે (એ નવલસ્રમભાષ્યે મારી રીતે બતાવ્યું-
છે), તેમ કરતાં જણાશે કે પ્રાકૃતોનો અનાદર કરવાનો ઉદ્દેશ હતો જ નહિ; જ્યાં
પ્રાકૃતોની માધ્યસ્થી વિના સાક્ષાત્ સંસ્કૃત ઉપરથી શુજરાતીમાં શબ્દો આવેલામાં સદજ જ
રૂપાન્તર થયું હોય ત્યાં સંસ્કૃત મૂળ પ્રમાણે લખવું એમ જ ઉદ્દેશ હતો. અને તેથી
સકારનો શકાર થઈ ગયો હોય (સાક્ષાત્ આવતાં) તેનો સકાર કરવા માટે એ નિયમ
વાપરવાનો છે, પરંતુ પ્રાકૃત દ્વારા આવતાં શકારનો સકાર થયો હોય તો પાછા શકાર
ઉપર જવાનું નથી. જેમકે ‘શીતા’, ‘શેવા’, ‘દાશી’ વગેરેને બદલે ‘મીતા’, ‘સેવા’
‘દાસી’ વગેરે લખવું; પણ ‘સકવું’, ‘દસ’, ‘કોસ’, વગેરેને બદલે ‘શકવું’, ‘દશ’,
‘કોશ’, લખવું—એમ તાત્પર્ય કાઢવું તે તો એ નિયમના અર્થથી આગળ વધી અર્થ
કાઢ્યા જેવું છે.

શકારવાળા શબ્દો તપાસતાં, ‘શુણવું’, ‘કોશ’, અને ‘શોધવું’ એમ તો વ્યવહાર-
માં હજી સ્થિતિ ઉચ્ચાર થયો જણાય નથી;—સ્વાભાવિક ઉચ્ચારના વ્યવહારમાં પછી શકાર
છે એમ પ્રથમથી કમી લઈને, માની લઈને, ચીપીને જણીને ઉચ્ચાર શકારવાળો કરે છે
તે વસ્તુસ્થિતિ—સ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિ—નું પ્રતિબિંબ નહિ. ફેલાય. હેવી વ્યુત્ક્રમવાળી
પદ્ધતિના પરિણામે તો સંસ્કૃત બાપામાં લિંગ હોય તે શુજરાતીમાં આણવાના પ્રયત્નને
લીધે ‘મ્હાડું મત’ (મ્હારો મત એમ પુલિંગ ૩૬ છતાં) કેટલાક જોડે છે તેવી આ
સર્વ રીતિ ગણાય. પરંતુ તેથી તે પ્રચરિત પ્રકાર છે એમ નહિ કહી સકાય.

વ્યવહારમાં ઉચ્ચાર શા છે તેની પરીક્ષા ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં બીજા બધાં માટે

+ ‘થોડો ફેર’ એ શબ્દને વળગી રહેવાથી અનિષ્ટ પરિણામો થશે તે મ્હે અન્ય
સ્થળે બતાવ્યું છે. (સં. ૧૯૬૧ ના માધના વસન્તના પૃષ્ઠ ૨૨ મે). નવલસ્રમભાષ્યને
પણ તે પ્રકાર જણાયો છે એમ લાગે છે. એઓ કહે છે:—

“કોઈ પણ એમ નહિ કહે કે ‘બાખવું’ ને ઠેકાણે ‘બાધવું’, ‘પડવું’ ને ઠેકાણે
‘પતવું’, ‘જવ’ ને ઠેકાણે ‘યવ’, ‘જન’ ને બદલે ‘યાન’, ‘જૂ’ ને ઠેકાણે ‘યૂ’,
‘જથ્થુ’ ને ઠેકાણે ‘જન’, ‘જમણ’ ને ઠેકાણે ‘જમન’, ‘ચાલણી’ ને ઠેકાણે ચા-
લની’ વગેરે વગેરે મોજાં જોધ્યો.” (નવલસ્રમચાવલી. ભાગ ૩ જે પૃષ્ઠ ૭.)

કહ્યું નથી; પરંતુ ‘સક્રુ’ માટે જરાક મુશ્કેલી આવે છે; તેનાં એક બે દારણો છે. પ્રથમ તો એ કે સક્રતાનો અર્થ બતાવવા માટે ‘સક્ર’ ધાતુનો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં અર્વાચીન કાળમાં—અંગ્રેજી જ્ઞાનને અંગે ૮૭૧૧ સંપ્દનો પ્રસંગ પદ્યા પછી (સક્ર એ ધાતુ સંસ્કૃતમાં છતાં પણ ગુજરાતીમાં તો હેનો ઉપયોગ સ્વતન્ત્ર રીતે મૂળમાં ન થયેલો હોવાથી)—પ્રચારમાં આવ્યો છે. તે વખત સૂધી તો બહુધા એ વિચાર સહભેદનો ઉપયોગ કરીને દર્શાવાતો હતો. ‘હું બોલી સક્યો નહિ’ ને બદલે ‘મદારાથી બોલાયું નહિ.’ એમ રહેવાનો વિશેષ અભ્યાસ લોકોને હતો. બાકી ક્વચિત્ બોલાતો હશે તો ‘સક્રુ’ એ જ સંપ્દ બોલાતો હતો. એટલે ‘સક્રુ’ કે ‘સક્રુ’ તે વિશે અવલોકન કરવાનો પ્રદેશ આધુનિક કેળવણીના લાભ લીધેલા વર્ગમાં જ નિયંત્રિત થાય છે. અને તે લોકોમાં ‘સક્રુ’ એમ પ્રથમ પ્રયોગ પેસાડી દીધેલાની પ્રતિષ્ઠેપન કિયાને લીધે ‘સક્રુ’ એમ કૃત્રિમ ઉચ્ચાર જણાય છે.

નહિ, નહિ,—બગેરેમાં ઈકાર ઉપર પોએ અનુસ્વાર આવે છે તે પણ મહે દર્શાવેલા પ્રાકૃતના મધ્યસ્થપણના સ્વીકારને પરિણામે જ. વ્યવહારમાં નહિ; નહિ; ઉચ્ચાર છે, તે તો પ્રથમ ચરત છે જ. સિદ્ધ હેમચન્દ્રમાં ૮-૩-૨૫ બગેરેમાં અનુ- સું સત્ર *ફલીચેસ્વરાન્મુસે: એમ છે તેને આધારે વહિ, વહિ સ્વરમાંનો અનુ- ઇત્યાદિ પ્રાકૃતમાં રૂપ પ્રચરિત હતાં. તે આપણામાં નહિ; એ રીતે સ્વાર. ઈષા દેહે. નહિ; તહિ;—એ રૂપોમાં પણ અનુસ્વારનું મૂળ પ્રાકૃતમાં છે. * સિદ્ધ હેમચન્દ્ર સત્ર ૮-૪-૪૧૯માં આધારે સંસ્કૃત નહિ તો પ્રાકૃતમાં નાહિ એમ આદેશ થાય છે. હેમાં અનુસ્વાર સ્પષ્ટ છે; તે જ સાદસ્યે ગુજરાતીમાં ‘નહિ’ માં અનુસ્વાર આવેલો છે. ‘નાહિ’ એમ પણ કવિતામાં ગુજરાતીમાં વપરાય છે.

રા. કેશવલાલ ધ્રુવે આ વિશે સ્વતન્ત્ર નિયમ નથી મૂક્યો. પરંતુ હેમના ૬ હા નિયમમાં (પરિશિષ્ટ ૧ માં) દહી, તહી,—એમ રૂપો સ્વીકારી એ કેકાણેના ઈકારને nasalized (અનુસ્વારવાળો) કહ્યો છે તે ઉપરથી અનુસ્વારનો સ્વીકાર સ્પષ્ટ જણાય છે; માત્ર એઓ ઈકાર દીર્ઘ ગણે છે; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિમાં તેમ જ વ્યુત્પત્તિને આધારે, દીર્ઘને બદલે હ્રસ્વ જ વાળખી જણાય છે.

* સ્વરાન્ત નપુંસક નામને પ્રથમમાં મૂ લાગે છે; એ ઉપર વ્યાખ્યાનમાં લખ્યું છે કેચિદનુનાસિકમપીચ્છન્તિ કેટલાક અનુનાસિક પણ ઇષ્ટ ગણે છે—ઉદા-૦-વાહિ.

× સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૩-૬૦ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં કહિ, નહિ, તહિ એમ સપ્તમી એક- વચનનાં રૂપ થાય છે;—તે ગુજરાતીમાં અવ્યય તરીકે ચાલ્યાં છે. અહિ માટે એ સત્રમાં અપવાદ છે. પરંતુ પ્રાકૃત પછી આગળ વધેલી અપભ્રંશ ભાષા (જે ગુજરાતીને વધારે સમીપ છે તે) માટે સિદ્ધ હેમચન્દ્ર સત્ર ૮-૪-૩૫૭—જેહિ એમ છે તે પ્રમાણે બધાં અધારાન્ત પ્રાકૃત સર્વનામોને હિ પ્રત્યય લાગે છે. (સપ્તમી એકવચનમાં.) તેથી અપભ્રંશમાં નહિ, તહિ, કહિની સાથે અહિ પણ થાય છે.

+ ઉપરની રીપમાં બતાવેલાં સત્રને આધારે એ હિમાં ઇક્ષર હ્રસ્વ સ્પષ્ટ રીતે છે.

આ અનુસ્વારયુક્ત ધ્વજાર વિશે અન્ય સ્થળે હું કહી ચૂક્યો છું તેની પુનરુક્તિ કરતો નથી. (વસન્ત સં. ૧૯૬૦ ના ભાદ્રપદનો અંક ૫૪ ૩૦૬ તથા સં. ૧૯૬૧ ના માધનો અંક ૫૪. ૨૨). માત્ર એટલું જ ઉમેરું કે નવલરામભાઈએ આ પ્રશ્ન ઉપર સ્પષ્ટ કથું લખેલું નથી. કવિ નર્મદાચંકરના કોશમાં તપાસ કરતાં નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ જણાય છે:—

કોશમાં—અહીં, જહીં; (તહીં કે તહિં કે'કશે સખ્દ જ કોશમાં નથી); દહીં, નહીં, તેમ જ નહિ.

મુખમુદ્રા. ૫. ૪૫ માં ઉદાહરણોમાં—અહીં, તહીં, નહીં.

મુખમુદ્રામાં પોતાના વાક્યોમાં—નહિ

આ ઉપરથી જણાય છે કે, યદ્યપિ પોતાની મેળે પ્રયોગ ' નહિ ' એમ લખાણમાં એ આણુતા હતા તથાપિ, નહીં, દહીં, અહીં, જહીં, તહીં એ રૂપ હેમણે ત્યાજ્ય ન ગણતાં માન્ય રાખ્યાં હતાં. મ્હારે મતે ધ્વજાર હ્રસ્વ છે એટલે જ રરક છે; બાકી અનુસ્વારનું અસ્તિત્વ—જે મુખ્ય મુદ્દા છે તે તો સ્વીકારેલું જ જણાય છે.

પોચો અનુસ્વાર. હવે વિભાગ (સ્વ)—તકરારી જોડણીઓ, ગાણુ મહત્ત્વની લઇએ.
હેમાં (સ્વ)—(૧)—અનુસ્વારના પોચા ઉચ્ચાર બાબત છે.

અનુસ્વારના બે ઉચ્ચાર—જેરદાર (અંક, લાંછન, ઇત્યાદિમાંનો) અને પોચો (વાંચન, વીંછી—ઇત્યાદિમાંનો) એમ છે એ વિશે તો મતભેદ હવે રહ્યો જણાતો નથી. માત્ર પોચા અનુસ્વાર માટે ચિહ્ન યોજવું કે કેમ તે જ ચર્ચાનો વિષય છે. આ બે ઉચ્ચારનો વિષયવિભાગ મ્દે આજ સદી કરેલી ચર્ચામાં નીચે પ્રમાણે જાતાબોલે છે:—

(૧.) હ્રસ્વ સ્વર ઉપર આવનારો અનુસ્વાર હમેશા (તત્સમ તેમ જ તદ્ભવ અને તદ્ભિન્ન શબ્દોમાં પણ) જેરદાર બોલાશે; અક; રંગ; નંગ; કુંડ, કુંડળ, નિંદા;—ઇત્યાદિ.

(૨.) દીર્ઘ સ્વર ઉપરના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર તત્સમ શબ્દોમાં જેરદાર અને તદ્ભવમાં પોચો એમ થાય છે:

તત્સમ—કાંત, પદાંત, એકાંત; નરેન્દ્ર, ઇત્યાદિ.

તદ્ભવ—રાંક, રાંકડો, કડિ, આંધળો, પીંછું, સીંછ, વીંછી, પૂંછડું, રૂંધવું, જેંચવું, સોંપવું;—ઇત્યાદિ.

હામાં બે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે; તત્સમ શબ્દોમાં હ્રસ્વ તેમજ દીર્ઘ સ્વર ઉપરના

અનુસ્વારને તે પછીના વ્યંજનનો સવર્ગીય અનુનાસિક કરવો કે કેમ; અને તદ્ભવમાં પોચો અનુસ્વાર થાયછે ત્હેને માટે ચિહ્ન * અર્ધવર્તુલમાં બિન્દુ હેતું અથવા કશું પણ યોગ્યું કે કેમ.

આ બાબત ચર્ચા પુષ્કળ થઈ ચૂકીછે. ઉચ્ચાર પોચો દર્શાવવા ચિહ્ન ઉપર કશું હેતું યોગ્ય માટે પણ કેટલાક વિદ્વાનોની મુચનાઓ થઈ ચૂકીછે. ઉપરના વિષયવિભાગનું વિસ્તરણ કરનારા લેખોનો હું ઉત્તર આપી ચૂક્યોહું. તે માત્ર બીજા વિચારકોના અભિપ્રાય જ અત્રે નોંધવા બસ થશે.

નવલરામભાઈએ આ વિષય ઉપર સમર્થ ચર્ચા કરી પોચા અનુસ્વાર માટે અર્ધ-વર્તુલમાં બિન્દુના ચિહ્નની જાણપણ કરીછે. * એ ચિહ્ન અપૂર્વ પશુ નથી એમ જણાવવા એઓ કહેછે—“ હમે દયારામકૃત સત-લાહનો પોચા-સૌવાતુ લખેલું પુસ્તક એક જોયું હતું ત્હેમા બધે પ્રાકૃત અનુસ્વાર અનુસ્વાર તરફ આજ રીતે લખેલું હતું, અને હમે સાબળ્યુંછે કેહિંદુસ્તાનમાં વજ-ભાષાનાં પુસ્તકો એજ રીતે લખાયછે.”

(પોચા અનુસ્વારને પ્રાકૃત અથવા અપૂર્ણ, અને જોરદારને સંસ્કૃત અથવા સંપૂર્ણ—એમ નામ હેમણે આપ્યાંછે.)

નિયમ હેમણે ફક્ત હેવો કર્યોછે કે—સંસ્કૃત અનુસ્વાર બિન્દુથી અને પ્રાકૃત અનુસ્વાર અર્ધવર્તુલમાં બિન્દુથી દર્શાવેલા.

કવિ નર્મદાશંકરના નર્મદાશ તથા હેમાંની મુખમુદ્રાનું અવલોકન કરતાં જણાયછે કે સર્વ જોરદાર ઉચ્ચારનું દર્શન હેમણે પછીના વ્યંજનના સવર્ગીય અનુનાસિકથી કરાવ્યુંછે, અને પોચા અનુસ્વાર માટે માત્ર બિન્દુનું ચિહ્ન રાખ્યુંછે. અપભ્રંશ શબ્દોમાં સર્વત્ર પોચો અનુસ્વાર છે—હ્રસ્વ સ્વરમાં કે દીર્ઘસ્વરમાં—એમ એઓ માની લેછે. પરંતુ, પંદર, ગંદું વગેરે અપભ્રંશ શબ્દો છતાં હેમાં જોરદાર અનુસ્વાર છે તે એઓ ધ્યાનમાં નથી લેતા. એ ઉચ્ચારને પણ પંદર, ગંદું,—એમ પછીના વ્યંજનના સવર્ગીય અનુનાસિકથી દર્શાવેછે તે યથાયોગ્ય નથી લાગતું. એ પ્રકાર ‘સંસ્કૃત ભાષાનો જ છે તો તે તત્સમ શબ્દમાં જ નિયંત્રિત રાખવો વાજબી છે; અને સંસ્કૃતમાં પણ હેવે સ્થળે અનુસ્વારનો ઉપયોગ પણ વખતે થાયછે, એક: એ અપાણિનીય પણ અશુદ્ધ પ્રયોગ નથી;—એ વિચારતાં તો તત્સમમાં પણ વખતે સંસાનનાં સ્થળો ન હોય ત્યાં, અર્થાત્ હ્રસ્વ સ્વર ઉપરના અનુસ્વારને પ્રસંગે ફક્ત બિન્દુ વાપરી સકાશે; તો પછી આ તદ્ભવમાં સંસ્કૃત પદ્ધતિનો સવર્ગીય અનુનાસિક દાખલ કરવો સસાર નથી.

૨૧. કેશવલાલ ધ્રુવના નિયમો. નં. ૧૧ તથા ૧૨ (પરિશિષ્ટ સ્વ માંના) . જોતાં જણાયછે કે પોચા અનુસ્વાર માટે ૭ અર્ધવર્તુલમાં બિન્દુ એ ચિહ્ન કેશવલાલ ધ્રુવની એ સ્વીકારેછે; પરંતુ તદ્દભવમાં અને તદ્દભિન્નમાં પણ જોરદાર પોચા અનુસ્વાર અનુસ્વારને બદલે (હસ્ત સ્વરને પ્રસંગે પણ, —અર્થાત્ સંશયનો માટે ચિહ્નની સંભવ નહિ ત્યાં પણ) સર્વગામિ અનુનાસિક એઓ પસંદ કરેછે; લલામણ. 'અષ્ટસ' એમ. ઉપર હમણાં જ કહેલાં કારણોથી આ માર્ગ મૂકે નથી લાગતો.

ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના મહારા જોડણીના પુસ્તકમાં એમ બલામણ કરી હતી કે તત્સમ-માં અનુસ્વાર અથવા સર્વગામિ અનુનાસિક રાખવો, અને તદ્દભવમાં પોચો અનુસ્વાર અર્ધવર્તુલમાં બિન્દુથી દર્શાવવો, અને જોરદાર ફક્ત બિન્દુથી.

આ સર્વ વિચારોનું દોહન કરીને જે કાંઈ સાર વિચારશીલ વિદ્વાનોને હાથે યોગ્ય રીતે નીકળે તે સ્વીકારવામાં કટુતા નહિ પણ મિદતા જ આવશે એમ હું માનું છું.

હવે (સિ)-(૨.)-મૂર્ધન્યતર ડકાર તથા ઢકાર

આ ઉચ્ચારનો સ્થળનિર્દેશ શા નિયમોને વશ છે તે ઈ.સ. ૧૮૮૮ ના જોડણીના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૨૩ મે તથા પૃષ્ઠ ૪૨ મે સવિસ્તર કનું છે. આ બે ઉચ્ચાર વિશે મૂર્ધન્યતર ૭ તથા ૬. વાજાની ચંકા કોણ કાઢી સકે એમ લાગતું નથી. હેવા બે ઉચ્ચાર નથી એટલું વચન માત્ર કલાથી કાંઈ પરિણામ ના આવી સકવાનું. આ ઉચ્ચારના અસ્તિત્વ વિશે અન્યસ્થળે હું કહી ચૂક્યો છું. * એ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારના સ્વર પ્રમાણ તરીકે એક દાખલો નોંધવા લાયક છે. ન્હાનાં છોકરાં ડગલો, ડોકલી, ઇત્યાદિમાં મૂર્ધન્ય ડકારનો ઉચ્ચારક રી સકેછે; પરંતુ પડવું, ઘોડો, ઇત્યાદિમાં મૂર્ધન્યતરનો ઉચ્ચાર નથી કરી શકતાં, અને તે સ્થળે ડકારને બદલે લકાર બોલેછે, પલવું, ઘોલો, —ઇત્યાદિ એમ; —એ ઉપરથી આ સ્થળોના ડકારનું મૂર્ધન્યતર સ્વરૂપ જણાઈ આવેછે. એ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારના સ્થળ વિશે ટૂંકામાં કહિયે તો એમ નિયમ થાય કે—* સ્વર પછી આવેલા, અનાદિ, અસંયુક્ત ડકાર તથા ઢકાર, —પરબાપાના શબ્દો શિવાયના શબ્દોમાં—મૂર્ધન્યતર બોલાયછે અપવાદ માત્ર એટલો છે કે એ ૭ ની સમીપ જ, જુ જેવા મૂર્ધન્ય પાસે હોય ત્યારે મૂર્ધન્યતર મટીને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર થાયછે. ઉદાહરણ:—પડવું, ઘોડો, પડવું, કઠી, ગડ, ઇત્યાદિમાં મૂર્ધન્યતર.

* વસન્ત સં. ૧૯૫૧ ના માધનો અંક ૪૪ ૨૪-૨૬.

* સ્વાદસંયુક્તસ્વાનાદે: એમ અધિકારસૂત્ર સિદ્ધ હેમચન્દ્રમાં છે. તદેતું અનુવર્તન રાખીને (ગુજરાતીમાં) સ્વીમૂર્ધન્યતરો એમ સામાન્ય નિયમનું સૂત્ર થઈ સકે; અને જ જ સા-મીપ્યે જ એમ અપવાદસૂત્ર કરી, સામીપ્ય શબ્દનો અર્થ સ્વરવ્યવચાનનસામીપ્યવાક્યમ્ એમ વ્યાખ્યાન કરાય. નીચે બતાવેલાં વૈદિક સંસ્કૃતમાં જ નો જ થવા સંબન્ધી પ્રાતિશાખ્યનાં વચનો ઉપરથી—આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર માટે વધારે સ્હેલો નિયમ બતાવાય:—

એક જ શબ્દમાં બે સ્વર વચ્ચે આવેલા ૭ અથવા ૬ મૂર્ધન્યતર છે.

હામાં સ્વાદસંયુક્તસ્વાનાદે:—એ બધી મર્યાદાનો સમાવેશ સહજ થઈ જાયછે. માટે એમ જ ઉત્તર્ગ રાખવો ઠીક છે.

ડાળ, ડાંતો, ડાકલી; ઢોલ, ઢોર, ઢંગ; ધત્તાદિમાં મૂર્ધન્ય.

મંડમ, પડાળી, આડણી, ડહો, ખંડ, કુંડ; લઘુ, દંડોળવું, ચીડાણી, કડાણું, ઢઢો, પંડ;—ધત્તાદિમાં સાદો મૂર્ધન્ય. વધારે સરલ રૂપમાં ઉપરનો ઉત્તર અર્થ મૂકાય:—

“ એક જ શબ્દમાં એ સ્વર વચ્ચે આવેલો હ અથવા હ મૂર્ધન્યતર છે.”

આ મૂર્ધન્યતરનું અસ્તિત્વ ના સ્વીકારનારાઓને એક બીજાને ઉત્તર એ છે કે બીજા વિચારકોને હેનું અવશ્ય થયું છે.

કવિ નર્મદનો મત. કવિ નર્મદાશંકર નર્મકોસની મુખમુદ્રાના શૃંગ હમાં લખે છે:—

“ હું ઉચ્ચારણ એક તો સંસ્કૃત શબ્દોમાં છે હેવું જ છે ને બીજું પૂર્વ વર્ણના સંબંધમાં લગારેક પ્હોળું લોહું હેવું છે. શબ્દને આરમ્ભે હું જ ઉચ્ચારણ છે તે શુદ્ધ સંસ્કૃત છે, ને શબ્દની વચમાં તથા અંતે જ છે તે શુદ્ધ પ્રાકૃત છે.”

હકાર માટે મૈત્ર છે; પરંતુ એ વિશે વિસ્તરણ થયેલું માનવાનું કારણ નથી; કેમકે હકારને બદલે પ્રથમ બ્યંજનમાં હકાર મૂકી પછી હકાર સખવા તરત્તહેમનું વલણ કોશમાં જણાય છે. કાઠવુંને બદલે કાડવું—એમ. પરંતુ કાઠવું એમ વિકલ્પ પણ મૂકે છે, પરંતુ તદ્દાં ઉચ્ચાર મૂર્ધન્યતર છે કે નહિ તે વિશે સ્પષ્ટ કશું નથી લખ્યું.

આ મૂર્ધન્યતર માટે ચિહ્નનિર્દેશ કરી હેમણે ક્યાં નથી. શબ્દને આરમ્ભે છે તે ઉચ્ચારણને સંસ્કૃત અને બીજાને પ્રાકૃત કહેવામાં અવધાર્યતા લાગે છે. સંસ્કૃતમાં પણ શબ્દના આરમ્ભ શિવાયના સ્થળમાં મૂર્ધન્યતર જ ઉચ્ચાર થાય છે;—પીડયતિ, જડયતિ, જડઃ, લીડમ્ ઇત્યાદિ.

સંસ્કૃતમાં મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર આ સ્થળોમાં હોવાને લીધે જ વૈદિક સંસ્કૃતમાં હ નો હ અને હ નો હ્ હ કેટલેક ઠેકણે સ્વીકારાયે છે; જકાર મૂર્ધન્યતર મૂર્ધન્યતર હ-હ અને હ હ પણ એ સ્થળોમાં મૂર્ધન્યતર તેથી. ઈલાકિક સંસ્કૃતમાં હ અને હ વચ્ચે અલંકાર વગેરેમાં ઉપયોગ માટે સરખાપણું ગણાય છે, તે ઉપરથી એમ માનવાનું કારણ નથી કે હ નો ઉચ્ચાર મૂર્ધન્ય-તર મટી ગયેલો હશે, ને મૂર્ધન્ય જ હશે. કેમકે હ નો હ એમ વિકાર થયેલો નથી, પણ સાશ્વ કૃત્રિમ રીતે ગણેલું છે. ઉચ્ચારનાં તરનોનો હેમાં બહુ આધાર નથી. હ મૂર્ધન્ય નથી પણ દન્ય છે તેથી આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. અને લૈકિક સંસ્કૃતમાં જકારને અભાવે લકાર લેવો પડેલો.

+ ઉચ્ચારણના આ સ્વરૂપવર્ણનમાં કંઈક કટંગાપણું આવ્યું છે. ‘વધારે ભરેલું, મૂર્ધમાં વધારે પૂર્ણરૂપે ને જાગે છંભ વળીને સ્પર્શ થઈ ઉત્પન્ન થતું,—મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ છે’—આમ વર્ણન આપ્યાથી યથાર્થતા આવશે.

§ અસિમીલેપુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમ્ ઇત્યાદિ સંહિતાનો પ્રથમ મન્ત્ર સુવિદિત છે; હેમાં ર્હિ નું ર્હિ છે. આ વિશે પ્રાતિશાખ્યોમાં પ્રમાણ છે:—

હદૌ ળ્હાવેકેપામ્ । હ દૌ ળ્હૌ આપચેતે ॥ સ્વરમધ્યે સમાનપદે इत्यर्थः ॥ इति कातीयप्रातिशाख्ये ॥ द्वयोश्चास्य स्वरमध्यमेत्यसंघटते स डकारो ळकारः ॥

રા. કેશવલાલે રા. કેશવલાલ કુવે પશુ ૬ તથા ૬ નાં આ બે ઉચ્ચાર મૂર્ધન્યતર ૬—૬ જોયાછે અને નીચે બિન્દુનુ ચિહ્ન ચોજવું ઇષ્ટ ગણ્યુંછે. હેમનો સ્વીકાર્યાછે. નિયમ ૧૩ એ જુવો (પરિશિષ્ટ સ્વ માં.)

હિન્દીમાં પણ હિન્દીમાં હાલ પણ મૂર્ધન્યતર ૬ તથા ૬ ને માટે નીચે બિન્દુ એ માટે ચિહ્ન છે. મૂકવાનો રિવાજ છે, એ તે બાપાનાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાયછે.

સિદ્ધાન્તકૌમુદીની તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિવાળા આટ્ટિમાં બધે ઠેકાણે સંસ્કૃત શબ્દોમાં—સંજોમાંના શબ્દોમાં પણ—હકાર ઢકાર નીચે બિન્દુ મૂક્યા એ ચિહ્ન માટે છે તે સંસ્કૃત શબ્દોમાં પણ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર કરવાનો એમ બીજાં પ્રમાણો. બતાવેછે.

રા. કહાનજી અકુબાર્ધ ગાંધીએ મહેને ડીમેમ્બર ૧૯૦૪ માં એક પોસ્ટકાર્ડ લખ્યું હતું તેમાં, મ્હારા પૂજ્યા વિના જ, લખેછે કે—“હકાર મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યતરનાં લેખન-ચિહ્નો મધ્ય ગુજરાતી બાપાસમયમાં જુદાં હતાં એમ કેટલાક જૂના ચોપડા પરથી જણાયછે” આ બાબત હું તપાસ નથી ચલવી સક્યો. પણ તપાસનું ફળ કાંઈક પ્રકાશ પાડે એમ સંભવ છે.

અ, ઇ, જ, ઝ નહીં (સ્વ)—(૩)—અ, ઇ, જ, ઝ ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર. પ્રાકૃત ઉચ્ચાર.

આ વિશે હું બહુ કહી ચૂક્યોછું; ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના નોંધણીના પુસ્તકમાં (૫૪ ૩૫ થી ૪૧ માં) એ ઉચ્ચાર ક્રિયા પ્રસંગે પ્રવર્તેછે તે કહેલું છે. હેમાં મુખ્ય નિયમ એ છે કે તત્સમ શબ્દોમાં સંસ્કૃત ઉચ્ચાર છે, તદ્ભવ અથવા તદ્ભિજનમાં અકારાદિ ચાર વર્ણોની જોડે ઇકાર અથવા એકાર (અને ઐકાર) આવેછે ત્હારે સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાયછે, તેમ જ લઘુપ્રયત્ન યકાર અકારાદિ જોડે મળતાં સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાયછે અને યકારનો લોપ વિકલ્પે થાયછે.

એ ઉચ્ચાર માટે આ શિવાય બીજાં સ્થળોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે; પરંતુ પ્રવર્તતા નિયમ. હેમાં અપવાદ છે:—

(૧) સંસ્કૃતમાંના ય, ઘ, ય અથવા ય્ય, નો મુખ્યત્વે જ થયો હોય અથવા ઘ્ય નો ઝ થયો હોયછે, ત્હારે તે જ અને ઝ ના ઉચ્ચાર સંસ્કૃત થાયછે. ઉદા—જસ, જના, જન્મ, જન્મ, જોગ, જોગ્ય, જુગારી, જુગાર; કાજ, સેજ; ઝાંઝ, ઝાંઝ, ઝાંઝી;—હત્યાદિ

હામાં વળી અપવાદના અપવાદ (પ્રતિપક્ષ) છે. તે એ:ણીના પુસ્તકમાં

એ નિયમો સ્થાપે
વાંધા.

આ નિયમો વિશે નીચે પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત કાઢવામાં આવેછે:—

- (૧) અપવાદ બહુ અને જુદા જુદા માણસોની વ્યક્તિગત રીતે ઉપર આધાર રાખનારા છે; તેથી આ નિયમોને સામાન્ય નિયમ થવાનો હક નથી.
- (૨) એ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર દંત્યતાલબ્ધ નથી.
- (૩) ઉચ્ચાર—પ્રાકૃત—થાયછે તે મુરતભર્યમાં તો નથી જ થતો; અને ગુજરાતના ખીજા ભાગોમાં થાયછે કે નહિ, તે સંદિગ્ધ વાત છે.

સંક્રા ન. (૧) માટે એટલું જ કહ્યું કે અપવાદની સંખ્યા યદ્યપિ પ્રથમ દર્શને મ્હોટી છે, તથાપિ નિયમને વશ થનારા સખ્તો કાંઈ દરેક ગણાવી અપવાદની સંખ્યા સકાય નહિ તેથી હેમાં અશ્વપતાનો બાસ આવેછે; તેમ અપવાદો છે, એ વાદમાં સર્વત્ર અનિશ્ચિતતા નથી; અને એકદર રીતે જોતાં સામાન્ય નિયમો જોટલી સામગ્રી છે એમ જણાયછે. નિયમ કરતાં અપવાદનાં ઉદાહરણની સંખ્યા વધારે હોય તો અપવાદ તે નિયમ થઈ જાય અને નિયમ તે અપવાદ થાય—એમ બહુ તો થાય, પરંતુ તેથી જે નિયમ (અપવાદ થઈ ગયેલો ગણો તે પણ) અનિયમિત તો નહિ જ થવાનો અને હેમાં દર્શાવેલી પ્રવૃત્તિ—આ સ્થળે ચકારાદિના એ પ્રકારના ઉચ્ચાર—હેતુ અસ્તિત્વ તો ના જ હુમ થવાનું. બહુ અવ્યવસ્થિત છે એમ હોય તો તો ‘વાંચવું’ નું ‘વાંચીને’ થતાં ચકારોનો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાયછે હેમાં સમાવર્ત્ત તત્વ—ધકારનું શુદ્ધ તાલબ્ધપણું ચકારના બિન-તાલબ્ધપણાને પોતાનો પાસ લગાડેછે તે તત્વ—ને પ્રવેશ જ ના મળત.

સંક્રા નં. (૨) માટે બહુ કહેવાનું નથી. દંત્યતાલબ્ધ એ નામ મ્હોં વૈકલ્પિક આપ્યું હતું—પ્રાકૃત ઉચ્ચાર એ નામની જોડે—અને વખતે તે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર ઉચ્ચારની વસ્તુસ્થિતિ બતાવવામાં હોય આવેછે એમ હોય તો દંત્યતાલબ્ધ નથી, તે નામનો ત્યાગ કરવાને જરા પણ અડચણ નથી. રા. કમળા-સંકરે કરેલી અપૂર્ણ તપાસમાં કેટલાક ગૃહસ્થોની આ ‘દંત્યતાલબ્ધ’ નામને ‘શીઘ્રે ગેરસમઝ થયેલી એમ કું બાળ્યું. બાકી દંત જોડે સંબન્ધ નથી એમ છેક નથી તે; દંત્યાક્ષર જોડે બોલી જોઈને સરખામણી કરાંથી જણાશે. વખતે રહેજી જીજી

હું આ રીતે અપવાદનાં ઉદાહરણોમાં અનિયમિતતા પ્રાકૃત ભાષામાં પણ બહુ પ્રવર્તવાનો ભય છે, અને તેથી જ હેમચન્દ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં આરમ્ભમાં જ સહુલમ એમ આખા વ્યાકરણમાં પ્રવર્તનારું અધિકારચત્ર મૂક્યુંછે, જેથી વિકલ્પ વગેરે અનેક અનિયમિત પ્રકારોનો સમાવેશ થાયછે. ચકારાદિક અક્ષરોના એ ઉચ્ચાર માટે પણ આમ સહુલમ કરીને વિસિદ્ધતા મુકાય.

દન્ત અને તાલુની વચ્ચે જુદે સ્થળે અડકતી હશે. પરંતુ એ તારતમ્ય અતિ ક્રીણુવટનું યર્ધ જશે. પરંતુ નામ માટે એટલો આગ્રહ નથી. વસ્તુ સ્વીકારાય એટલે બસ.

શંકા નં. (૩) માટે અન્ય સ્થળે બહુ કઠી ચૂક્યોહું. ઋગ્વેદભાગમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર નથી માટે ગુજરાતના મોટા ભાગના અનાદર ના યર્ધ સંકે એ પ્રાકૃત ઉચ્ચારના અસ્તિત્વ વિશે શંકા;—હેનો ઉત્તર, તો એડણીનાં મૂળ ધોરણ સ્વીકાર્યા છે ('મહે' જ નહિ', પણ ભુક-કમિટી, નવલરામભાઈ, નર્મદાશંકર, વગેરેએ) હેની સાથે વિરોધ આણ્યો. હવે ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે કે નહિ એ પ્રશ્ન તકરારી યર્ધ ગયો છે. માટે એ વિશે થોડુંક જ કહીશ. હા અને નાનો પ્રશ્ન આગ્યો એટલે અવલોકનનો પ્રશ્ન અર્થાત્ જ આગ્યો. અને તે માટે તપાસ કરનારી કમિટી વિના બીજો રસ્તો નથી એ હું કહી ચૂક્યોહું અને આ નિયમની અન્તે સ્પષ્ટ રૂપમાં સૂચના મૂકાનું ધારૂંહું આ પ્રકારની તપાસની જરૂરનાં કારણો ઉઘાડાં છે. વસ્તુસ્થિતિ માટે જ મતભેદ છે તે જ પ્રથમ કારણ છે.

અને રા કમળાશંકરે કરેલી તપાસ (વસન્ત સં. ૧૯૬૧ કાર્તિકના અંકમાં પૃષ્ઠ ૩૬૯-૩૭૦ માં કહેલી) સ્પષ્ટ રીતે અપૂર્ણ, એકદેશી હોઈ બ્યાપક તેમ જ સર્વથા અધિકારીપ્રદેશમાં અને યોગ્ય રીતે યર્ધ જણાતી નથી. આ બોલવું સાદસ બરેહું લાગશે માટે યોડાંક કારણો નોંધુંહું. પ્રથમ તો આ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તે જણાવવાની જરૂર હતી;—કેમકે ચ, છ, વગેરેના બે ઉચ્ચાર છે કે નહિ એમ પૂછ્યાથી ત્રણાકને પૂરા કે ખરા અર્થમેધ થતો નથી; અને આ તપાસને પ્રસંગે તેમ થવાનું સાબળું છે. પછી જે ગૃહસ્થોના અભિપ્રાય પૂછ્યા હોમનાં નામ, યોગ્યતા, અને અભિપ્રાયની પૂર્ણ નકલો એમ આગ્યાથી પૂર્ણ સ્પષ્ટ જણાય. માત્ર દોહન કર્યાથી પોતાની જ્ઞાતિની છાયા પડવાનો બધા ગ્રામાધિકારીતે આવે છે. વળી, અભિપ્રાયો બહુ કરીને પત્રો લખીને પૂછેલા જણાય છે; આ ઉચ્ચારનો પ્રશ્ન હોવો વિલક્ષણ છે કે, હેમાં પત્રથી બતાવેલા અભિપ્રાયો માટે પણ સ્પષ્ટ સવાલજવાબથી ખુલાસા મેળવવાની જરૂર રહે છે. પ્રશ્ન પૂછવામાં પણ પૂછનારના પોતાના અભિપ્રાયની છાયા પડે તો નિર્લેપ જવાબ આપવામાં વખતે હાનિ થાય. સ્પષ્ટ પૂછવામાં પણ એ ભય છે—અને તે માટે જ મતભેદના પ્રતિનિધિભૂત અનેક વિદ્વાનોની કમિટી પૂછે તે જ સારો માર્ગ છે. વળી રા. કમળાશંકરે જે ગૃહસ્થોને પૂછ્યું હોમની સર્વાંશે યોગ્યતા વિશે સંસ્ય રહેવાનું કારણ છે; કેમકે સુરતવાસી કવિ નર્મદાશંકરે પોતે જ ઉચ્ચારભેદ (લઘુચ્ચારણુ ષકાર, મૂર્ધન્યતર ડકાર, લઘુચ્ચારણુ હકાર) સ્પષ્ટ રીતે દીઠા છે, હેને જ વિશે રા. કમળાશંકરવાળા ગૃહસ્થોમાંથી ફેટલાક (સિદ્ધ અને સંસ્કારી

† વસન્ત સં. ૧૯૬૦ બાદપદ પૃ. ૨૧૧-૨૧૨. વસન્ત સં. ૧૯૬૧ માધ

પૃષ્ઠ ૨૪-૨૫.

* પાછળ પૃષ્ઠ ૨૪ જુલો.

કલાએ છતાં) એ ઉચ્ચારોમાંના ફેટલાકના અસ્તિત્વ માટે આશ્ચર્ય જ બતાવેછે; કોઈ ઉચ્ચાર લુપ્ત થયા કહેછે (એક વીંથી થયાં લુપ્ત—એમ છે—અને નર્મદાગંધરના કોથને તે કરતાં વધારે સમય થયો; તે ખરું, તોપણ બીજા અવલોકન કરનારાની જોડે વિરોધ આવેછે તેથી અવલોકનશક્તિની ખામી આ પ્રસંગે જણાયછે); અને વળી કોઈ ચ, છ, જ એ ત્રણના એ ઉચ્ચાર જુવેછે છતાં એ જ વર્ગના ચોથા ઝકારના એ ઉચ્ચાર નથી જોતા;—આમ પરિણામ આવે છે. તેમ જ, ફેટલા જણના અભિપ્રાય મેળવ્યા તે પછી જણાવું નથી. ફક્ત એ જ ગૃહસ્થોના મત એક તરફ પડયાછે ને બીજાના બીજા તરફ પડયાછે; એમ પરિણામ આપ્યાથી કશું સિદ્ધ થતું નથી. ઉચ્ચારનું અસ્તિત્વ કેમકે બીજા મતોમાં અંશતઃ એ ઉચ્ચારની વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર સ્વીકારીને પણ છે જ,—પછી ગ્રામ્યતાનો ખોટો અને અસંબદ્ધ અંશ ઉમેરવાથી ગ્રામ્યતાનો વૃથા રજ નથી. તેમ જ, આ પ્રકારની તપાસમાં બહુમતનું તત્ત્વ કોપ મૂકવાની નિર્લેપ રીતે ના વપરાય; મત આપનારની પાત્રતા, યોગ્યતા વગેરે અસંબદ્ધતા. અંશે બહુ ફેરફાર કરનારા યદિ પડવાના. માટે આ બાબત તપાસ યોગ્ય ધોરણથી કમિટી નીમીઠીને ધાય ત્હારે જ સારું. એ કમિટીએ (૧) અભિપ્રાયોનો સંમત કરી, (૨) અભિપ્રાય આપનારને રૂબરૂ સવાલજવાબથી ખુલાસા પૂછી પૂરો પ્રકાશ મેળવી, (૩) શિષ્ટ વર્ગમાં ઉચ્ચારનું સ્વાભાવિક વાતચીત વગેરેથી અવલોકન કરી,—પછી સાર કાઢવો જોઈયે. આ ટીકા ચવર્ગના ચાર અક્ષરોના ઉચ્ચાર શિવાય બીજા ઉચ્ચારબેદોના તથા ઉચ્ચારના અસ્તિત્વને પણ યથાઘટિત લાગૂ પાડવાની છે.

(જ)—૪—મહાપ્રાણીનું દ્વિત્વ-પથ્થર, એમ લખવું કે પથ્થર—એ પ્રશ્ન છે. સન્ધિ-ના નિયમ પ્રમાણે તો અલખત ત્ય એમ જ થવું જોઈયે. પરંતુ-

મહાપ્રાણીનું દ્વિત્વ-પથ્થર, છટ્ટો ઇત્યાદિ. અવહારકુશલતાનું તત્ત્વ સામ્યતાં શાસ્ત્રના તત્ત્વને કશી હાનિ પહોચવાનો સંભવ આ પ્રસંગમાં નથી આવતો એટલે થય એમ લખવા તરફ મહે વલણ દેખાડવું હતું અને આજ સુધી તેમ લખતો આવ્યોછું. નવલશબ્દબાધ્યે પણ એજ ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું.

થય લખીશું તો પણ ઉચ્ચાર તો ત્ય થવાનો,—સન્ધિનિયમના સ્વાભાવિક સ્વરૂપને લીધે—; અર્થાત્ વાંચવામાં ભ્રમ થવાનો નથી, એટલે ખુદ્દિપર કપટભાષ—જે ઉચ્ચારાનુ-સાર લેખન ના રાખવાથી હત્યન થાયછે—તે અહિં નહિં પ્રવર્તે તેમજ થય એમ કરવા-માં ચાલતા આવેલા માર્ગનું સંરક્ષણ જ છે. ત્ય લખવામાં નવીનતા સ્વીકારવાનું ધાય-છે, અને તે નવીનતાથી કશો પ્રમાણમાં લાભ નથી અને લખવાની વિષમતા આવેછે. આ સર્વ કારણો થયના લાભમાં છે. આ વિચારીશું તો ઈ. સ.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ ની ૧૯૦૪ ની કમિટીએ આખર નિર્ણય ત્યના લાભમાં શા માટે વાંચનમાળા કમિટી-કર્ષો તે સમગ્રી સકાતું નથી. (પરિશિષ્ટ જૈ નિયમ ૧૪ મે જુવો.) બીજા મહત્ત્વના પ્રશ્નોમાં (હકારાદિકને સંબન્ધે) શાસ્ત્રીય-તાનું તત્ત્વ ઉપેક્ષાપાત્ર ગણ્યું અને અવહારકુશલતાનો ખોટો ઉપયોગ કર્યો; અને આ પ્રસંગે, વિનાકારણ, ઉલટો ક્રમ સ્વીકાર્યો.

પરંતુ આ વિશે મ્હારે કશો આગ્રહ નથી; હેમાં ધ્યાનમાં રાખવાનાં તત્ત્વ માત્ર ઉપર દર્શાવી દીધાંછે. પછી જેમ યોગ્ય નિર્ણય લાગે તે ખરે. **અથ અથવા તથ** રા. કેશવલાલ ક્રેવ તથ તરફ નિર્ણય આપેછે. (પરિશિષ્ટ (સ) વજરે બાખત બીજા નિયમ ૧૯મો જુવે.) કવિ નર્મદાશંકર, અથના સ્વીકાર કરેછે. વિદ્વાનોના અભિ- માધવલાલભાઈ ત્યની ભલામણ કરેછે. રા. કમળાશંકર અથના પ્રાય. પક્ષમાં છે. (મિ. નાનજિયાનીએ ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં અથ વિશે વાંધો આપ્યો હતો ત્હેમાં તો આ પ્રશ્નની વિષયમર્યાદા તદ્ભવ શબ્દોમાં છે, તત્સમમાં હેને માર્ગ નથી એ વિશે જામ હતો તે, પાછળ,—ઇતિહાસના વિભાગમાં—હું કહી ગયોછું.)

આમ મ્હારે આ પ્રશ્ન સંબંધે નીચે પ્રમાણે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયની તુલના થાયછે:—

અથના પક્ષમાં
નવલરામભાઈ.
કવિ નર્મદાશંકર.
રા. કમળાશંકર.

ત્યના પક્ષમાં
રા. કેશવલાલ ક્રેવ.
માધવલાલભાઈ.

અને હું, ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે, અથ તરફ વધારે વળુંછું. આમ અભિપ્રાયનો એક પણ અથના લાભમાં છે, અને ફલીસેતું બળ પણ તે તરફ વિશેષ જણાયછે. એટલું યાદ રાખવાનું છે કે અથના પક્ષવાળા ત્યને અશુદ્ધ તો નથી જ કહેતા, ના જ કહી સકાય.

ઇ, ર, ડ, ળ, અને લ નો હવે ગૌણતર પ્રશ્નોનો વિભાગ લઇયે;—વિભાગ યકાર; બાયડી, દોયડું, (ગ)—(૧). ઇકાર, ર, ડ, ળ અને (કવચિત્) લ નો મત્યાદિ. એ બાખત નિયમ. ય યઈ જાયછે.

આ બાખત જોડણીના પુસ્તક પૃષ્ઠ ૨૪-૨૬ માં સવિસ્તર ચર્ચા મ્હેં કરીછે. એ બાખત ઉત્સર્ગ નીચે પ્રમાણે ઉપજાવી સકાય:—૨, મૂર્ધન્યતર ડ, અને ળ અનાદિ તથા અકાર સહિત હોય અને ત્હેની પછી છ, ડ, અથવા લ આવે, તો ર, ડ, ળ નો લઘુ-પ્રયત્ન યકાર થાયછે. તે જ પ્રમાણે લકારની રિયતિ હોય તો લકારનો વિકલ્પે યકાર (લઘુચારણ) થાયછે; ઉદા—

રકાર—દોયડી; બોયડી; વાયણું, જોવાયણું, પાયણું (ઉપવાસને બીજે દિવસે બોજન).

ડકાર—દેયડી, ખાંયણી;

ળકાર—દયણું, મયણું, પાયણું;

સકાર—શેલડી અથવા શેયડી;

આ અક્ષરવિકારનું બીજા મૂર્ધન્ય એ (અથવા તાલવ્ય અને મૂર્ધન્ય એ) સાથે સાથે આવતાં ઉચ્ચાર કંઠ્ય પડે છે તે છે.

ઇકાર માટે ઉત્સર્ગ—

શબ્દના વચસા ભાગમાં ઇકાર આવે છે અને મખીપ ડ અથવા લ હોય છે ત્યારે એ ઇનો લઘુપ્રયત્ન યકાર થાય છે, હેના ઉપર accent (સ્વર)ના હોય તો; ઉદા—બાયડો, બાયડી, પમડું, બાયસો.

આ વિકારનું બીજા એ છે કે આ પ્રસંગે ઇકાર હ્રસ્વ તો હોય છે જ પણ તે કારણથી અને હેના ઉપર accent (સ્વર) ના આવવાથી હેના ઉચ્ચારણને કાળ જાતું થોડો મળે છે.

આ ઉત્સર્ગોની પુષ્ટિમાં દલીલોની પુનઃકિતની જરૂર નથી. એક ધ્યાન ખેંચે હેવી વાત છે કે યજ્ઞની વિરુદ્ધપક્ષના લોકોમાં પણ ‘બાઇડો,’ ‘બાઇસો,’ કે ‘ઢેડી’ તો નથી જ બોલાતું લખાતું; તેમ જ યકારનો ત્યાગ કરવાના આગ્રહમાં ખેંચાઈને કેટલાક હાસ્યજનક પ્રયોગો થતાં જોવામાં આવે છે, તે જાતું સ્વચ્છ વાત છે; ઉદા—‘ફાયદો’ ને બદલે ‘ફાઇદો’; ‘પાળણું’ નહિં પણ ‘પારણું’ ‘બાઇડી’ નહિં પણ ‘બારડી’ ! ! વિચિત્ર હાસ્યજનકતાની પરાકાષ્ટ ‘બારડી’ શબ્દમાં આવે છે.

કવિ નર્મદ તથા મહારી સૂચનાને અનુમોદન કવિ નર્મદાસંકર તથા રા. કેશવ-રા. કેશવલાલ યકારને લાલ ધ્રુવ તરફથી મળતું જણાય છે. રા. કેશવલાલનો નિયમ અનુમોદન આવે છે. ૧૭મો, પરિશિષ્ટ (જ) માં, આ રૂપાન્તર સ્વીકારે છે.

નર્મદાસ, મુખ્યમુદ્રા, પૃષ્ઠ ‘એ’માં હેમણે જે રૂપાન્તરોને વર્ણસંપ્રસારણનું નામ આપ્યું છે તેમાં આ યકાર સ્વીકાર્યો છે; માત્ર હેના ઇતિહાસ બતાવવામાં કંઈક કલ્પનાનું જોર વધારે લાગે છે, લખે છે:—

“૨-લ ની સાથે ડ-ણુ આવ્યેથી ૨-લ ઉડીને પાસેનાં બ્યંજનવર્ણનું કિત્વ કરે છે તે પછી એ કિત્વમાંના પ્રથમ બ્યંજનનો ય થાય છે. બરણી-બરણી-બરણી; ગળણું-

+ ૨. ગોવર્ધનસમભાષિને હાથે પણ આ સ્ખલન થયેલું છે. ‘ચાણણી’ ૨૫ ટાળવા જતાં ‘ચાળણી’ને બદલે ‘ચારણી’ લખ્યું છે. (સમાસોચક ઓક્ટોબર ૧૮૯૭ પૃ. ૧૫૯ પૃષ્ઠ ૧૮).

ગણણું-ગયણું; ચાળણી-ચારણી-ચાણણી-ચાયણી; ફારડો, ફાડડો, ફાયડો; પરડો, પડો, પયડો, ધ૦."

જકારનાં ઉદાહરણ (ચાળણી, ગણણુ શબ્દોમાં) આમાં છે છતાં નિયમમાં ૨-ઘ વિશે જ કહ્યું છે, તેમ જ ડકારને વિશે કહ્યું કહ્યું નથી ('ખાંચણી, ટેપડી'), 'એ બૃહ્મ અને ન્યૂનતા માત્ર નોંધીશું.

ઈ નો ય થવાના 'સ'પ્રસારણ' વિશે એ જ પૃષ્ઠમાં એઓ લખે છે:—

"ઈ-ય, તે એ-યના પ્રચારમાં ઈ વાળો ને ય વાળો વિશેષ માન્ય છે, રાયતું-રાઈતું; ભાયડો-ભાઈડો; પોયણુ-પોએણુ, સોયક—સોએક ઇ૦"—

અર્થ 'ભાઈડો' પ્રયોગ તો જરા અવાસ્તવિક લાગે છે. અને ઉપરના 'નિયમમાં' જાણુ અર્થવિશદતા પણ નથી જણાતી; તેમ જ સોયક (શોય) શબ્દ તદ્દન એકદેશી છે. તથાપિ ઈકારનો યકાર થવાની વાતનો સ્વીકાર અર્થિ' સ્પષ્ટ છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં વાંચનમાળાકમિટીએ ઘડેલા નિયમોમાં 'ભાયડી', 'રાયતું'—એમ સ્વીકાર્યું છે; પણ 'ગળણી' એમ કબૂલ રાખે છે—'ગયણી' નહિ.

'શાન્ત' અક્ષર; (ગ)—(ર)—શાન્ત અક્ષર—
કેટલાક વિદ્વાનોના મત.

આ પ્રશ્ન બહુ જ રૂઢિભાઈ ચૂક્યો છે. સાર એ છે કે આણસ, ઘર, જનમંડલ, લીમડો, ચોપડી, લખતું, બેસતો, ઇલાદિમાં યથાક્રમ સ, ર, ન, મ, પ, ખ અને સમાંના અક્ષરનું ઉચ્ચારણ ત્વરિતાભાસિ થાય છે ત્હેને શાન્ત અક્ષર રૂઢેલા કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. માધવલાલભાઈ, રા. કમળાસંકર, ગ. કેશવલાલ ટ્રેવ.—એ ત્રણ વિદ્વાનો અક્ષરને શાન્ત માને છે. પરંતુ ત્હેમાં પણ માધવલાલભાઈને મતે કર્મ, રત્ન વગેરે જોડાક્ષર અન્તે આવનારા શબ્દોનો છેલ્લો અક્ષર ઉચ્ચારિત જ છે; નવલરામભાઈ રૂઢત અન્ત્ય અક્ષરને

× ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૩૭ અંક ૨ પૃષ્ઠ ૩૮ થી ૪૩.

સુદર્શન પુ. ૧૪ અંક ૧૧-૧૨ પૃષ્ઠ ૨૫૭-૨૫૮.

ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૩૭ અં. ૩ પૃષ્ઠ ૭૯-૮૩.

સુદર્શન પુ. ૧૫ અંક ૧૧-૧૨ પૃષ્ઠ ૩૧૫.

ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૪૩ અં. ૭ પૃષ્ઠ. ૨૧૪—૨૧૫.

વસન્ત વર્ષ ૩ અંક ૮ પૃષ્ઠ ૩૦૭.

વસન્ત વર્ષ ૩ અંક ૧૦ પૃષ્ઠ ૩૬૬—૩૬૭

વસન્ત વર્ષ ૪ અંક ૧ પૃષ્ઠ ૨૩.

હવે રા. કેશવલાલ પણ "શાન્ત અક્ષર" એ વચનમાં ચદતો વ્યાઘાતઃ જુવે છે એમ હેમના સાહિત્યપરિપાક આગળ વાંચેલા 'વાચ્યાધાર' વિશેના નિબંધમાંથી જણાય છે. તેથી હવે વિચાર હેમણે બદલ્યો જણાય છે.

(દેવ, રામ, વગેરેમાંના છેલ્લા અક્ષરને) લુપ્તવત્ ગણેછે; † અને કવિ નર્મદ શબ્દના ક્રમે ખીજા હેવા અક્ષરાન્ત અક્ષરમાં (પછી તે અન્ત્ય હો કે અનન્ત્ય હો, ત્યાં) 'અક્ષરનું ઉચ્ચારણ વ્યંજનથી અધિક માત્રાનું (હ્રસ્વ સ્વરની એક માત્રા અને વ્યંજનની અડધી ગણતારી લાવા અક્ષરની કે માત્રા ગણી તેટલી માત્રાનું) માને છે. *

કવિ નર્મદનું આ માત્રાકલન કાંઈ સત્વ સ્થિતિ તરફ નિર્દેશ કરેછે. અક્ષર શાન્ત નહિ; પણ ત્વરિતાભાસિ છે—અસ્વરિત હોવાને લીધે—તેથી હેની માત્રા શૂન્ય તો નહિ કે અડધી પણ નહિ; પણ એક માત્રા પણ નહિ અને કે કાંઈક હશે એમ કલ્પવામાં શાન્તતાનો તો અર્થાત્ જ નિષેધ આવેછે. પદ્યમાં તો હેવે સ્થળે એ અક્ષરની એક માત્રા સ્પષ્ટ જ છે. પણ અથમાં કાંઈક જનતા માનિયે તો કે માત્રાની કલ્પના છેક હથી કાઢવા જેવી નથી.

સુદર્શન પુ. ૧૪ અંક ૧૨-૧૨ પૃ. ૨૫૭ મે નીચે પ્રમાણે આ આક્ષરની પાક્ષિક રીતે માત્રાકલના મહં આમ કરીછે:—

“જો કદાપિ ક્ષણવાર સ્વીકારિયે કે એ અક્ષર પૂર્ણ ઉચ્ચારિત અક્ષરથી કાંઈક ઓછો અથવા બિજ છે, તો પણ એટલું તો ખરું જ કે પૂર્ણ અક્ષરની એક માત્રા ગણિયે તો આ શાન્ત અક્ષરની ઓછામાં ઓછી અડધી માત્રા તો ખરી જ. પણ ખરું જોતાં જ વખતે આ શાન્ત અક્ષર એક કરતાં ઓછી માત્રાનો સંભજાવાનો જમ થાય છે, તે વખતે હેની અડધી માત્રા તો હેની સાથેના ખીજા ગુરુ સ્વરોની જે નહિ પણ એક માત્રા હોય તેટલું પ્રમાણમાં ઉચ્ચારણ થાય છે.”

નવલસામાંના જુદી ગણના કરેછે; પરંતુ શાન્ત કહેવાનો અન્તર્વિરોધ તો નથી જ કરતા; એ અક્ષર જેને લાગ્યોછે તે વ્યંજન ખોડો બોલાયછે એમ કહી અક્ષરને અર્થાત્ લુપ્ત ગણે છે. પરંતુ accent નું સ્વરૂપ તપાસતાં જણાશે કે આ આભાસ છે, એ અ ઉપર accent ના અભાવને લીધે.

મહારો નમ્ર મત એમ છે કે આ અક્ષર શાન્ત નથી;—શાન્ત અક્ષર, શાન્ત સ્વર, Silent sound, એ વચન જ અન્તર્વિરોધી છે. પરંતુ અક્ષર શાન્ત એ અક્ષર unaccented, અસ્વરિત, છે; અને તેથી હેનું ઉચ્ચાર નથી, પણ અસ્વર ત્વરિતાભાસિ થઈ એ સ્વર ઉપર જોર ઓછું આવેછે. તેથી સ્વરિત છે. જમ થાયછે. પણ તે જમને પરિણામે શાન્તતાનું નામ આપ્યું તે તો વસ્તુસ્થિતિની વિરુદ્ધ જ છે. કેટલાંક ખાજકોને પક્ષ શબ્દને ખીજા અક્ષર (ક્ષના અક્ષર ઉપર) વિરોધ ભાર દઈને બોલતાં ધણીવાર સાંભળિયે

† નવલસામાંના બાગ ૩ ને પૃષ્ઠ ૧૩.

(‘ન્યાં રકાંદલ’ શબ્દમાં ૬ ખોડો લખવાનું કરાવેછે; તેથી પૂરો હોય તો એ ૮ નો અ લુપ્તવત્ નહિ એમ મત સ્પષ્ટાયછે.)

* નર્મદોદય, મુખ્યમુદ્ર ૫૪ ઉ—(ઈ).

છિયે, તે વખત સ્વરિત અસ્વરિતનો ભેદ જણાઈ આવેછે અને શાન્તતાની કક્ષપના નિરસ્ત થાયછે. માધવલાલભાઈ કહે, રત્ન વગેરે શબ્દમાં અકારને ઉચ્ચરિત ગણેછે એ પણ સ્પષ્ટ વાત છે.

કોઈ કહેશે શાન્ત કહો કે અસ્વરિત કહો—હેમાં નામ માટે શા સારું લઢી મરવું ? નામમાં શું ? પરંતુ આ સ્થળે નામમાં જ બધું સામાયુંછે. શાન્ત નામ આધ્યાત્મી જે અર્થબોધ થાયછે શાન્ત કે અસ્વરિત—હેમાં નામ માટે શા સારું લઢી તેથી તદ્દન જુદો જ અર્થબોધ અસ્વરિત કલાથી મરવું ?—કારણો,—જવાબ. થાયછે—એ બંને શબ્દો જુદાં જુદાં સ્વરૂપના પ્રતિનિધિ છે—અને સ્વરૂપ ખરું શું છે તે પ્રશ્ન છે, નામ તો પછી તે સ્વરૂપને પરિણામે જ આવેછે.

અને વસ્તુસ્થિતિની પરીક્ષાની દૃષ્ટીએ—ઉપર પક્ષના સ્વરિત ઉચ્ચારની બતાવી તે શિવાય—બીજી એ છે. એક તો બેસતો, ચોપડી, પદ્મચનામાં અકારની ઇલાદિની માત્રા પદ્યમાં મૂકતાં હમેશાં પાંચ યશો, કદી પશુ ચાર ના થવાની, અને અકાર શાન્ત ગણિયે તો તો ૪ બેસતો, પેસતો, ચોપડી, એમ ચાર માત્રા થવી જોઈએ. શાન્ત કહેવો ખરો અને માત્રા તો આ આખી એક ગણવી એમ તો નહિં બને, એ તો મુવેલા મૂાણસને નામે પગાર ચાલુ રાખવા જેવું કૃત્ય થાય. બીજી દૃષ્ટી એ છે કે

‘શાન્ત’ અકારની પૂર્વેના પારસીઓ ‘ઉપયોગ’ એમ રૂપ લખેછે હેમાં ‘ઉ’ હ્રસ્વ સ્વર થડકાતો નથી; થડકાતો બોલાયછે; અને ‘ઉપયોગ’ લખીને તેમ તેથી તે શાન્ત નથી. બોલિયે તો ઉ થડકાશે નહિં, ના જ થડકાય. પ, યો એ બેડાક્ષર ના હોવાના તેથી, જે પ ને શાન્ત ગણ્યો તો ધો જેવું પરિણામ થઈ ઉ થડકાય જ.

સવિસ્તર પુષ્ટિ પ્રમાણો તો હું અન્ય સ્થળે આપી ચૂકોણું. (સુદર્શન પુ. ૧૪ અંક ૧૧-૧૨; સુદર્શન પુ. ૧૫ અં. ૧૧-૧૨; વસન્ત વર્ષ ૩ અં. ૮; વસન્ત વર્ષ ૪ અં. ૧.) ઉપર માત્ર સારતત્ત્વ જ મૂક્યુંછે.

એકાદ શંકાની પરીક્ષા કરવી ઉચિત છે. રમવું, જમવું, ને બદલે ઉતાવળમાં રમ્યું, જમ્યું, એમ લોકો કેટલીક વાર બોલેછે. તેમ જ ભોખેડ રમ્યું, જમ્યું,—એ શબ્દ લોકખંડ ઉપરથી થયો હેમાં હકારનો અ લુપ્ત થવાથી શિષ્ટરૂપો નથી. તેથી હ પણ પછી ના ટક્યો; આ ઉદાહરણો અકારની શાન્તતા શાન્ત અકાર માટે એ શું નથી સચવતાં ? આમ કોઈ કહેશે. પરંતુ એમ જો ગ-ણીયું તો તો લખવું, ચોપડી, વગેરે રૂપોને બદલે લખવું, ચોપડી—વગેરે લખવું ગ્રામ યશો. ખરી વાત તો એ છે કે

× હાવા પ્રયોગ મિ ક. ૨. નાનજિયાણીને હાથે થયેલા જોવામાં આવેછે. યુન-સાન સાળાપત્ર પુ. ૪૬ અંક ૧૨ માં ૫૪ ૩૭૯ પંક્તિ ૫ મી.

રમ્યું, જમ્યું—એ શિષ્ટ ઉચ્ચારો કે પ્રયોગો નથી; અને એ રીતે તો અતિ લપલપાટ-થી બોલનારા લોકો અક્ષરોના અક્ષરો ખાઈ જાય છે તે પ્રયોગો સ્વીકારવા પડશે. શોખંડની વ્યુત્પત્તિમાં પણ કાંઈક એ સ્વભાવની અંકિતતા છે; તેમ જ હકારમાંનો અ અપૂર્ણ ઉચ્ચારાતો થતાંવાત હકારનું સ્વરૂપ જ પોતું યદ જદ વધારે ધસારો પામીને ‘શોખંડ’ થયું. પણ તેટલા ઉપરથી સર્વસામાન્ય નિયમને બાધ આણુવો વાજબી નથી. બધાઈ ગયેલા એક શબ્દના રૂપ ઉપરથી બીજી જાતના શબ્દોના સ્વરૂપ ઉપર-અન્તર્ધ-દના હજી સૂધી પ્રગટ છે. હેવા સ્વરૂપ ઉપર—છાયા પાડવી એ અયોગ્ય છે.

શાન્ત અક્ષરનો પ્રશ્ન ખરું જોતાં નેડણીની વિષયમર્યાદામાં નથી આવી સકતો; વ્યાકરણના પ્રદેશમાં હેનું ખરું મ્યાન તો છે. પરંતુ ‘શાન્ત’ અક્ષર એ નેડણીનો શબ્દલેખનના પ્રસંગે—એ અક્ષર લખવો કે નહિ વિષય નથી; વ્યાકરણનો એ પ્રશ્ન કેટલાકે ઉપરિચિત કરેલો જણાય છે; તેમ જ અક્ષરની હાવી માની લીધેલી શાન્તતાને લીધે ઉચ્ચાર-નું અનિશ્ચિતપણું કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે-છે, અને ઉચ્ચાર પ્રગણે લખ્યું એમ નિયમ રાખીશું તો વખાણનું સ્વરૂપ બહુ બદલાઈ જશે એ વાંધાના એક પ્રકાર તરીકે આ પ્રશ્ન દાખલ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી એ વિશે આટલી ચર્ચા કરવી પડી છે.

Accent (સ્વર) ખરું જોતાં ગુજરાતીમાં લુપ્ત થઈ ગયા જેવો જ છે. પરંતુ છેક જ નામુદ થયો નથી. વૈદિક સંસ્કૃતમાં સ્વર હતા તે લૌકિક સંસ્કૃતમાં લુપ્ત થયા. પરંતુ ગુજરાતીમાં-શબ્દોનાં બંધાણ બનાવવામાં મૂકી રીતે પ્રવર્તતું તત્ત્વ એ accentનું છે. તે હાલે ઠેકાણે સ્ફુર્તિ કરે કાંઈક દેખા દે છે. અને હેનો ઉપયોગ આમ નેડણીના નિયામક બળ તરીકે કરવાનો છે. Accent ની કલ્પના મ્હેં નવી થોજી કાઢી નથી. આધવસાલ-બાધ્યે એ વિષય કાંઈક વિસ્તારથી ચર્ચા છે. (ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૩૭ અંક ૪ પૃષ્ઠ ૭૫-૮૩ જુલે.)

લખીએ, લખિયે; ચોપડીઓ, (મ)—(ક)—તથા (દ)—લખિયે, ચોપડિયો, ચોપડિયો; અને છકાર ઉકારની ખડિયો, ઇત્યાદિ રાખવું કે લખીએ, ચોપડીઓ, ખડીઓ? હસ્વદીર્ઘતા. અને છકાર ઉકારની હસ્વદીર્ઘતા.

આ બે પ્રશ્નો વિશે મ્હેં મ્હારા નેડણીના પુસ્તકમાં ખાસ ચર્ચા કરી કરી નથી. મુખ્ય કારણ એ છે કે એ વાસ્તવિક રીતે જોતાં નેડણીનો વિષય નથી; વ્યાકરણનો, અને, હેને પરિણામે, કોશનો વિષય છે. તેમ જ આ પ્રશ્ન કેટલીક રીતે સંશયમ્વસ્ત છે; ચોતપોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચોતપોતાની તરફ ખેંચખેંચા કરવાનો પ્રસંગ, નેડણીના બીજા પ્રશ્નો કરતાં, હામાં વધારે મળે છે. તો પણ હેની પરીક્ષા મનન સહિત અને

ધૈર્યથી કર્યાથી જણાશે કે હેમાં પણ નિશ્ચિતતા—કોઈક નિયમયુક્ત ધોરણને આધારે— આવી સકે એમ લાગેછે. અને એ વાતનો નિર્ણય થવો છટ પણ છે. તેથી કેટલાક વિચાર આ પ્રસંગે પ્રગટ કરવાનું ધારુંછું. જોડણીના કોઈ પણ વિષયમાં દુરામહને અવ-કાશ જ નથી, તેમ આ પ્રશ્ન માટે તો તેમ ના જ બની સકે. માટે ફક્ત નિર્ણય માટે ધોરણ દર્શાવીને હું અટકીશ; અલબત્ત હેમાં સમાયલાં કારણો બતાવવાં પડશે.

મ્હે હમણાં જ કહ્યું કે ‘જોડણી’ના પુસ્તકમાં આ પ્રશ્નોને મ્હે સ્પર્શ નથી કર્યો. પરંતુ તે પછી બે ત્રણ પ્રસંગે મ્હે કાંઈક ઇશારા આ આ વિષય ‘જોડણી’ના વિષયમાં કર્યાછે. માર્ચ ૧૮૮૮માં અને તે પછી “શુભ-પુસ્તકમાં નથી; પરંતુ બીજે સતી” પત્રમાં કેટલાક શુભરાતી બાપા સંબન્ધી પ્રશ્નો સ્વયંજે ઇશારા કર્યાછે. ચર્ચાયા હતા તેમાં મ્હે પત્રો લખેલા ત્યાં કાંઈક આ બાબતના કેટલાક નિયમનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પછી ઈ. સ.

૧૮૯૧માં જ્ઞાનસુધામાં (ઓક્ટોબર-નોવેમ્બર-ડીસેમ્બરના અંકમાં) રા. ગોવર્ધનભાઈની ચર્ચાના અવલોકનને પ્રસંગે આ પ્રશ્નમાંના એક બેની બાબત મ્હે ‘ચોટું’ કહ્યું હતું. અને તે પછી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ ના સુદર્શનમાં (પૃષ્ઠ ૧૨૯ મે—વિષય નં. ૩૧ ને ઠેકાણે) જરાક ઇશારો કર્યો હતો. એ સર્વનો માર નીચે આગળ ઉપર બતાવીશ.

હાલ તો આ પ્રશ્નમાં સાક્ષર ચિન્તકોના મત શા શા છે તે જોઈએ:—

બુકકમિટીએ ઈ. મ. ૧૮૭૧—૭૨ માં નિયમો કર્યા તે પ્રમાણે ‘નદિઓ’ અથવા ‘નદિયો’ (એમ વૈકલ્પિક રૂપ) જૂ—જૂઓ, લીંબુ—લીંબુઓ; જૂ, ઈ. સ. ૧૮૭૨ ની લૂ, ફૂટ, ફૂધ, ધૂળ, ચૂક; મૂક, ચૂનો, ખૂણો. મૂકનાર;

બુકકમિટીના નિયમમાં ફૂટો, ફૂળો; ખુસાલ; ધી, ફદી, ફીડી, ખીચડી; નાળિયેર, આ પ્રશ્ન વિશે નિર્ણય. રૂપિયો; એમ રૂપ સ્વીકાર્યાં હતાં.

એ નિયમોનું ધોરણ નવલસામબાઇએ બતાવ્યુંછે, (પરિશિષ્ટ (ક) નિયમ ૭, ૮, ૯, ૧૦ મુજબ ૭, ૮, ૯ ના ઉપરથી ફરેલા જુઓ.) તે આ પ્રમાણે છે:—

૧. નાન્યતર જાતિના શબ્દોનો અન્ત ઉકાર અથવા ઉકાર હરવ છે. ખીલ શબ્દોનો પણ અન્ત ઉકાર હરવ છે. હું, તું, લખું.

૨. અન્ત ઉકાર દીર્ઘ અને ઉકાર હરવ છે.

અપવાદ:—એકાક્ષરી શબ્દોનો ઉકાર દીર્ઘ છે. (જૂ, લૂ વગેરે).

૩. અનન્ત ઉકાર ઉકાર—

બે અક્ષરના શબ્દોમાં—(ધણું કરીને) ઉકાર તથા ઉકાર દીર્ઘ છે; ફીડી, ચૂનો; ઇલાદિ. બેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં—ઈ અથવા ઈ પછી લઘુ

આવે તો ઈ ઉ દીર્ઘ રાખવા, અને શુર આવે તો ઋસ્વ રાખવા;—કૃષ્ણડો, ખુશાલ; ખીચડી, નાળિયેર; ઇત્યાદિ.

અપવાદ:—પ્રસય અથવા સમાસનું ઉત્તરપદ લાગે તે પ્રસંગે ઉપરનો નિયમ લાગૂ પડતો નથી;—ગાડીવાન; ગાડીધોણ; ઇત્યાદિ.

પ્રતિપ્રસવ—ઈકારાન્ત શબ્દ પછી સ્વરાદિ પ્રસય આવતાં ઈ વિકલ્પે ઋસ્વ થાયછે અને પ્રસયના આદિ સ્વરની પૂર્વે ય ઉમેરાયછે;—નદીઓ, અથવા નદિયો; લખીએ અથવા લખિયે; નદીએ, અથવા નદિયે.

એ ઉપર નવલસમ- નવલસમબાઈની ચર્ચા આ નિયમો ઉપર વિચારપૂર્ણ છે. બાઈની સખળી ચર્ચા. હેનું તાત્પર્ય આમ છે:—

૧. આ નિયમો તત્સમ શબ્દો માટે નહિં પણ તદ્દભવ માટે છે તે જૂલવું નહિં.
૨. ઉપરના ત્રીજા નિયમમાં “ધણું કરીને” એ વિશેષક વચન કાઢી નાંખવું; કેમકે એ રાખ્યાથી નિર્ણયમાં અનિશ્ચિતતા આવેછે; અને કાઢ્યાથી વ્યુત્પત્તિ વિરહ નેહણી થવાનો સંભવ અત્યન્ત થોડો છે.—આમ વિશેષ સૂચના હેમની છે.
૩. એ નિયમ ત્રીજાના પ્રતિપ્રસવમાં વિકલ્પ ના સ્વીકારતાં હમેશાં ઈ ઋસ્વ થાયછે અને પ્રસયના સ્વર પૂર્વે યકાર બળેછે;—એમ નિયમ રાખવો. આમ હેમની વિશેષ સૂચના છે.

પછી સામાન્ય દીક્ષા એક એમ મૂકેછે કે આ નિયમોમાં, વ્યુત્પત્તિનો આદર (પ્રાકૃત બાળા, ઉત્સર્ગો વગેરે ઉપર નજર રાખીને) કરવો, તેમ જ ચાલતો ઉચ્ચાર સંભાળવો, એ બંને ધોરણો યથાધટિત સાચવીને મધ્યમ રસ્તો બુદ્ધિમતીએ પકડયોછે; અને એ ગંભીર વિચારથી રચાયોછે અને એથી નિશ્ચિતતાનું ફળ મળેછે.

કવિ નર્મદાચંકરના આ બાબતમાં નિયમ હેમના કોશની મુખમુદ્રાના જ્ઞ પૃષ્ઠમાં (ઈ) એ વિભાગમાં આપ્યા છે. લખાણ થાય માટે પરિશિષ્ટમાં મૂકું-
કવિ નર્મદના નિયમ. ધું. જ એ નિયમો પ્રમાણે જૂ, ર, લ વગેરે દીર્ઘ છે; કૃઓ—કુવો, જૂઓ—જુવો, એમ વિકલ્પ છે; કુલું, કુટું, શિખવું, વગેરેમાં ઉકાર ઋસ્વ ગણ્યોછે; ક્રીડી+આનું=ક્રિડિયાનું, દૂધ+ભાઈ=દુધભાઈ, કૃઓ+એતર (ખેતરમાંથી અવશિષ્ટ રહેલો અંશ)=કુવેતર, નદિયો અથવા નદીઓ; એમ ઋસ્વદીર્ઘના વિકાર છે.

૨૧. કેશવલાલ કુવના નિયમોમાંના ૫,૬,૭,૮, અને ૯ અને ૨૦મા નિયમો આ પ્રકાર ઉપર છે. (પરિશિષ્ટ (સ) બુલો.) હેમાં ઉચ્ચારનો પ્રચાર
૨૧. કેશવલાલ કુવના તથા વ્યુત્પત્તિ બંને ઉપર લક્ષ આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે.
નિયમ. ઈ.સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમોનાં પરિણામ અને આ નિયમો
નાં પરિણામ બહુ અશે મળતાં આવશે. માત્ર 'કરિયે' સ-
ખ્યે 'કરીએ' એ વિકલ્પ શુકકમિટીના છે તે ૨૧ કેશવલાલના નિયમમાં કબૂલ નથી,
એમ બાસ થાય છે.

માધવલાલભાઈના નિયમો સ્પષ્ટ રૂપે ને સંપૂર્ણ રૂપે પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવ્યા જણાતા.
પરંતુ 'દુખીઆં', અને 'દુખિયાં'—એમ વિકલ્પ હેમણે
૨૧. માધવલાલભાઈના એક ચર્ચામાં સ્વીકાર્યો છે. (શાળાપત્ર પુ. ૩૭ અ. ૭ ૫૪
અભિપ્રાયનો ઇશારો. ૨૦૨—૨૦૩.) તે ઉપરથી આ પ્રકારના શબ્દોમાં ઈ.સ.
૧૮૭૧—૭૨ ની શુકકમિટીનું ધોરણ હેમણે કબૂલ ગણ્યું
જણાય છે

૨૧. ગોવર્ધનરામ- ૨૧. ગોવર્ધનભાઈએ એક જ મરલ નિયમમાં આ પ્રશ્નો ગૂંચવાડે
ભાઈના સરળ ઉકેલવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. ઈ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા દ્વંસ્વ
નિયમ; શુદ્ધિનું લખવા (તદ્ભવમાં) આ માર્ગમાં સરળતા આગળ શુદ્ધિ અને વસ્તુ-
બલિદાન. રિયતિનું બલિદાન અપાય છે. તે અનિષ્ટ છે. *અન્ય રથને આ
ઉપર બહુ કશું છે.

ઈ. મ. ૧૮૦૪માં વાચનમાળા કમિટીએ આ પર ઠરાવ કર્યો છે તેમાંના નિયમ
૭, ૮, અને ૯ આ પ્રશ્નો સ્પષ્ટ કરે છે. હેમાં ૧૮૭૧-
ઈ. સ. ૧૮૦૪ ની વાંચનમા- ૭૨ ના નિયમો તરફ કાંઈક લક્ષ અપાયેલું જણાય છે.
ળા કમિટીના ઠરાવ. પરંતુ થોડીક બાબતોમાં તફાવત રહે છે, અને તેને
પ્રાચીન (૧૮૭૧-૭૨ના) નિયમોની સરસાઈમાં પરિ-
ણામ આવે છે.

આ નવા નિયમોમાં કેટલુંક અગમ્ય છે. જેમકે 'એકાચ્' શબ્દનો અર્થ એક સ્વર-
વાળો એમ થાય; તે સર્વે Syllable (વચડી) ના અર્થમાં વાપર-
એ ઠરાવોમાં હોય છે. એ અયોગ્ય છે તે તો જૂદી વાત પણ તેથી
૧૮૭૨ના નિયમની અરો અર્થબોધ ચવામાં દરકત પડે છે. વિશેષ તો એટલા માટે
સરસાઈ, કે નિયમ ૮-(૧) માં 'એકાચ્ શબ્દો' (= એક સ્વરવાળા શબ્દો)
અને 'દ્વિસ્વર શબ્દો' એમ બરોબર શબ્દમહત્વ કર્યું છે છતાં નિયમ
૭ માં 'એકાચ્' શબ્દ Syllable ના જ અર્થમાં હોય એમ લાગે છે.

વળી નિયમ ૮-(૧) માં 'દ્વષ' વગેરે શબ્દોમાં દીર્ઘ ઊ વાજળી રીતે જ રાખ્યો છે;

* જાનસુધા, ઓક્ટોબર, નોવેમ્બર, ડીસેમ્બર ૧૮૯૬માં 'ગુજરાતી જોડણી'ના વિષયમાં.

છતાં 'જૂનું' શબ્દમાંથી હ્રસ્વ રાખી 'જૂનું' લખવું એમ ઠરાવ્યું છે. વ્યુત્પત્તિપક્ષથી જોતાં તો બંનેને એક જ નિયમ લાગુ પડી દીર્ઘ ઉચાર જ થવો જોઈએ; અને 'દૂધ' વગેરે શબ્દોમાં દીર્ઘતાનું કારણ નિયમમાં જતાવ્યું નથી, પરંતુ વ્યુત્પત્તિમાં જ છે, એ સર્વથી સમ-ગ્રાપ એમ છે. દુગ્ધમ્—દુહ્—પછી હમાંના પ્રથમનો લોપ થઈ પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ (હિસ-ગાનુસાર) થવાથી—દૂધ. આ જ નિયમ જીર્ણ ઉપરથી 'જૂનું' થવામાં પ્રવર્તે છે. તેમ જ નિયમ હોય કેટલાક ઉદાહરણમાં ૧૮૭૧-૭૨ ના રૂઢાપણ બરેલા નિયમોનો અનાદર કરે-છે અને હેતુ કારણ સમગ્રાનું પણ નથી. ઉદા. ઠડીઓ, નદીઓ, એ રૂપ જ ફક્ત સ્વી-કારતાં વાસ્તવિક ઉચ્ચારવાળાં રૂપ—ઠડિયો, નદિયો, વગેરેનો વિકલ્પ પણ નથી કબૂલ રાખ્યો. પરંતુ ૧૮૭૧—૭૨ ના નિયમોની ઘટના વધારે શાસ્ત્રીય છે એમ કહેવું પડે છે.

આમ ત્યારે આ પ્રશ્ન મંજૂર થઈ બિન બિન અભિપ્રાયોની શ્રેણી છે. કહેવાની જરૂર નથી કે, મહારા નત્ર મત પ્રમાણે, એકંદરે જોતાં ઈ. સ ૧૮૭૧-૭૨ વાળા બુક્કમિટીના નિયમોમાંનું ધોરણ બહુ અંગે સ્વીકારવા લાયક છે.

સચિત્તર કારણો—આ નિયમ સ્વીકાર્ય કેમ છે અને બાકીના (આ નિયમોથી વિરોધે આવનારા) નિયમો ઓછાવધતા લાજ્ય કેમ છે તે વિશે કારણો—આપતાં લેખાણુ થાય. અને વળી, હું ઠહી ગયો છું તેમ, આ ખરું જોતાં વ્યાકરણ અને કાશનો વિષય છે. તથાપિ ટૂંકામાં કેટલાંક કારણો બતાવીશ અને એ ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમોમાં શી ન્યૂના-ધિકતા સુધાર્યાથી બરોબર ઘટના થાય એમ છે તે બાબત પણ હજારો કરીશ. તેમ કરતા પહેલાં બીજા મતોમાં શી અસંતોષકારક સ્થિતિ છે તે જરૂરથી જોઈ જાય.

નર્મદકવિના નિયમો

ની પરીક્ષા. નર્મદાચંકરના નિયમો—

૧. એ અક્ષરના શબ્દોમાં પ્રથમનો મ્હાન્ તથા ઉચાર દીર્ઘ છે. આ વથાન્યાય છે. પણ 'ઉર', 'વિણુ' (=વિના), મુર (સંગીતના સ્વર), જેવા કેટલાક અપવાદને સ્થાન નથી મળ્યું. (આ ન્યૂનતા તો બુક્કમિટીના ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમમાં પણ છે. પરંતુ તે વિશે આગળ ઉપર કહેવાશે).

ફૂઓ, જૂઓ—એ શબ્દો માટે નિયમ જરાક વિલક્ષણ કાઢ્યો છે. એ અક્ષરના શબ્દમાં પ્રથમ બે અને અન્યે એ હોય તો વિલ્લેપે હ્રસ્વ ઉ અને વો થાય; આમ નિયમ કર્યો છે. પરંતુ 'ફૂઓ' શબ્દમાં બે તથા વો શબ્દશરીરમાં જ સમાવલા છે અને કૂપઃ. કૂર્વો (પ્રા.) એમ થઈ ગુજરાતીમાં આવેલો 'ફૂવો' એમ જ સ્વીકારવાને

* પ્રાકૃતમાં સ્વર પછી આવેલા અનાદિ અસંયુક્ત પકારનો લોપ થાય છે તેમ જ વ પણ થાય છે. તો બંને પ્રાપ્ત થતાં શું કરવું ? હેમચન્દ્ર કહે છે યત્નેન પકારસ્ય પ્રાસયોર્લોપવકારયોર્અસ્મિન્ કૃતે શ્રુતિસુહૃદ્વ્યવચ્ચતે સ તત્ર કાર્યઃ (સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૧-૨૩૧ સત્ત્વ ઉપર વ્યાખ્યાન જુવેલ) તેથી કૂવો.

કાંઈ બાધ નથી અને એ વાળખી છે 'જૂઓ' ઈર્ષ બોલતું પણ નથી તેમ 'જૂઓ' શબ્દ 'જૂ' (નામ સામા પડનારો છા) + ઓ (બહુવચન) હોય તો તે મુકમિલીએ પ્રસયને સખન્ધે અપવાદ મૂકીને આનું આ ૩૫ માધ્યુછે તે વધારે સુધારિત થાયછે પણ 'જોવું' નો આતાર્ય ખીજે પુરુષ બહુવચન હોય, તો જો + ઓ—પછી જૂ + ઓ પછી 'જોવો' એમ થાય અને આ તો તદ્દન વ્યાકરણના પ્રદેશમાં બિડા પૂરી જવાનું થાયછે બે અક્ષરના શબ્દ વિશે નિયમ આપતા પ્રથમ બામ તો એ જ થાય કે પ્રકૃતિ રૂપ શબ્દને વિશે જ કહેછે આ મિકા 'જૂ'નું બહુવચન 'જૂઓ' હોય તો પણ લાગૂ પડેછે

૩ શિખવું કુદવું*—ઈત્યાદિમાં ઈકાર ઉમર હસન ઠરાનનારો નિયમ વસ્તુસ્થિતિ માથે વિરોધ આવેછે—ઉચ્ચાર તેમ જ વ્યુત્પત્તિ નેતા તેમ જ, મુકમિલીનો નિયમ—પામે નો સ્વર હોય તો પ્રથમનો દીર્ઘ થાય અને તેથી ઉચરે કમે ઉલટું—ધરો વિચારથી થયેતો છે ત્હેને નર્મદાસના નિયમોમાં અરમસ જ નથી મળતો તદ્દુ પશ્ચિમ થયુ છે

૪ ઇકારાન્ત શબ્દને એ-ઓ પ્રત્યય વાગતા ઈ હસર ઈર્ષ એ-ઓ ના થે-નો રિક પે થાય—(નદીઓ—નદિઓ), એમ હેરામાં અ વામિ દોઝ આવેછે એ એ ગિવાર ના રનને પ્રમગે પણ ન આવેછે નલિનો મિલિયાનુ (કીડી + આરુ) એ શબ્દ નમ દાચકરે પોતે જ એ નિયમમાં ઉલ્લેખમાં મૂક્યોછે ત્હેમાં વ ના આનત ૧૮૭૧-૭૨ ના મુકમિલીના નિયમમાં સ્વર્ગ પ્રત્યય આવતા ઈકાર હસર ઈર્ષ ૫ ઉમેરાવાનું લખ્યુછે તે બરોબર છે

* હેમાંના ટેલક શબ્દો તો થયો-ચા છે ઉદા—'કુટકુ' 'સુવાળ', 'શુજાની'—પરંતુ હેમાં તત્ત્વ ખીજી સમાયુછે આ કાબ્યથી જ તત્ત્વોમાં અયોગ મિશ્રણ ઈર્ષ આ નિયમ દોર્યુકત બનેછે 'શુજાની' મા ૧ દીર્ઘ ૩ તેથી શુ હસર થયુ 'શુજાનુ' મા ૨ દીર્ઘ છે તેથી શુ હસર મારી કુચ્છ ઉપરથી ૧ નજ સિદ્ધ—સિક્કણ કા થી રી ખવુ વગેરેમાં સયોગ લોપ ઈર્ષ પૂર્વગતની દીર્ઘતા થાયછે ૨ નજ વગેરે ધાતુની સ્થિતિ પણ પ્રાકૃતમાં કાતો દીર્ઘતાથી અથવા સમુક્તાક્ષરની પૂવનો રસર હાસથી સિદ્ધ થાયછે મિદ્ધ હમચન્દ્ર ૮-૪ ૨૨૯ પ્રમાણે ટેલક ધાતુઓનો અન્ય વ્યજન મેલગયછે ને શુજાની મા આવતા હુમ થવાથી પૂર્વસ્વ દીર્ઘ થાયછે, લગ્ગદ-લાગે મગ્ગદ-માગે નસ્સદ-ન્દાસે, નુદ્દદ-નુદે; સિચ્ચદ-મીને (પાઠો અનુસ્વાર પુનર્જન પામ્યો પણ પોચો થયો), ૮-૪-૨૩૦ પ્રમાણે કુદ્દદ (વૈમિષ) નુ ૪૮ 'શીખવું' 'કુદ્દવું' વગેરેને બે ક્રતા વધારે અક્ષરના શબ્દ ગણવાથી જૂન્ય ઉત્પન્ન થઈછે 'શીખવું' ને જોડણીના નિયમ માટે જૂન શબ્દ ગણ્યો તો 'શીખેછે' 'શીખનાર'—વગેરેને સા માટે ના ગણાય ૧ ખરુ નેતા 'શીખ' 'કુદ્દ' વગેરે ધાતુ જ લેવા જોઈએ અને તેમ લેતા બે અક્ષરના શબ્દમાં પ્રથમ વર્ણમાંનો ઈ-ઉ દીર્ઘ જ થાય—એ રૂપિ નર્મદના નિયમ પ્રમાણે જ—શીખ કુદ, એમ દીર્ઘનામાં શબ્દ સિદ્ધ થગે ઈ સ ૧૮૭૧-૭૨ ના મુકમિલીના નિયમોમાં આમ બે અક્ષરવાળા જ શબ્દો ગણીને ચોજના થઈછે એ નિયમોમાંના ૮માં નિયમમાં ૧૮, ચૂક, મૂક—એમ જ શબ્દો લીધાછ (કુટવુ, ચૂકવુ, મૂકવુ—એમ નવી) અને તેથી જ ઉકાર દીર્ઘ સ્વીકાર્યો છે

૨. કેશવલાલ ધ્રુવના નિયમો—

૧. નિયમ ૬—આ નિયમમાં ‘દદિ’, ‘તદિ’ દીર્ઘ ઇકારાન્ત દર્શાવ્યાછે. પરંતુ ૩-
આરમાં તેમ જ વ્યુત્પત્તિથી દદિ, તદિ—એમ છે. પ્રાકૃતમાં તેમ જ

૨. કેશવલાલ અપભ્રંશમાં જદિ, તદિ. અદિ, કદિ છે. (સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૩
ધ્રુવના નિયમોની -૫૦ તથા ૮-૪-૩૫૭ જુવો.)

પરીક્ષા.

દદિ—પ્રાકૃતમાં દ્વસ્વ ઇકારાન્ત છે. (સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૩-૨૫ પ્રમાણે દ્દિ
અથવા દ્દિ)

૨. નિયમ ૮ મો—આ નિયમનાં ઉદાહરણ જોતાં તો જણાયછે કે ઇકાર
અને ઉકાર માટે જ ધાર્યોછે. પરંતુ હેની વ્યાપ્તિ તો અકારમા પણ પ્રવર્તેછે. કર્મ—
કર્મ-કામ; સર્વ:—સર્વો—સાપ. ઇલાદિ. તેમ જ દીર્ઘ સ્વર દ્વિધ્વજે તો તે ખે-
લાનો સ્વર દીર્ઘ રાખવો—એ ભાગતું ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી, તેથી અર્થબોધ થવામાં
મુશ્કેલી પડેછે; જામડું—એ ઉદાહરણ હોય તો ખમાંનો અ દીર્ઘનો દ્વસ્વ શી રીતે
થયો તે જણાતું નથી. પરંતુ આ નિયમનો અંશ તો ૧૮૭૧-૭૨ ના બુદ્ધભિટ્ટીના
નિયમમાં—પાસેનો સ્વર દીર્ઘ હોય તો પૂર્વનો દ્વસ્વ થાય અને દ્વસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય
—એ વધારે સુધારિત છે.

‘વીનતિ’ ઉદાહરણ આપ્યુંછે. પરંતુ ‘વિનંતિ’ શબ્દ યથાર્થ છે તે ખે કેટલાંક વર્ષ
ઉપર બુદ્ધપ્રકાશમાં બતાવ્યું હતું. વિજ્ઞાતિ:-પ્રા. વિષ્ણુસ્ત્રી. પછી હેમાં જ હુમ થતાં
વી થાત; પરંતુ જ્ઞ માંનો જ્ઞ હુમ થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થવો જોઈએ—વિજ્ઞાતિ એમ—
તેમ ન થયો પણ ચક્રાદિગણમાં (ચંક ઇલાદિ રૂપોમાં) અનુસ્વાર આવેછે તેમ
અદિ પણ અનુસ્વાર આવી નંતિ થવાથી નં એ શુરુ છે તેથી વી એ દીર્ઘ મટી દ્વસ્વ
થયો (ઉપર બુદ્ધભિટ્ટીના નિયમમાં જે તત્ત્વ બતાવ્યુંછે તે તત્ત્વની પેઠે—દીર્ઘને બદલે
શુરુ એટલું જ); વિનંતિ. (છેલ્લો ઇ દીર્ઘ નથી બોલાતો—નં શુરુ છે તેથી હેતું વજન
પેલા ઇકારને જાણુ બનાવી દેછે.)

૩. નિયમ ૯.—લણ, ખૂણો—વગેરે માટે નિયમ એમ કયોછે કે તદ્બલ્ય શબ્દો-
માં વજનની જરૂર હોય ત્યાં સ્વર લાંબો વપરાયછે. પ્રથમ દર્શને આ નિયમ ગોધમ
અને અનિશ્ચિત જોવો લાગેછે. પણ હેમાં અન્તર્ગત તત્ત્વ ખરું છે. પરંતુ અદિ પણ
અતિઆસિ આવે છે. કિંદેશ ઇકાર ઉકાર માટે છે; પણ કર્મ, કર્મ, કામ—વગેરેમાં
પણ એ લાગુ પડેછે; જાકી તે પ્રસંગમાં પણ ઇષ્ટતા જ છે એટલે અતિઆસિ દોષરૂપ
નથી થતી. તો પણ ઉદેશ કરતાં વધારે પ્રદેશમાં નિયમના શબ્દો નિરર્થક પ્રવર્તેછે એમ
દ્વિય મર્થ જાયછે.

તેમ જ, આ નિયમ માટે તો વ્યુત્પત્તિ વગેરેનું અન્વેષણ બહુ પ્રધાનરૂપે આવશ્યક થશે. 'વજ્ર'ની પરીક્ષા શા ધોરણે કરવી તે જતાવ્યું નથી, અને જતાવતું કદાચ પણ જરાક છે.

મૂળ શબ્દની માત્રા જોટલી માત્રા સાચવવી—એ તત્ત્વ છે. પરંતુ હેમાં મૂળ શબ્દની તપાસ અને પ્રાકૃતદ્વારા આવતાં રૂપની તપાસ ઉપરાંત લઘન—લૂણ—માં નર્મદ કવિએ જેને સંપ્રસારણ નામ આપ્યું છે હેવા વિકારનો જેમ સમાવેશ થાય છે, તેમ, ઉપર કહ્યું તેમ, સયોગસોપે પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ (સ્વળ્લો—સાપ), અનુસ્વાર જે રદારનો પોતો થતાં પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ (ચંક—વાંકું; વિંછિઓ—વીંછી) ઇત્યાદિ જેવા પ્રકારનો પણ સમાવેશ થઈ શકે. કેશવલાલનો નિયમ ૭ મો (અનુનાસિક યથેશે સ્વર—શબ્દશરીરમાં રહેશે—દીર્ઘ કરવો;—ખીંટી, લાંટવું—વગેરે) તે પણ આ નિયમ ૯ માંના પેટામાં જ આવી જશે. પરંતુ વ્યુત્પત્તિ ન જડે હેવા શબ્દો માટે ૭ મો નિયમ વખતે કામ આવે.

૪. (નિયમ ૨૦ મો)—સ્વરાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇકાર હોય તો પ્રત્યયની પૂર્વે ય આગમ આવે છે અને તે પ્રસંગે પૂર્વનો ઇકાર, જેની પૂર્વ સંયુક્તાક્ષર ન હોય તો, હ્રસ્વ થાય છે. આમ નિયમ છે. નિયમ છે વિચારશુક્ત; પરંતુ હેમાં એક સંકોચો ઉત્પન્ન થાય છે, અને એકાદ ક્ષતિ જણાય છે.

સંકોચ એક એ કે—યુકારનું આવતું અને ઇકારની હ્રસ્વતા એ કાર્ય વૈકલ્પિક માન્યું છે કે કેમ? ઉદાહરણ ક્રમ યુકાર અને હ્રસ્વતાનાં જ આપ્યાં છે, 'કરિયે' વગેરે. તે ઉપરથી તો વિકલ્પ અનિષ્ટ હોવાનું અનુમાન થાય છે. પરંતુ 'in conjunction with' ('અને તે પ્રસંગે')—એમ વચન છે તે વિકલ્પનું અનુમાન કસવે છે, નહિતો એ વચન નિરર્થક અને અધિક બને છે.

ખીંટી સંકોચ એ છે કે 'ઋઌઓ' અને 'ઋઌઓ' એ એમાંથી કિયું રૂપ સ્વીકાર્ય ગયું. તે ખાતરી થતી નથી. ઇકાર પૂર્વે સંયુક્તાક્ષર છે તેથી ઇ હ્રસ્વ થવાનો ખાધે' તો આ નિયમમાં સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ય આગમ આવે કે નહિ તે સંદિગ્ધ રહે છે. ય આગમ આવે 'તે પ્રસંગે' પૂર્વનો ઇકાર હ્રસ્વ થાય. અને ઇકાર તો હ્રસ્વ થયો નથી, તો ય પણ ના આવવાનો? પરંતુ આ દલીલમાં કાર્યકારણનો કમવિપર્યાય થાય છે. તેથી અનુ અનુમાન તો એ જ છે કે ય તો આવવાનો જ, અને 'ઋઌઓ' એમ થતાં, પૂર્વે સંયુક્તાક્ષર આવ્યાથી પ્રતિબંધક કારણ આવીને હ્રસ્વતાનું પરિણામ ના થતાં એટલે ક્રમે જ રૂપ અટક્યું, અર્થાત્ 'ઋઌઓ' એ રૂપ થયું; એમ હેમનો આશય હતો. પરંતુ આ વાત સંદિગ્ધ રહી જાય છે. નિયમમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ ન હોવાથી, તેમજ ઉદાહરણ પણ સંયુક્તાક્ષરના ઇવાળા શબ્દનું આપ્યું નથી તેથી.

આ નિયમમાં ક્ષતિ આ પ્રમાણે છે.—વિકલ્પને નથી સ્વીકાર્યો એમ ગણીશું તો ‘બાયડિયો’ એમ જ રૂપ ગણવાનું હશે, અને વિકલ્પ છટ છે એમ માનીશું તો ‘બાયડિયો’ એ વૈકલ્પિક રૂપમાં ઉચ્ચારનું યથાર્થપાણું નથી સચવાતું. હું આગળ ઉપર બતાવીશ તે પ્રમાણે યકારનો આગમ અને પૂર્વના ઇકારની હ્રસ્વતા એ નિયમની પ્રતિષ્ઠા બીજા accent (સ્વર) માં છે. ઇકાર ઉપર બે accent આવે તો દીર્ઘ રહી પછીનો સ્વરાર્થ પ્રત્યય યથાવત્ રહી આગમ ના લેવાનો; પરંતુ accent બે ઇકાર ઉપરથી ખરીને પૂર્વના અક્ષર ઉપર જાય તો ઇ હ્રસ્વ થઈને પછી ય આગમ આવે. જેમકે,—ચોપડી; હેમાં એ ઉપર accent છે; પછી એ પ્રત્યય ઉમેરતાં ડી ઉપર accent રાખી સકાય તો ‘ચોપડીઓ’ એમ રૂપ થશે, અને પ ઉપર accent ગણી સકાય તો ‘ચોપડિયો’ એમ રૂપ થશે. આ બંને પ્રકાર વ્યવહારમાં સંભવે છે,* તેથી વિકલ્પ સ્વીકારવો હીક લાગે છે. પરંતુ ‘બાયડિયો’ એ રૂપ સ્વીકારતાં ઉપરને ધોળે accent પ ઉપર આવશે, ‘બાયડિયો’ એમ; આ ઉચ્ચાર વ્યવહારમાં અસંભવિત લાગે છે; યવાળો ભાગ, યકાર સપ્તઘોષ હોવાને લીધે ખાસ કરીને, અપ્રધાન હોવાને લીધે. માટે ‘બાયડીઓ’ એમ એક જ રૂપ હીક લાગે છે. તેમ વિપરીત પ્રકાર ‘ગામડિયો’ એ શબ્દમાં છે. હેમાં ‘ગામડીઓ’ એ રૂપ વ્યવહારમાં સંભવતું નથી. કારણ ઉઘાડું છે;—‘ગામડીઓ’ એમ accent છે જ નહિ; અને ‘ગામડિયો’ એમ મ ઉપર જ accent છે. તેમ વળી બીજું કારણ એ છે કે ગામડું + ઇયો (પ્રત્યય) એમ સ્થિતિ છે, ગામડી+ઓ એમ નથી (ગામડીનો અર્થ જ કાંઈ ના થાય); અને ઇયો પ્રત્યયનું ઇયો એમ રૂપ છે જ નહિ; સ્વાભાવિક રીતે જ ઉચ્ચાર ‘ઇયો’ થવાનું. માટે ‘ગામડિયો’ શબ્દ માટે બીજો વિકલ્પ ‘ગામડીઓ’ તે પણ સંભવતો નથી. તેમ આ ૨૦મા નિયમનું ઉદાહરણ પણ એ શબ્દ બનતો નથી.

માધવલાલભાઈના પ્રયોગ—માધવલાલભાઈએ આ વિષયમાં નિયમો તારવી કાઢેલા કાંઈ બેચામાં નથી. હેમના પ્રયોગો તપાસતાં પણ એકસરખો માધવલાલભાઈના વ્યવહાર જણાતો નથી. હેમણે કોશકમિટીને બે પત્ર લખેલામાંથી પ્રયોગની પરીક્ષા. એકમાં ‘મુશ્કેલીઓ’, બીજો ઠેકાણે—‘જોઈએ’ એમ પ્રયોગ છે, અને સાળાપત્ર પુ. ૮૭ અંક ૭ માં ‘દુખિયાં’ અને ‘દુખીઓ’ એમ વિકલ્પનો પણ હેમણે કર્યો છે. ઇકારની હ્રસ્વતા અને ય આગમની બાબતમાં વિકલ્પ એઓ સ્વીકારતા હશે એમ લાગે છે. પરંતુ સુદર્શન ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ પૃ. ૧૨૯-મામાં મ્હે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે વિકલ્પ સાર્વત્રિક નથી; accent ઉપર બધો આધાર છે, તે ઉપર હમણાં જ કહી ગયાં. બીજા પ્રયોગોમાં ઇકાર ઉકારની હ્રસ્વદીર્ઘતા વિશેના નિયમો કાંઈ માધવલાલભાઈના પ્રસિદ્ધ નથી. હેમના પ્રયોગો સોધતાં કાંઈ જણાય તે ખરું. જરૂર પડે તે કામ આદરી સકાય એમ છે.

૨૧. ગોવર્ધનભાઈના—ઇકાર એટલા દીર્ઘ અને ઉકાર એટલા હ્રસ્વ—એ સરળ નિયમ

* સુદર્શન પૃ. ૧૫ અંક ૫. ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ માં મ્હે ‘ગુજરાતી ભાષા’ ના લેખ-માં—‘ચોપડિયો’ એમ અવિકલ્પિત-રૂપ જ કળૂલ રાખ્યું છે. પરંતુ વિકલ્પનો સંભવ કાંઈક અણુમાત્ર જણાય છે માટે આટલો ફેરફાર મૂક્યું.

માટે ઉપર થોડો ઇશારો કર્યો છે. એ નિયમની અસ્વીકાર્યતા મહારા
ગોવર્ધનભાઈના સંપ્તમાં જણાવવાને બદલે નવલરામભાઈ જેવા વિચારશીલ
નિયમની પરીક્ષા. સાક્ષરના મગ્ગીર સંપ્તમાં જ દર્શાવવી વધારે હિતકર છે.
નવલરામભાઈ લખે છે:—

“આ કારણને લીધે કેટલાએક તો એ બેદ ગુજરાતીમાંથી કાઢી નાંખવો હેવો વિચાર
આપે છે અથવા તેઓનો વિચાર પરિણમે હેવો જ છે. તેઓ કહે છે કે બધે દીર્ઘ ઇ
અને હ્રસ્વ ઉ લખવું. વાણિયાઓ પોતાના દરરોજના વહેવારમાં એમ જ કરે છે. પણ
હાલો વિચાર ધન્યવાતરી સંખ્યા વિદ્વાન વર્ગમાં બહુ જ થોડી છે. એ વિચાર ધણાં કારણ-
થી પસંદ કરવા લાયક નથી, અને એ વિચાર પ્રમાણે ગુજરાત હવે વર્તશે હેવું વલણ
કેવાતું નથી, તેથી હમે એ વિચારને શકત આહિંયાં સચવીને જ પડતો મૂકીએ છીએ.”

આ ઉતારામાંથી છેવટનાં ચાર વાક્યોમાં નવલરામભાઈએ પોતાના મતનો આર્ક
સખળ રીતે સમાવ્યો છે; અને એ મત સારા ચિન્તકનો હોય હેવું માંભીર્ય ધારે છે. ઈ. સ.
૧૮૭૨ માં હેમણે જે વલણ નોંધ્યું હતું, તે વલણમાં હાલ સુધી ઉલટો ફેરફાર થયો
નથી. તેથી ઈ એટલી દીર્ઘ અને ઉ એટલાં હ્રસ્વ એ નિયમના સેવક વિદ્વાન વર્ગમાં કે
વિચારશીલ મંડળમાં હાલ પણ વિરલ જ નીકળશે. સાહિત્યનું વલણ માક્ષરવ તરફ હવે
ગયું છે તે પાછું નહિ ફરે; અને પ્રાકૃતાદિક ભાષાનો અભ્યાસ, આપણી ભાષાના બંધા-
રણનું ચિન્તન, વગેરે પ્રકાર સાધારણ શીખેલા વર્ગમાં પણ પ્રવેશ પાગવા લાગ્યાં છે તેથી
આ સાદો પણ અવાસ્તવિક અને અશાસ્ત્રીય માર્ગ, નવલરામભાઈની પેઠે જ, પડતો મૂકવો પડશે.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ ની વાંચનમાળા સંશોધન કમિટીના નિયમો ઉપર તો થોડું ધણું
ઉપર હું કહી ચૂંચો છું. આ પ્રશ્ન ઉપરના હેમાંના નિયમ કાંઈક ઠીક છે ને કાંઈક અવ્યવ-
સ્થિત છે. એકધારું શાસ્ત્રીય ધોરણ સચવાયું નથી. એટલું જ કહેવું બસ છે.

ઈકાર ઉકાર ત્હારે એકંદર જોતાં ૧૮૭૧-૭૨ વાળા છુટકમિટીના નિયમ આ
બાબત ઈ. સ. વિષયમાં બહુ અંશે સુધરિત અને ઠીક પાયા ઉપર રચાયેલા લાગે છે.
૧૮૭૧-૭૨ ના હેતુ કારણ પણ નવલરામભાઈના સંપ્તમાં જ કહેવું ઉચિત ધારુ છું:—
નિયમો બહુ
અંશે સુધરિત છે.

“ગુજરાતી અથવા અતિ અપભ્રંશ સંપ્તમાં હ્રસ્વ દીર્ઘ લખવા વિશે તથા મતં હાલ
આપણા દેશમાં ચાલે છે. કેટલાએક જોલામણે તે પ્રમાણે જ લખવું
એ વિષયમાં એમ કહે છે. અને ખરું જોતાં આપણી લિપિની રૂઢિને એ વિચાર જ
ત્રણ બુદ્ધિબુદ્ધિ અગત્યનો છે. પણ ઉચ્ચારણ ઉપરથી હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ જોળખવો
મત. એ અશક્ય નહિ” તો બેસક બહુ જ અધરું કામ છે. જોલવાની ઉતાવળમાં
ધણાં ઉચ્ચારણ દૂકાં થઈ જાય છે. અને તો એ ઉપર ધોરણ રાખવા

જાળે તો કેમ, ઘેર, આવેછે, વગેરે ધણા શબ્દોમાં ખુસ્તા શુરુ અક્ષર છે તે પશુ લઘુ નવા લાગે. તેમ જ દ્વિવદીર્ઘનો બેદ જાણવાના મનસૂનાથી આપણે એકાદો શબ્દ આંખી આંખીને બોલવા લાગિયે તો ત્હેમાં તે દીર્ઘ ઉચ્ચારણુ છે એમ દીક્ષમાં આવે. દૂકામાં, બોલાતી પ્રાકૃત બાપાઓમાં દ્વિવદીર્ઘનો બેદ નહિ. નવે યદ્ય ગયોછે. આ કારણુને લીધે કેટલાએક તો એ બેદ શુભ્રાતીમાંથી કાઢી નાંખવો હેવો વિચારઆપેછે, અથવા તેઓને વિચાર પરિણામે હેવો જ છે. તેઓ કહેછે કે અધે દીર્ઘ ઈ અને દ્વિવ ઉ લખવું. વાંધુ-યાઓ પોતાના દરરોજના વહેવાગમાં એમ જ કરેછે. પશુ હાલો વિચાર ધરાવનારાની સંખ્યા વિદ્વાનવર્ગમાં બહુ જ થોડી છે. એ વિચાર ધણું કારણથી પસંદ કરવા લાયક નથી, અને એ વિચાર પ્રમાણે શુભ્રાત દેવે વર્તશે હેવું વલણુ દેખાતું નથી. તેથી હમે એ વિચારને ફક્ત અધિયા સૂચવીને જ પડતો મૂકિયે છધયે. ત્રીજે મત હેવો છે કે શબ્દની ઉપર, પ્રાકૃતબાપા ઉપર, અને પ્રાકૃત ઉત્સર્ગો તરફ નજર રાખી શબ્દની જોડણી કરવી. એ મત કેટલીએક રીતે ઠીક છે; અને જ્ઞકારે બોલાતી બાપામાં દ્વિવદીર્ઘનો બેદ બરાબર પડતાતો નથી ત્હારે પસંદ કરવા જોગ પશુ છે. પરંતુ એ મતના સ્લામી મોટી દરકત એ છે કે ફરક શબ્દનાં મૂળ જાણવાં એ અસંક્ય વાત છે બાપામાંદાલ ધણા હેવા શબ્દ મળી આવશે કે જેની વ્યુત્પત્તિ આખા ગ્રાન્થમાં કોઈ પશુ કહી શકશે નહિ, તો પછી ત્હેમાં દ્વિવદીર્ઘનો બેદ નિર્માણુ કરનારો આપણે ક્યાંથી લઈઆવીશું ? બીજું એ દિસામે તો વ્યુત્પત્તિસાન જેમ દેશમાં વધતું જાય તેમ શબ્દની જોડણી ફરતી જાય.

“આ ત્રણે મતમાંથી થોડો થોડો સાર લઈને યુક્તમિટીએ મધ્યમ રરતો પકડયો હોય એમ હમેને લાગેછે. ઉપર હમે એ નિયમોની બાપા વિશે કાંઈ

એ ત્રણે મત. સખત શબ્દો બોલ્યા હતા, પશુ અત્રે હમારે કહેવું જોઈયે કે તેઓએ માંથી સાર લઈને જે ઠરાવ કર્યોછે તે ધણા વિચારનુ ગંભીર રજ છે. એ નિયમોથી કાઢેલો માર્ગ જોડણી નિશ્ચિત થાયછે, ઉપલી રીતોમાં દરકતો છે તે દૂર થાયછે, અને કોઈ મતથી પશુ ધણું ઉવટાં રૂપ સધાયછે એમ નથી”.*

આમ આ ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમો (ઈકાર ઉકાર બાબતના) વિશે સામાન્ય રૂપે શુણ્ઘ્રદર્શન કર્યુંછે; અને તે યથોચિત છે. એ નિયમો પ્રથમ દર્શને

ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના નિયમો. રૌમિલક જણાશે; પરંતુ જરાક વિચાર કરીશું તો ઉચ્ચારનું તેમજ વ્યુત્પત્તિનું તત્ત્વ બહુધા સંભાળાયું જ છે. (બહુધા કહેવાનું કારણુ નીચે હેમાં ન્યૂનતા વગેરે કુંબતાવીશ તેથી.) એ એ તરવો વચ્ચે વ્યુત્પત્તિ બંને વિરોધ ના આવે એમ જ કાર્ય સિદ્ધ થયુંછે. હેનું મુખ્ય કારણુ તો તત્ત્વ બહુધા એ છે કે ઉચ્ચારનો નિર્ણય કરવો જે વખતે કહણુ પડે તે વખતે સંભાળાયાં છે. વ્યુત્પત્તિની કસોટીથી ક્યોને ઉચ્ચારનો તેમ જ જોડણીનો નિર્ણય કરવાની આ ઇકાર ઉકારના વિષયમાં જરૂર પડીછે;—સામાન્ય

નિયમ તો ઉચ્ચારને પ્રાધાન્ય આપવા તરફ જ છે, પશુ ઉચ્ચાર જ જ્ઞકાર સંશયનો વિષય ત્હાં બીજી કસોટી રહી નહિ, એટલે વ્યુત્પત્તિવડે પરીક્ષા કરવી એ જ રૂદાપણુબરેલું છે.

અને તેમ થયાનું પરિણામ આ નિયમોમા, બહુ અશે જણાય છે. અલગત નિયમોમા આ કશું બીજું બતાવ્યું નથી, પણ તે આમણુને જડી આવે એમ છે ઉદાહરણ—‘શીખુ’ કે ‘શિખુ’ એ પ્રશ્ન છે કવિ નર્મદાશંકર હસ્ત કરાવે છે, પરંતુ વ્યુત્પત્તિથી તરત નિર્ણય થાય છે—શિક્ષણ—સિક્ષણ (સંયોગના પ્રથમ વ્યંજન હોયે પૂર્વે સ્વર દીર્ઘ થઈ)—શીખે. (નર્મદાશંકર કવિએ શીખુ, કૂદુ, વગેરે બે કરતાં વધારે અક્ષરના શબ્દો ગણીને લીધા છે—શીખ, કૂદ એમ બે અક્ષરના નથી ગણ્યા—તેથી દોષ આવ્યો છે—એ હું પાછળ બતાવી ગયો છું)* તેમ જ દૂધ, ચૂનો વગેરેમા દુગ્ધમ—દુદ્ધ, ચૂર્ણ—ચુણ—ચૂનો એમ વ્યુત્પત્તિ મદદ કરે છે. ઉકાર ધકાર સદેહનો વિષય અને, પણ અકાર આકાર તો નિર્વિવાદ અને સ્પષ્ટ જ છે, તેથી કર્મ—કર્મ—કામ એ જાત પ્રકારથી ઉપરના ધકાર ઉકારવાળા અઘાત પ્રકારનો ખુલાસો કાઢી સકાય છે

પરંતુ મ્હેં કહ્યું છે તેમ ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ વાળા નિયમોમા કાર્ક ન્યૂનાધિકતા છે તે હવે બનાવુ છું અને તેમ કરવાની સાથે જ આ ધકાર ઉકાર નિયમ પણ એ નિયમો- મા મહારી પદ્ધતિ પણ પ્રદર્શિત કરાશે કેમકે એ પદ્ધતિનો પાયો માંકાંક ન્યૂના યુક્તમિટીના ઈ સ ૮૭૧ ૭૭ ના નિયમોમા જ છે, માત્ર જે ન્યૂના ધિક્કતા છે ધિક્કતા બતાવીશ હેમા દર્શાવેલા તત્ત્વોનો ઉમેરો કરીને એ પદ્ધતિ થઈ છે હેમા નિર્દોષતાનો દાવો હું કરતો પણ નથી અને કહું તો ધૃષ્ટતા દહેવાય માત્ર હેમા સકારણતા શી છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ તેમ જ હેમા હજી પણ ફેરફારની દૃષ્ટતા જે સ્થળમા મ્હને હવે જણાય છે તે વિશે પણ દર્શાવો કરીશ

(૧) પ્રથમ ત્હારે—જે અક્ષરના શબ્દોમા પ્રથમના ધકાર ઉકારની દીર્ઘતાનો નિયમ લાગ્યે—એ નિયમ પ્રમાણે બીજા અક્ષરમાનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો પ્રથમનો ધકાર ઉકાર દીર્ઘ થાય છે, ઉદાહરણ—બીક, બીત, દીડુ દૂધ, ચૂક, ધૂળ આ નિયમને અપનાવ મારિત આવે છે ‘સુર’ (સાગર ઉપરથી ગાયનના સુર), ‘વિશુ’ (વિના ઉપરથી થયેલો, કવિતામા વપરાતો),—જેવા શબ્દોમા ધકાર ધકાર સ્પષ્ટ રીતે હ્રસ્વ છે, કારણ પણ જડુ કંકણ નથી ઘિનાનું અપભ્રંશ બાપામા વિનું છે, તેમ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમા વ તો ઉ થઈ સુર થયું આ બનેલા ધકાર ઉકાર હસ્ત જ છે ને સબવે છે તો હાવા અપવાદ માટે અપ્પ નિયમ તો ના જ ફેરવાય, પરંતુ અપવાદનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ તો માટે વિષુ, સુર, છત્તાદિ શબ્દોનો એક ગણ બાધી અપવાદ છે એમ કરાવવાથી એટલી અપૂર્ણતા મટશે માટે દૂધ, બીત વગેરેમા વ્યુત્પત્તિમૂલક દીર્ઘતા છે, હેનો આ અપવાદ નીકળતા વ્યુત્પત્તિ જોડે વિરોધ આવશે,—તો વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવી કેમકે વિરોધ વ્યુત્પત્તિનો ઉચ્ચાર જોડે નહિ પણ અપનાદની ગણના કર્યા વિનાના ઉપરના નિયમ જોડે આવે છે

જે અક્ષરના શબ્દોમા બીજો સ્વર દીર્ઘ હોય તોપણ ‘ઘણું કરીને’ એ વિશેષક વચન

* પાછળ પૃષ્ઠ ૭૯ ની પુટનોટ જુવો.

§ સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૪-૪૨૬ પુનર્વિન સ્વાયંદ્ર

ખટ્ટ કરીને નિર્ચયક જ છે એ નવલસમભાષ્યે સારી રીતે બતાવ્યુંછે અને વખતે અપવાદ આપશે તો વિરલ જ એમ દું પણ ધારુંછું. હાલતો એક અપવાદ જડેછે; 'વિશે'—અર્થે' બોલે સ્વર દીર્ઘ છે છતાં પ્રથમ સ્વર ધ્રુસ્વ જ રહેછે.

(૨) શબ્દોનો અન્ય ઇશર દીર્ઘ છે—એ સામાન્ય નિયમને કટલાક અપવાદ છે. અને તે અપવાદનો વર્ગ બની સકે એમ છે. 'અહિ', 'તહિ', 'જહિ', 'દહિ'—એ સ્થલ-વાચક અવ્યયોમાં, 'નહિ' (તેમ જ કવિતામાં વપરાતા 'નાહિ') એ નિર્ગેધાર્ય અવ્યયમાં, અને 'દહિ'—એ નામમાં અન્ય ઇશર ધ્રુસ્વ છે,—આમ અપવાદ કરવો જોઈએ. એ અપ-વાદના શબ્દોનો એક ગણ કરીને બતાવવો. આ શબ્દોમાંનો ઇશર ઉચ્ચારમાં ધ્રુસ્વછે તેમ વ્યુત્પત્તિથી પણ ધ્રુસ્વતા જ સિદ્ધ થાયછે. આ દું પાછળ સિદ્ધહેમચન્દ્રમાંથી સૂત્રો બતાવીને સાબીત કરી ચૂક્યોછું.

(૩) એથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં અનન્ય ઇશર ઉકાર માટે નિયમ આપ્યો છે—કે પહેલા અથવા વચમાંના ઇશર ઉકારની પછીનો અક્ષર ધ્રુસ્વ હોય તો તે ઇ દીર્ઘ લખવો, અને જો તે અક્ષર દીર્ઘ હોય તો તે ઇ જ ધ્રુસ્વ લખવો. અર્થે પછીના અક્ષરને સંબન્ધે ધ્રુસ્વ દીર્ઘને ખદલે લઘુ શુરુ એમ શબ્દો મૂકવા હીક લાગેછે. (નવલ-સમભાષ્યે ૯ મો કરીને સુવ્યવસ્થિત નિયમ ચૂક્યોછે ત્હેમાં આ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યોછે; માત્ર ઇકાર ઉકાર દીર્ઘ અને ધ્રુસ્વ લખવા એમ કહેવાને બદલે, મરતચૂકથી જ દીર્ઘ અને લઘુ લખવા એમ થઈ ગયુંછે). આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે 'વિનંતિ' શબ્દમાં જ પછી ને અક્ષરમાં દીર્ઘ સ્વર નહિ પણ શુરુ સ્વર છે—અને ત્હેને આધારે વિ ઉસ્વ થયોછે. નહિ તો વિજ્ઞપ્તિ—વિજ્ઞપ્તિ એમ થઈ ણમાંનો પૂર્વે વ્યંજન ક્ષુભ થતાં પૂર્વનો સ્વર (વિમાંનો ઇ) દીર્ઘ થાત; તે આ ને માંના શુરુસ્વરને લીધે ધ્રુસ્વ થાયછે. આ એક અપવાદ બતાવવાને ખદલે નિયમમાં જ સમાવેશ હેનો કરાય તેથી ઉપર શબ્દોમાં ફેરફાર સૂચવેલો ઇષ્ટ લાગશે એમ આશા છે. બાકી આ નિયમ એકંદર રીતે વાજબી છે. એ આધારે, ઉપાડું, વીસરડું, વિભાસડું વગેરે જોડણી સ્વીકારવી ઇષ્ટ છે.

(૩ ક) વળી આ નિયમમાં 'પછીનો અક્ષર' એ વચનમાં 'પછી' શબ્દનો અર્થ પ્રથમદર્શને ૬૬ જણાયછે, અને તરત જ પછી આવનાર એમ અર્થ ઉદિષ્ટ લાગેછે. ઉદાહર-ણો—કુખડો, ખુસાલ, ખાચડી, નાળિયેર—એમ છે તેથી. પરંતુ જો એમ હોય તો એક નવો અંશ ઉમેરવો જોઈએ—તે આમ;—ઇકાર ઉકાર પછી એકાદ અક્ષર આડે આવીને તે પછીનો સ્વર શુરુ હોય તો પણ ઇકાર ઉકાર ધ્રુસ્વ લખવો. ઉદા—ખિચકોલી; ગુજ-રાતી. આમ ના થાય તો 'પછીનો' એ શબ્દનો અર્થ જરાક સિધિલ રાખી વ્યવહિત અનુમાનીનો પણ સમાવેશ 'પછીનો' હેમાં કરવો.

† નવલસમ્યાવસ્તી, ભાગ ૩ જો ૫૦ ૨૩.

‡ પાછળ પૃ. ૬૦ તથા તે પૃષ્ઠની ફૂટનોટની ટીપો, તથા પૃ. ૮૦ માં રા. કેશવલાલ ધ્રુવના ૬ ફા નિયમ ઉપર ચર્ચા જુવો.

(૪) બુકકમિટીના ૮ મા નિયમમાં જે અક્ષરના શબ્દોમાં પ્રથમ ઇકાર ઉકાર દીર્ઘ હોય તે વિશે આગળ વધી રહેલું છે:—

“અને તેમ જ ધાતુ કે નામમાં ઉ યસ્વ કે દીર્ઘ હોય તહેને પ્રત્યય આવ્યાથી અથવા સમાસમાં પણ ઉપસો નિયમ ફરતો નથી.”—આમ કહી ‘સુવાળો’ એમ એક ઉદાહરણ આપ્યું છે. આ કાંઈ છાપવામાં દોષ ના હોય અને સુવાળો (= નાગુક) શબ્દ ઉદ્દિષ્ટ હોય તો તો ઉધાડી રીતે ભૂલ્ય છે. સુકુમાર* તું પ્રાકૃત સોમોલો* અને અપભ્રંશ સુવૉલો થઈ ગુજરાતીમાં સુવાળો થયું છે. હામાં પ્રત્યય તો સ્વમામાં પણ આવે એમ નથી તો પછી પ્રત્યય છતાં પણ પ્રથમ સ્વર દીર્ઘ રહેવાનો પ્રસંગ ક્યાં આવ્યો ? સુવાળો એમ શી રીતે કહ્યું હશે ? સુ એટલે શું ? કયું સમજાતું નથી. કાંઈક છાપવાની ભૂલ થઈ લાગે છે, પણ શું મૂળમાં હશે તે કળી સકાતું નથી. તેથી સુકુમાર અર્થનો સુવાળો શબ્દ જ છે એમ માની લઈને ઉપરની ચર્ચા કરી છે.

‘મૂકનાર’ એ ઉદાહરણ એ નિયમમાં અપાયું છે તે ખરાબર છે. ઇકાર માટે ઉદા હરણો—બ્હીક (ખીક), કીડી, ખીચડી, નાળિયેર, રૂપિઓ—એટલાં આખ્યાં છે—તહેમાં પ્રત્યયનાં જથ્થાતાં નથી. રૂપિઓ—તે રૂપું+એયો (પછી ઇયો) = રૂપિઓ એમ ઉદ્દિષ્ટ હોય તો કેણુ જાણે. પ્રત્યય આ ઠેકાણે બ્યંજનાદિ જ ઉદ્દિષ્ટ જથ્થાત્મક છે. બાકી ધડિયાળ,—એ ઉદાહરણ બની સકશે—જે કે ‘આળ’ પ્રત્યય નથી. ઘડિકાલય એમ સમઝ પદ ઉપરથી ધડિયાળ થયું લાગે છે તેથી. ગરીબી, ગરીબાઈ એ પ્રત્યયનાં ઉદાહરણ દીક બનશે. (ગરીબ + ઈ અથવા આઈ)

ઇકાર ઉકારની યસ્વ- હવે આ ઇકાર ઉકારના નિયમોને સંબંધે હેમાં પ્રવર્તતાં જે દીર્ઘતાના નિયમમાં નવાં તત્ત્વ ઝળે લાગે છે તે નિવેદન કરું છું.
પ્રવર્તતાં બીજ.

(ક) નદિયો કે નદીઓ, લખિયે કે લખીએ, વગેરે રૂપોમાં ક્રિયાં સ્વીકારવાં ?

* સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૧-૧૭૧ અને ૮-૧-૫૪ સુત્રોથી સોમાલો રૂપ થયું. પ્રથમના સુત્રથી પ્રથમનો સ્વર અને પછીનો સરસ્વ બ્યંજન એટલા ભાગનો ઓકાર વિકલ્પે થયો, સોમાલો અથવા સુડમાલો; અને બીજા સુત્રથી ર નો લ થયો અને અપભ્રંશમાં અનાદિ અસંયુક્ત મકારને સ્થાને અનુનાસિક વકાર વિકલ્પે થાય છે (મોડુનાસિકોવો ઘા ૮-૪-૩૯૭); તે પ્રમાણે સોમાલોડું સુવૉલો થઈ અનુનાસિક વળી ગુજરાતીમાં આવતાં આરમ્ભમાં ખશી સુવાળો થયું.

બેમાંનું એક ? તો કિયું ? કે બંને. એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે નિયમક બીજા
ફક્ત accent (વજન-સ્વર) છે.

(સ્વ) પીલાવું—પિલાવવું, ખીલાવું—ખિલાવવું; પિલાય, ખિલાય; બૂલાવું—બુલાવવું,
બુલાય; ઇલાદિ ગ્રેરક અને સજ્જબેદનાં રૂપો યતાં પ્રથમનો ઇકાર ઉકાર
હસ્ય કરવો કે દીર્ઘ ન રહેવા દેવો—પીલાવવું, ખીલાવવું, બૂલાવવું પી-
લાય, ખીલાય, બૂલાય; એમ ? અર્થિ'પણ બહુ અંશે accent ના સ્થલા-
ન્તરને પરિણામે ઇકાર ઉકારની હસ્યદીર્ઘતા ફરે છે.—પરંતુ એટલે જ નેતાં
દીર્ઘનો હસ્ય ના કરવો એ નિર્ણય ઉપર આવવું હીક લાગે છે.

(ક)—આ તત્ત્વનો કંઈક ઇશારો હું ચારેક વર્ષ ઉપર એક પ્રસંગે કરી ગયો છું
સુદર્શનમાં માધવલાલભાઈના વ્યાકરણાદિ વિચારની પરીક્ષા કરતે—

Accent—સ્વર. ડુબિયાં—દુખીઆં,—એમ હેમણે સ્વીકારેલા વિકલ્પને સંબંધે મ્હે
કહ્યું છે કે:—

“આ શબ્દમાં બાર (accent) હું ઉપર ન હોવાને લીધે ઉચ્ચાર ફેર્યાં એમ
નરિં પશુ જ્યાં એમ થાય છે. સામાન્ય રીતે લાવી આવતમાં કસોટી એ જ વાપરવાની છે
કે ફેર્યાં, ફેર્યો, ફેરું એ ઇકાર ઉપર બાર આવતેને ઉચ્ચાર થતો હોય તો જ એ રૂપ
લખાય, નહિ તો જ્યાં, જ્યો, જ્યું એમ લખવું જોઈએ; જેમકે ‘જીઓ’, પણ ‘ઝોપડિયો.’”

હામાં બતાવેલા બીજનો વધારે વિકાસ દેવે કરવાની જરૂર છે. ઈ સ. ૧૮૭૦-
૭૨ ના બુક કમિટીના નિયમમાં ‘નદિઓ’ અથવા
ધ્રુવ અને ઇન્ડ-એ વિકલ્પ. ‘નદિઓ’ એમ વિકલ્પ કરાવ્યો છે. પરંતુ ઉપર કહેલા
તું ખરું સ્વરૂપ; ચલુલમ્. accent ના ધોરણને પ્રવેશ આવતાં એ વિકલ્પ
ફરેક શબ્દમાં પ્રવર્તે એમ નરિં બને, સાંપ્રતિક નહિ
બને. વિકલ્પનો અર્થ એ નિયમમાં એમ ગણવો જોઈએ કે—ફેરલાક શબ્દોમાં બંને રૂપ
થાય, કોઈમાં એક થાય, તો કોઈમાં બીજું થાય,—એમ પ્રવૃત્તિ એ નિયમની સમજવી

૪. ક્વચિત્ પ્રવૃત્તિ : ક્વચિદ્વપ્રવૃત્તિ :
ક્વચિદ્વિમાપા ક્વચિદ્વન્યદેવ

(કોઈ ઠેકાણે નિયમ પ્રવર્તે, કોઈ ઠેકાણે ના પ્રવર્તે, કોઈ ઠેકાણે વિકલ્પે પ્રવર્તે, કોઈ
ઠેકાણે ત્રીજા જ સ્થિતિ થાય)—એમ ચલુલમ્ શબ્દનો વ્યાકરણના સત્રોમાં પારિભાષિક
અર્થ છે તે આ ઠેકાણે વિકલ્પને બદલે વધારે ઉચિત છે. પ્રાકૃતમાં આ રીતની સ્થિતિ

હું સુદર્શન ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ પૃષ્ઠ ૧૨૯. “ ગુજરાતી ભાષા ”—કલમ ૩૧મી.

હોવાને લીધે હેમચન્દ્રે સિદ્ધહેમચન્દ્રમાં (પ્રાકૃત વ્યાકરણનો આરંભ કરતાં-અર્થાત્ આ-
 ઠ્ઠા અધ્યાયના આરંભમાં) પહેલે પગથિયે જ વહુલમ્ એમ બીજું જ સૂત્ર મૂકીને
 કહ્યું છે કે આપું પ્રાકૃત વ્યાકરણ પૂરું ચતા સંધી સર્વેત્ર વ્યાપનારું એ અધિકારસૂત્ર છે.
 અને તેથી યથાસ્થળે ઉપર કહેલા પ્રવૃત્તિ, અપ્રવૃત્તિ, વિકલ્પ, વગેરે પ્રકાર બતાવવાની
 પ્રતિજ્ઞા કરી છે. અને આપણે પણ શુભરાતી વ્યાકરણને સંબંધે એ વહુલમ્ અધિકારસૂત્ર
 દાખલ કરવા જોઈએ છે. કાંઈ નહિં તો આ ઇકાર ઉકારને સંબંધે તો વહુલમ્ એટલું
 વિશેષક અંગ મૂકવું જ જોઈશે.*

તથાપિ એ વહુલમ્ તત્ત્વનો વ્યાપાર છેક જ અનિયમિત કે સ્વૈચ્છિક નથી. હેમાં
 કેટલાંક ધોરણ પ્રવર્તે છે. મુખ્ય તો accentનું ધોરણ ઉપર કહ્યું
 એ વહુલમ્નું તત્ત્વ તે છે, બીજાં બે એ accent ના પરિણામે આવેલાં છે. તો એ
 સ્વૈચ્છિક નથી;— બધાં આ પ્રમાણે છે:—
 હેમાં પ્રવર્તવું ધોરણ.

- (૧) સંયુક્તાક્ષર પછીનો ઇકાર અને એકાક્ષરી સખ્દનો ઇકાર દીર્ઘ જ રહે છે, અને
 સ્વરાદિ પ્રત્યયને ય આગમ આવતો નથી.
- (૨) બાકીના ઇકારાન્ત સખ્દની આગળ સ્વરાદિ પ્રત્યય આવતાં ઇય થાય અથવા
 ઈરૂહે એ accentને અવલમ્બીને છે,—accent ઇકાર ઉપર ના હોય તો
 ઇય થાય, હોય તો ઈ રૂહે.
- (૩) સખ્દના બંધારણમાં જ, પ્રકૃતિના શરીરમાં જ, ઇઅ હોય તો ઈઅ નહિં
 પણ ઇઅ હમેશાં થશે.
- (૪) પ્રત્યયમાં જ આરંભે ઇ હોય તો તે ધ્રુસ્વ રહી તે પછીના સ્વરને ય આ-
 ગમ લઈને જ પ્રત્યય બને છે; ઇઅ પ્રત્યય નહિં પણ ઇઅ પ્રત્યય.

અર્થાત્, (૧) વાળા ઉદાહરણોમાં હમેશાં ઇઅ, ઇઅો વગેરે, (૩) અને (૪)
 માં હમેશાં ઇઅ, ઇઅો વગેરે; અને (૨) માં ઇઅ અથવા ઇય, પણ તે કોઈમાં હમેશાં
 ઇઅ, ઇઅો વગેરે, અને કોઈમાં વિકલ્પે તેમ અથવા ઇઅ, ઇઅો વગેરે.

ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે:—

(૧.) સંયુક્તાક્ષર પછીનો ઇકાર—ઊી-સીઅો; લક્ષ્મી-લક્ષ્મીઅે; અઅી (કપ-
 ડાને સશબ્દથી દાખવાવું જોગાર)—અઅીઅો;

* સુ, ૭, જૂ, જના બબ્બે ઉચ્ચાર સંજન્ની નિયમમાં પણ આ તત્ત્વ આણવાની
 વાત મ્હે તે રથને દીપમાં કરી છે.

એકાદશી સંદેહ.—ધી—ધીએ (ધીએ ચોપડેલી રાટલી); ઋછી—છીએ; ઇ (=મા) —છીએ (તૃતીયા); પી—પીએછે.

(૨.) બાળીના ઇકારાન્ત શબ્દને સ્વરાદિ પ્રત્યય આવતાં ચતા વિકલ્પ વગેરે પ્રયોગ:—
(accent ને અક્ષર ઉપર છે તેના ઉપર ઊભી પાડ્યતું, ¹ આમ, ચિહ્ન મૂક્યુંછે.)

ઈ દીર્ઘ રહી ય આગમ ના આવે હેવાં રૂપ:—

બાપડીઓ, સરસ્વતીઓ, પગથીઓ (પગથી=foot-track, પગદંડી), ધણીઓ, સતીઓ, કરણીઓ, ધરણીઓ, ધરતીઓ, ભરતીઓ; ઇત્યાદિ.

એ વિકાર વિકલ્પે સ્વીકારનાર રૂપ:—

ચોપડીઓ—ચોપડિયો; નદીઓ—નદિયો; લાકડીઓ—લાકડિયો; ફૂકડીઓ, ફૂકડિયો;

ઇ હ્રસ્વ થઈ ય આગમ આવે એમ હ્રસ્વમાં થાય હેવાં રૂપ:—

કડિયો (કડીનું બહુ વચન); ખડિયો (ખડી+ઓ; અસલ ખડીવતે પારી ઉપર ક્ષખવાનો રિવાજ હતો. પછી તો ચાલી ભરવાના પાત્રનો પણ લક્ષણથી સંગ્રહ થયો.)

(૩) પ્રકૃતિમાં જ હયનું બંધારણ—

હરિયો, વાણિયો, કડિયો (ચણવાનું કામ કરનાર), ફરિયો (ચનાજ વેચનાર), ના-જિયેર, ધડિયાળ (આ શબ્દ ‘ધટિકાલપ’ ઉપરથી આવેછે; એટલે સમસ્ત વદ છે; પરંતુ ધડિયાળ શબ્દમાં તો બંધારણ જ એક થઈ ગયું); કિયું (પ્રત્યય); રૂપિયો (સોનૈયો—તેમ રૂપૈયો એ રૂપું+ઓ ઉપરથી છે. પણ રૂપિયો એમ બંધાઈ જવાથી આ વર્ગમાં મૂક્યોછે).

આ સર્વ રચનામાં ક્રિયા એમ ઉચ્ચાર થવો જ અશક્ય છે; હવ એમ જ ઉચ્ચાર આવોઆપ થઈ જાયછે.

(૪) પ્રત્યય જ હયથી આરંભાતો—

લખિયે; આવિયો (=આવ્યો; પદમાં જ વપરાતું રૂપ); કાળિયો; ધોળિયો; મગ-નિયો; જાગનિયો; ચાંબડિયો; ગામડિયો; જાળદિયો; કણિયો; દારડિયો (દારૂ+ધયો અને પ્રત્યય પૂર્વે ડ આગમ); પગથિયું (પગ+ધયું અને પ્રત્યય પૂર્વે ય આગમ).

* હિયે કિમ્પદમાં તો છે+ધયો, =છ+ધયો=હિયે.

† જલીષર્વ: ઉપરથી ‘જલીષહો, બલદિયો એમ અક્ષરવિપર્યાસ સ્વીકારીને થયેલો ગણીયું તો ‘બળદિયો’ એ (૩) નું જ ઉદાહરણ બનશે.

આમ ત્યારે રૂપો બધાં છે. એ બધાંમાં accentનું ધોરણ મુખ્ય જ છે; (૨)માં તો સ્પષ્ટ તેજ આધાર છે; (૧) માં એ તત્ત્વ અન્તર્ગત છે; (૪) માં પણ તેમ જ, અને (૩) માં પણ તેમ જ.

આમ સ્થિતિ છે તેથી નવલસ્રમભાષ્યે વિકલ્પ કાઢી નાંખી ઇય વાળું જ રૂપ નિત્ય સ્વીકાર્ય ગણ્યું છે તે અત કબૂલ કરતે જરાક અચકાવું પડશે.

આમ ઇકાર માટે નિયમ છે તે પ્રમાણે ઉકાર માટે પણ યથાસંભવ નિયમ હશે કે કેમ? આ પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. હું આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કાર્તિક સંકોચથી અને બ્રૂક્સ હોય તો સુધારવાની ઇચ્છાથી જ આપીશ. ઇકારની પ્રમાણે ઉકારમાં પણ યથાસંભવ અને લગભગ દેશકારની સાથે એ જ પ્રકારના નિયમ પ્રવર્તે છે એમ ધારું છું.

(૧.) સંયુક્તાક્ષર પછી આવનારો ઇકાર તો જડે એમ લાગતું નથી; પણ એકાક્ષરી ઇકારનું ઉદાહરણ ધાતુમાં મળી આવશે;—સ (સયું) ધાતુનું મુએ છે, એમ (ઇકારના નમૂના પ્રમાણે—પીએ છે—ની પેઠે) નહિં થાય. સુવે છે—યગે.

એકાક્ષરનાં ધાતુના એનો બિ ચતાં ત્યાં પણ ઉવ બને છે;—જો (જોવું)—જુવે છે; જો (જોવું) ખુવે છે; (હોવું) હુવે છે—હુવે છે નહિં.—ત્યા, ત્યા+ એ—એમ સ્થિતિ આવતાં હકાર છૂટા પડી હુદ્+ એ થઈ જાય છે.)

‘સુવાય’ એમ સહબોધનું રૂપ થશે, ‘સુવાય’ નહિં. કેમકે અહિં આપ્ પ્રત્યયને વ આગમ પ્રથમથી આપી જઈ ઉકારનો વિકાર અટકાવે છે. નિયમ એમ જણાય છે કે વ્યંજનાન્ત ધાતુમાં આય પ્રત્યય છે, અને સ્વરાન્ત ધાતુની પછી આપ્ની પૂર્વે વ આગમ આવે છે (અથવા વાપ્ પ્રત્યય છે એમ કહિયે તોપણ સાથે). ઉદા—કરાય, ખોલાય, લખાય; પણ,—જોવાય, દેવાય, લેવાય, પીવાય,—તેમ જ સુવાય

(૨.) બાકીના ઉકારાન્ત શબ્દ:—

(અર્થાત્—અતેકાક્ષરી અને સંયુક્તાક્ષર પૂર્વે ના હોય હેવા ઉકારવાળા).—accent પ્રમાણે વિકાર થાય ના થાય. વદ્; સાય;

અહિં બિ દીર્ઘ જ રહેશે; (accent ઉકાર ઉપર છે તેથી).

વદ્+ઓ; માસૂ+ઓ; વદ્+એ, સાસૂ+એ. લાડુ+ઓ—(બહુવચન) લાડૂ+ઓ (કેમકે accent ઉકાર ઉપર છે).

તેમ જ—દયાળું+એ, લાડું+એ, સાધું+એ, સાધુ+ઓ (અહિં accent ઉ ઉપર છે તેથી યથાવત્ રહે છે. તેમ જ ઉ+ઓ આવે તો ઉવ્ ચવાનો સંભવ પણ હોય;

પરંતુ ઉચ્ચે આવતાં તો ઉચ્ચ થવાનો જ નહિં. ઇકારાન્ત ને ઉકારાન્ત વચ્ચે ફર એ છે કે ગુજરાતીમાં બહુ શબ્દો હ્રસ્વ ઉકારાન્ત-દીર્ઘ ઇકારાન્ત જ છે (તદ્ભવ શબ્દો); તેથી આમ સ્થિતિ ચાલેછે. આ સ્થિતિ માત્ર અન્ય ઇકાર ઉકારને વિશે છે. તથેના સામ્યથી દોરાઈને અનન્ય ઇકાર ઉકાર માટે પણ ઈ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા હ્રસ્વ એમ ઠરી નાંખવામાં હોય આવેછે.

(૩.) પ્રકૃતિમાં જ ઉચ્ચ અન્તર્ગત હોય.—

આદિ ઉચ્ચ રૂહેશે; બચ નહિ જ. બહુવો (યટુકઃ—યટુમો); વરુવો (ચિરૂપઃ—ચિરૂચો—વરુવો).

(૪.) ઉચ્ચ પ્રત્યયમાં જ હોય તે શબ્દો—

આ પ્રકારના શબ્દો જડવા કંઠ્ય છે—બૂખાળવો, છિનાળવો, કડવું—વગેરેમાં ઉચ્ચ પ્રત્યય મળીશું તો પણ કોનો અ યદ્ધ જાયછે—તેથી અવ પ્રત્યય જ કહેવામાં જાય નથી.

ઉચ્ચ પ્રત્યયવાળા શબ્દો કોઈ મિત્ર મોઢી આપજો તો ઉપકાર થશે.

હવે (સ્વ)—પીણવું, પીણાવવું, પીણાય; બૂણવું, બૂણાવવું, બૂણાય; એમ લખવું કે ધાતુના અનન્ય પછીનો સ્વર દીર્ઘ આવવાથી ઇકાર ઉકાર હ્રસ્વ કરી દઈ પિ- ઇકાર ઉકાર લાવવું, ભુણાવવું—વગેરે લખવું ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતે જાગ એ પ્રકારના ધાતુને શાંરૂપાન્તર મળેછે તે જોઈશું;—

(ક.) મારવું—મરાવવું, મરાય;

પારવું—પડાવવું, પડાય;

ખાંધવું—ખંધાવવું, ખંધાય;

વગેરે અનેક ઉદાહરણોથી સિદ્ધ છે કે આકારનો તો અકાર હાવે પ્રસંગે થાયછે. પરંતુ ખીજી તરફ જોતાં—

(બ.) ખોદવું—ખોદાવવું, ખોદાય;

ખોણવું—ખોણાવવું, ખોણાય;

તોળવું—તોળાવવું, તોળાય;

ફાડવું—ફાડાવવું, ફાડાય;

તેડવું—તેડાવવું, તેડાય;

વેડવું—વેડાવવું, વેડાય;

ઘેરું—ઘેરાવું, ઘેરાય;

ધસાદિમાં ઓઝાર ઓઝાર ટૂંકાવીને ઉઝાર ઇઝાર નથી જ થતા; ખુદાવું, કુદાવું, તિડાવું, ધિરાવું—નથી જ થતું.

ઇકાર ઉકારની હ્રસ્વ દીર્ઘતા આ પ્રશ્નને સંબંધે અનિશ્ચિત હોઈ અઘાત વસ્તુ છે; તે ઉપરની બે જાત વસ્તુઓથી (આ અને ઓ, ઓના દાખલાઓથી) નિશ્ચિત કરવાનો માર્ગ જ યથાવિધિ છે. ત્હારે તપાસ ચલાવિયે.—આ પ્રેરક અને સહભેદનાં રૂપોમાં આવે અને આવે એ પ્રસંગોના ‘આ’ ઉપર accent સ્વાભાવિક રીતે આવે છે; મુખ્ય તે કારણથી જ, અને ખીલું એ આ દીર્ઘસ્વર છે તેથી પણ કાંઈક,—મારું—મરાવું, મરાય, એ પ્રકારના પ્રસંગોમાં ધાતુના પ્રથમ આનો અ યર્થ જાય છે—એ તો સ્પષ્ટ જ છે. તેમ જ, ખોદું—ખોદાવું, ખોદાય; તેડું—તેડાવું, તેડાય; એ પ્રકારના પ્રયોગોમાં પણ accent તો આવે—આવેના ‘આ’ ઉપર જ છે; અને તેથી ધાતુનો પ્રથમ ઓ તથા એ—યદ્યપિ કે અને ઈ નથી જતી જતા, તથાપિ—કાંઈક બોલવામાં ટૂંકાવે ખરા એ તો નિઃસંશય છે. કે અથવા ઈ યર્થ જાય તે તો અસન્ત ટૂંકાવે થતું ગણાય; અને આ અર્ધટૂંકાવે છે. અને આનો અ થવામાં પણ તેમ છે, પરંતુ હેમાં સરલતા વિશેષ છે તેથી આકાર યર્થ જતે અટચણ નથી આવતી. વળી એમ પણ દલીલ ગણાય કે ઓ અને એ ટૂંકાવે તો એ સ્વરોને અર્ધટૂંકાવે સંભવે છે, પણ જી અને ઈને અર્ધટૂંકાવે સંભવે જ નહિ, ટૂંકાવે થતું તો હ્રસ્વ જ યર્થ જવાં જોઈયે.

તો પીસું, બૂલાવું—નાં પ્રેરક તથા સહભેદનાં રૂપોમાં ક્રિયા પ્રયોગનું સામ્ય લઈને આલીશું? આનો અ થાય છે તે નિયમને અનુસરી પિલાવું, ધાતુના અનન્ત્ય પિલાય, બુલાવું, બુલાય,—એમ કરવું કે ખોદું—ખોદાવું, ઇકાર ઉકાર હ્રસ્વેશાં ખોદાય; તેડું—તેડાવું, તેડાય;—એ દૃષ્ટાન્તને વળગી રહી દીર્ઘ દીર્ઘ જ રાખવા. રહેવા જ દઈને પીલાવું, પીલાય, બૂલાવું, બૂલાય, એમ રાખીશું? એકંદર વિચાર કરતાં દીર્ઘ કાયમ રાખવો એ જ ઠીક તે માટે કારણો. લાગે છે. કારણો ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧.) આનો અ થવાના દાખલા અને ઓ તથા એ કાયમ રહેવાના દાખલા સંરખાવતાં પ્રથમનાની સંખ્યા કાંઈક વખતે ઘટશે;

(૨.) ઇકાર ઉકારનું સગપણ આકાર કરતાં ઓકાર ઓકાર જોડે વિશેષ છે.—જો કે હ્રસ્વદીર્ઘતા માટે આકારના વર્ગમાં વધારે આવી સકે, કેમકે અ, ઇ, ઉ હ્રસ્વના આ, ઈ, જી એમ દીર્ઘ છે;

(૩.) નીંદું, હીંદું, સીંચું, વીંજું, વીંધું; રૂંધું, લૂંટું, ચૂંટું, ફૂંકું;—ઇલાદિ પોઆ અનુસ્વારવાળા ઇકાર ઉકારયુક્ત ધાતુઓને પ્રેરક સહભેદના પ્રસંગ

લગાડતાં ઇ ઇ ઇસ્વ કરિયે તો જોરદાર અનુસ્વારની જ્ઞાન્તિ ટાળવા માટે
 * અર્ધઅન્દમાં બિન્દુવાળું ચિહ્ન મૂકવું પડશે; નિંદાવતું; દિગ્દાવતું, દુધાવતું,
 લુંટાવતું; ઇલાદિ; હવે પોઆ અનુસ્વાર માટે જરૂરને રચ્યો આ ચિહ્નનો
 ઉપયોગ અલગત ઇટ છે; પરંતુ આમ બધે ઉપયોગ કરવા જરૂરિયું તો બહુ
 કંટાળે મળે જશે; માટે હેના પ્રસંગે જેટલા ઓછા થાય તેટલા હીક:

(૪.) પીલું—જેવા સંસ્કૃતસમ ધાતુનાં રૂપમાં પિણવતું એમ કરીને નેજણી
 કથનાવી નાંખવી પડશે, તે ટળાય તો હીક; એ પ્રકારના ધાતુ તત્સમ
 ગણીને અપવાદમાં મૂકિયે, અને પીણવતું, પીણય, એમ રાખિયે, તોપણ
 એમ અપવાદ દરવાથી બહુ ફળ નથી.

અને (૫.) ખરૂં જોતાં, પીલવુ, ઝીલવું, ખીલવું, જૂલવું, મૂકવું, ચૂકવું; વગેરે આ બધા
 ધાતુઓ તે બે કરતાં અધિક અક્ષરના શબ્દો નથી, પરંતુ પીલ, ઝીલ, ખીલ,
 જૂલ, મૂક, ચૂક વગેરે બે અક્ષરોના શબ્દો છે એમ જ ગણવાનું છે અને
 તેથી પ્રસય આવતાં પણ શબ્દચરીરમાંના ઇકાર ઉકારમાં ફેરફાર નથી થતો
 એ બુદ્ધિમિત્રીના ૮ મા નિયમનો જામ વાસ્તવિક રીતે આદિ પ્રવર્તે છે.
 (આવું પ્રસય વાળા કૃદન્ત—ચૂકવું, મૂકવું ને નર્મદાસંકરે બે કરતાં વધારે
 અક્ષરના શબ્દ માનીને ઇસ્વ સ્વરવાળા ઠરાવવામાં આ રીતની ભૂલ થયેલી
 પાછળ દું બતાવી ગયેલું*)

આ સર્વ કારણો એકઠાં મળી ઇકાર ઉકાર દીર્ઘ જ રાખવાના નિર્ણયને
 પ્રુટિ આપે છે.

ત્વરાથી ઉચ્ચાર થવાને લીધે સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કાંઈક દૃઢાઈ જાય છે એ ગુજ-
 રાતી જાપાને લાગૂ પડતા નિયમનો વ્યાપાર તો બધાએ પ્રયોગમાં પ્રવર્તે છે.

૧. મારવું—મરાવવું,	{	આ સર્વ પ્રયોગો એ ત્વરાના નિયમને વશ તો છે જ.
૨. જોલવું—જોલાવવું,		પરંતુ નંબર ૧. જેવા પ્રયોગો એ નિયમના દબાણ-
૩. { પીલવું—પીલાવવું; જૂલવું—જૂલાવવું;		માં પૂર્ણાંશે આવે છે, અને તેથી આનો અ થઈ જાય છે; નંબર ૨ જેવા પ્રયોગો દબાણમાં

આવતાં પોતામાં સમાયલા દીર્ઘત્વનું જોર સ્કાયું કરે છે, તેથી ઇસ્વ થઈ જવા જેટલું—ઇ-
 કાર ઉકાર બની જવા જેટલું—પરિણામ થતું અટકાવે છે, પરંતુ દબાણનો વ્યાપાર કેવળ
 હુમ ના થઈ એટલી અસર કરે છે કે ઓકાર એકાર કાંઈક ત્વરિત ઉચ્ચરિત થાય છે—
 જોલવું, રેલવું. હેમાં જેટલી પૂર્ણ દીર્ઘતા ઓકાર ઓકારની છે તેથી કાંઈક ન્યૂન દીર્ઘતા

૫૪ ૯૪ મે (૩) અને (૪) ની વચ્ચે પાંચવું—

(૩ ક.) પાંચવું—વંચાયછે, વચાયવુ; રાધવુ—રંધાયછે, રંધાયવું; ઇલાદિ આકાર-
વાળા ધાતુમાં આ નો અ થતા પોચાનો જોરદાર અનુસ્વાર અર્ધ જાયછે,
તેમ નીંદવું, છૂંટવું—વગેરેને મલ્ય ગ્રેન્ક ભેદના પ્રત્યયો લાગતાં અનુસ્વારજોર-
દાર નથી થતો, પણ પોચો જ રહેછે; તેથી જણાયછે કે ઇકાર લીકાર ધ્રુવ
નથી થતા,—આ નો અ અર્ધ જાયછે તેટલા પ્રમાણમાં તો નહિ જ.

ધારણ ઉપર આવા સક્રિય સાક્ષર યાતાવરણના સ્થિતિ જણાયછે. કંપો-પ્રસો મહ-
સ્વના છે અને ક્રિયા જાણ છે તે સવિસ્તર હું બતાવી ગયો છું. આ સર્વ અર્થોમાં મુખ્ય
ધારણ (૧.) ચાલતો ઉચ્ચાર,—ગુજરાતના મોટા ભાગમાં ચાલતો ઉચ્ચાર, અને (૨.)
બ્યુત્પત્તિ એ બે તરવાનાં છે. આ ધારણોનું દર્શન જૂનામાં જૂના પ્રયત્નમાં મૂઢ રીતે કાંઈક
થાયછે; ૧૮૭૧-૭૨ ના શુકકમિટીના નિર્ણયે આટલાં વર્ષના અન્વયકારોથી પણ પોતાના

* પાછળ ૫૪, ૯૩ જુવો.

હું આ કારણોથી હું આટલે દરજ્જે મહારા પાછલા સમયના અભિપ્રાય ફેરવવાને
તૈયાર છું, ના ફેરવવામાં દુરાસક્ત જ ગણું છું. “ગુજરાતી” પત્રમાં આ મનુષ્યે ઇ. સ.
૧૮૮૮ માં અર્ચા થયેલી ત્હેમાં જતાવેલા અભિપ્રાયોમાં આ ઉપરની અર્ચાથી ઘટતો ફેરફાર કરવો.

Accentનું તત્ત્વ ગુજરાતીમાંથી શુદ્ધિપ્રાપ્ત છે, છતાં મુદ્રમ રૂપે રહી, કાવા નેડણીના
પ્રસંગોમાં નિષામક જળ તરીકે ઉપયોગમાં આવેછે. તે વિશે પાછળ હું ચાન્ત અકારના
પ્રકરણને અન્તે કહી ગયો છું. (પાછળ ૫ ૭૪ જુવો.)

અનર્થજનને લીધે સારા જોરથી પ્રકાશી નીકળે છે. અને એ પ્રકાશનો ઉપયોગ કરીને આપણે ધટતા દેરદારવાળી યોજના કરવી એ કર્તવ્ય છે.

આ કર્તવ્ય બળવવામાં સત્ય અને વ્યવહારકૃશલતા (ધટતી વ્યવહારકૃશલતા) અને ઉપર લક્ષ રાખીને ચાલવાનું છે. હાવા વિષયમાં દેવળ દુરાસત્યપરાયણતા અને ગ્રહને અવકાશ નથી. અને હું તે દુષણને પાત્ર નથી. હું વ્યવહારકૃશલતા. Compromise—લાગ સ્વીકાર—ની વિરુદ્ધ નથી. એ માટે સાખીતી જોઈતી હોય તો ઉપરની ચર્ચામાં અનેક સ્થળે એ વૃત્તિનાં

પ્રમાણો જણાવો. ઈ આર્વ, ઈર્ષ, કર્ષ, દેવું—દૈર્ઘ્ય; વગેરેનાં એકાર અર્ધવિટત છે, છતાં હેમાં અવળી માત્રા કે કંથી ચિહ્નયોજનાની માગણી હું નથી

Compromise—ત્યાં કરતો; કરું, છું, આતું, વગેરેમાં ધ્રુવ ઈ છતાં કવિતામાં થુરુ ગરવીકાર—યોગ્ય ગણવા દેવાની છૂટને વિશે કરો હું બાધ આણવાને ઇચ્છતો. હૃદમાં સ્વીકારું છું. નથી; નહિ, દહિ, માંહિ, બ્યાંહિ, જાહિ, તાહિ, અહિ, કહિ—

વગેરેમાં અનુસ્વાર પોચામાં પોચો છતાં ~ (અર્ધચન્દ્રમાં બિન્દુ) -

ની યોજના માટે આગ્રહ હું નથી રાખતો; વંદન, અંશ વગેરેમાં ચિહ્નએકની યોજના હું નથી માગતો; એ વર્ગના બે ઉચ્ચાર માટે ચિહ્ન (કાશમાં કાઈસમાં બતાવવાશિવાય) છોડી દેવાને હું તૈયાર છું, —મ્હે હજી સૂચી એ ચિહ્ન વાપર્યાં જ નથી, માત્ર વસ્તુરિપિતિ ઉચ્ચારની દર્શાવી છે. આગળ વધી અહિં એમ પણ કહેવાને તૈયાર છું કે આ એ વર્ગના બે ઉચ્ચારનો પ્રશ્ન નોંધી કરતાં બ્યાકરણનો વિષય વધારે વાળખી રીતે બને છે; ‘પત્થર’ એમ અતિશુદ્ધ નોંધી છોડી દઈ ‘પથર’ એમ વ્યવહારને ઉપયોગી પ્રયોગની ભલામણ હું આરંભથી કરતો આવ્યો છું; ગ્રેરક સભાએકના પ્રત્યય લાગતાં ધાતુના પ્રથમના અક્ષર-માના ધકાર ઉકારને દીર્ઘ જ રૂઢેવા દેવાનો મ્હે ઉપવ નિર્ણય મ્હારો બતાવ્યો જ છે; કો’તું, જે’તું, કે’તું (કીલ્દશમ), કો’ને જે’ને, જે’માં, —વગેરે રૂપ સમવડના ધોરણે સ્વી-કારું છું અને કહોતું, જ્હેતું, કહેતું, કહોને, જ્હેને, જ્હેમાં, —એમ અતિ ચોક્કસ રૂપ છોડી દઉં છું; —હજી સૂચી વાપર્યાં પણ નથી; —આ સર્વ ઉદાહરણોથી હવે શું નહિ જણાય કે હું વ્યવહારદષ્ટિને તિરસ્કાર નથી કરતો ? —અસંખ્યત એટલું તો મારું છે કે આ સર્વ પ્રયોગોમાંથી જે જે નોંધણીમાં પ્રતિબિંબિત કરવા અનિષ્ટ ગણાય, પણ વાસ્તવિક હોય, તેમને શાસ્ત્રલક્ષણનો વિષય ગણીને બ્યાકરણમાં માર્ગ આપવો જ જોઈએ. જેથી તે રીતે લોકો શીખીને ખરા ઉચ્ચાર કરી સકે.

ઉપરના ઇતિહાસદર્શનથી આપણને એક ખેદકારક બોધ થાય છે કે, અસારસૂક્ષીના પ્રયાસો, કેળવણીખાતા તરફથી જે જે થયા છે, તેમાં માત્ર કેળવણીખાતાના આ ૧૮૭૧-૭૨ નો પ્રયાસ ઉત્સાહ અને ભાવપૂર્વક થયેલો જણાય છે. વિધયમાં પ્રયત્નો પરંતુ તે પ્રયાસ શાળાખાતાનાં પુસ્તકોમાં મથાર્થરીતે પ્રતિ-અર્ધશિયિલ ઉત્સાહ-થી થયા છે. બિંબિત નથી થયા; તે પછીના પ્રયાસો એ ખાતા તરફથી થયા છે તે અર્ધશિયિલ ઉત્સાહના અને અધકચરા પરિણામવાળા થયેલા જણાય છે. એ ખાતું પોતાની મેજે કશું કરે એમ આશા નથી;

અને બહારના દળાણથી કરેછે તે સારહીન થાયછે. હેમાં દોષ એ ખાતાનો એકલાનો નથી. આ વિષયનું પૂર્ણ મહત્ત્વ એ ખાતાને બતાવવાનો સમગ્ર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. એ ખાતા બહારના પ્રયાસો થયાછે તે છૂટક છૂટક, એક એક વ્યક્તિના હાથથી;—કેાઈ પણ વિદ્વાનોના મંડળના સંયુક્ત ઉદ્યોગના રૂપમાં કરી પ્રયત્ન હજી સૂધી થયો નથી. તેમ થાય તો કેળવણી ખાતા ઉપર પણ કાંઈક જૂહી રીતનું યોગ્ય દળાણ થઈ સકે એમ સંભવ દીસેછે.

પરંતુ નેડણીના વિષયમાં હજી કેટલાક મહત્ત્વના તેમ જાણુ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાને માટે સારા ધોરણ ઉપર તપાસ કરવાની પણ જરૂર, તપાસ કરીને નિર્ણય કેટલાંક કારણોને લીધે, જણાયછે. માટે,—આ સર્વ સ્થિતિ કરવાની જરૂરછે. ધ્યાનમાં લઈને ખારી નમ્ર સૂચના હેવી છે કે—

આ પરિપદે નેડણી બાબત પૂર્ણ તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવાને એક કમિશન નીમવું. એ કમિશનનું બંધારણ હેતું રાખવું કે હેમાં સર્વ ભિન્ન ભિન્ન મતના પ્રતિનિધિને સ્થાન મળે. એ કમિશને નેડણીના પ્રશ્નની, ઐતિહાસિક, વ્યવહારકુશલતાની, ભાષાના બંધારણના તત્ત્વ-દર્શનની,—સર્વ દૃષ્ટિથી, પરીક્ષા કરી ભલામણો યોજીને નેડણીની સુવ્યવસ્થા માટે રિપોર્ટ આ પરિપદ શ્રી મળે (ત્રણ કે પાંચ વર્ષ) ત્યારે રજૂ કરવો. આ પરીક્ષા માટે નેડણી વિશેનાં આજ સૂધીનાં પુસ્તકો એકત્ર કરી તેનું તોલન કરવું; અને પોતે,—વિગતવાર તપાસ ના કરી સકે તો પોતાનામાંથી કેટલાક સુનંદ વિદ્વાનોની કમિટી નીમવી (તે કમિટીમાં પણ બધા મુખ્ય મતબેદના પ્રતિનિધિ આવવા જોઈએ), તે કમિટીનું કામ શુજ્ઞતામાં જુદા જુદા મુખ્ય પ્રાન્તોમાં ઉચ્ચારના પ્રચારનું અવલોકન કરવું, એ મુખ્ય; અને તેમ કરવા માટે પ્રથમ યોગ્ય સિદ્ધ વર્ગના મુદરચોના અભિપ્રાય લખેલા માગવા, તે માટે અમુક પ્રશ્નમાળા મોકલવી; પછી તે ભેંકોને કચા જોલાવી તે માટે રૂબરૂ સવાલોથી બારીક તપાસ કરી તારતમ્ય જોવું; તેમ જ પ્રાન્તોમાં બધે ફરી ભેંકોમાં—સિદ્ધ વર્ગમાં—સ્વાભાવિક વાતચીતથી ઉચ્ચારની વસ્તુસ્થિતિનું અવલોકન કરવું;—અન્તે ઉચ્ચાર બાબત વસ્તુસ્થિતિનો રિપોર્ટ કમિટીએ કમિશનને કરવો. આ સર્વની આખરે બીજી પરિપદ મળે ત્યારે કમિશનના રિપોર્ટનું મનન કરીને, ઘટતી મર્યાદામાં ચર્ચા કરીને, પરિપદે હાથરેકટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને,—અથવા તો એન્જ્યુ-કેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટમાં સરકારને—એક સળગ વિનંતિપત્ર મોકલી નેડણીની વ્યવસ્થા એ રિપોર્ટને ધોરણે કરાવી યાજાખાતાનાં પુસ્તકોમાં સ્વીકારાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

પરંતુ આ પરીક્ષા, રિપોર્ટ, વિનંતિપત્ર, એ સર્વ ક્રમને ત્રણ કે પાંચ વર્ષ થઈ જશે; અને દરમ્યાન યાજાખાતામાં નવી વાંચનમાળા તો નૈવાર થઈ જતા આવીછે. માટે હાલ તરત એક તાકીદનું વિનંતિપત્ર આ પરિપદે એન્જ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટમાં સરકારને હેતું મોકલવું કે ઉપરના દસ પ્રમાણે કમિશનનો રિપોર્ટ આવી વિનંતિપત્ર મોકલિયે ત્યાં સૂધી નેડણીનો પ્રશ્ન યાજાખાતા માટે પણ આખર-વિનંતિપત્ર લખવું.

જેમ અને તેમ થોડી દાલ છપાય, અને તે સ્ટીરિયોટાઇપ ના થાય એમ વિનંતિ કરવી. તે સાથે પરિપદ્ નીમે તે કમિશનમાં સાળાખાતા તરફથી પણ એ મેમ્બરો નીમાય હેવી આગણી કરવી.

કોઈ વાંધો આણ્ણો કે આમ વળી કમિશન નીમવાની અને બધી ખટરાગ કરવાની જરૂર ન શી છે? જોડણી શી છે, ઉચ્ચાર શા છે, એ સર્વ પરિપદ્ને સંબોધન. જણાઈ ચૂક્યું ન છે, કશી નવી બાંજવડ કરવાની આવશ્યકતા ન નથી. આમ કહે તો તો—આનંદ ! બીજું શું? પરંતુ આશા છે કે આજના આ અસાધારણ મંડળમાં હેવી વિરક્તિની વાણી નહિં પ્રગટ થાય. ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આજની આ પરિપદ્ એ એક અપૂર્વ અને આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર વૃત્તાન્ત છે. એ વૃત્તાન્તને સુધ્ધનો ઉત્પાદક કરવો એ આપણા હાથમાં છે. સર્વ સાક્ષરત્વના પ્રતિનિધિનો આ મેળાવડો માત્ર ચર્ચાથી સંતુષ્ટ ના થતાં કાંઈ પરિણામજનક કાર્ય કરશે એ આશા વ્યર્થ નહિં થાય. સર્વ વિદ્વાનોને આપણી આતુલાયા તરફની કર્તવ્યબુદ્ધિને તેમ જ ન્યાયબુદ્ધિને સંબોધીને વિનવું છું કે—કાંઈ કરો, કાંઈ કરો. અને શું કરવું તે માટે ન્યાયયુક્ત માર્ગ તો ઉપરની સૂચનાનો જ છે એમ હું માનું છું.

કશી કૃતિ નહિં કરશે, તો પછી જે જો'ને શાવશે તેમ લખેછે અને લખશે. આ બાબતમાં કોઈ કોઈને સજ્જ કરી સકનાર નથી. આ નિર્ણય નહિં આણ્ણો વિષયમાં કશું કળાગાંડા, કશું શાસનબળ નથી; એ તો પછી સર્વત્ર સ્વૈચ્છિક શાસનબળનું અધિક્ષતા મંડળ પણ સંભવતું નથી; નાતોના પદ્ધતિ પ્રવર્તશે. કેટલાક પંચમંડળ જેવું આપણું કોઈ સાક્ષર મંડળ નથી, કે નથી હેતું બંધારણ અને શામનચક્રિત.—એ હોવું શક્ય નથી તેમ છદ પણ નથી એ ભૂલવાતું નથી; સાક્ષરતાનું તો પ્રભસત્તાક શક્ય ગણાય છે; તો પણ વસ્તુચિતિ પણ ભૂલવી ના જોઈએ. અને ને રીતે જેતાં હેવો કાંઈ નિયમ નથી—નિયમનો નિર્ધાર પણ નથી—કે જોડણીના અચુક નિયમ સ્થાપિત થયાંછે, અને તે નિયમ તોડે હેને છ'મહિનાની કેફ કે ૫૦૦ રૂપિયા દંડ? હેવું શામન તો ના ન સંભવે; પણ ગ્રંથ રચનાર વર્ગમાં સંભવે હેવું શાસન પણ નથી. મહાજનમાં boycott-ting નું, વ્યવહાર તોડવાનું, એક જાતનું શાસનબળ—sacellion—છે. પણ આપણા સાહિત્ય મંડળમાં તો republic નું તરવ છે. પણ તે માટે કાંઈ છેક જ અતન્ત્રપણું છદ છે એમ નહિં કહેવાય. માટે આ પરિપદ્ કાંઈ સંયુક્ત કૃતિ કરશે, મતની મમતા મુકી દઈને, માત્ર ગુર્જરભાષા તરફ કર્તવ્યબુદ્ધિથી સંયુક્ત કૃતિ કરશે, તો સાર્થક્ય છે.

અને આમ સંયુક્ત કૃતિ થવી અશક્ય આ કાળમાં નથી. આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર આ વાત સ્વભાગમાં પણ ના આવત. હવે અનેક અનેક સંયુક્ત કૃતિ થવી બળોની પ્રશ્નિને લીધે આપણામાં નથી શક્તિ, નવા વ્યવહારમાર્ગ, અશક્ય નથી. વગેરે પ્રવિષ્ટ થયાંછે. તેમ જ ગુજરાતી ભાષાની સંસ્થિતિ પણ

બદલાઈ છે. આજથી બત્રીસ વર્ષ ઉપર કવિ નર્મદાચંકર લખી ગયા હતા કે—“જ્યાં સુધી પરસ્પર સંગતિવ્યવહાર વધ્યો નથી, ધણા અન્યકારો થયા નથી,—અનેક કોરાઅન્ય થયા નથી,—જ્યાં સુધી પ્રદેશ પ્રદેશની બાપા સંમિશ્રણે એકરૂપ થઈ નથી, ત્યાં સુધી ભેખનશુદ્ધિ વિશે અવિચળ નિયમ બંધાવા દુર્લભ છે.”

હવે આ સર્વ ન્યૂનતાઓ ધણે અંશે પૂરાઈ છે, અને સંસ્થિતિ બદલાઈ છે. વ્યવહાર-સંબંધન વધ્યું છે; અન્યકારો વધ્યા છે; કોરાઅન્ય ગુજરાતીના નથી થયા, પરંતુ અંગ્રેજી-ગુજરાતી, ગુજરાતી-અંગ્રેજી એમ કોરા થયા છે અને તેથી હેમાં જોડણીના તત્વના નિર્ણયની ખોટ પડે છે. (એ જ ખોટને લીધે ઈ. સ. ૧૮૯૩માં મેસર્સ સંજના તથા સેટનાએ આરંભેલા અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોરાને માટે રા. કેશવલાલ ધ્રુવે જોડણીના નિયમ યોજ્યા હતા જે આપણે પાછળ પ્રતિહાસદર્શનમાં જોઈ ગયા છીએ;) પ્રાન્ત પ્રાન્તની બાપા પૂર્ણ રીતે નહિ, પણ બહુ અંશે મિશ્રણ પામતા લાગી છે; અને ખરું જોતાં મિશ્રણ દર થઈ જતા પહેલાં જ કાંઈક યોજના થાય તો ઇચ્છ પરિપાક થાય, નહિ તો પછી વખતે અનર્થ થાય. આમ સ્થિતિ બદલાઈ છે તો હવે આ વિષયમાં નિયમ, વ્યવસ્થા, બાંધવાનું કામ કાંઈક સુકર છે. માટે મ્હારી આ પ્રાર્થના છે.

પણ-વળી કોઈ કહેશે—આમ જોડણીની વ્યવસ્થા માટે પ્રયાસ કરવામાં લાભ દરતાં હાનિ વધારે છે. ફક્ત એક લેખનશુદ્ધિના સંરક્ષણ માટે જોડણીની વ્યવસ્થા સુગમતા, સરલતા, લખવાની તેમ જ વાંચવાની સહેલાઈ, સ્વ-કરવામાં લાભ છે કે અન્ન વ્યવહાર, લોકપ્રીતિ,—એ સર્વ અનેક વસ્તુનો ભોગ આપ-હાનિ ?

अल्पस्य हेतोर्बहुहातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्

એ દિલીપરાજને સિંહે કહેલા વચનનું સ્મરણ કરાવે છે. પરંતુ જે કર્તવ્યશુદ્ધિ દિલીપને પ્રેરણા કરી હતી તે જ કર્તવ્યશુદ્ધિ આપણને પણ ઉત્સાહિત કરે તો જ ધન્યતા. ઋષિની ગાયનું સિંહથી રક્ષણ કરવાની ફરજ દિલીપે સમજ રૂપે લીધી; આપણે ગુર્જર બાપાનું રક્ષણ અનિયમના પંજામાંથી કરવાનું છે. મુનિનું ધન એ ગાય હતી, સાક્ષરવર્ગનું ધન આ ગુર્જરબાપા છે;—અહિ અપૂર્વ પ્રકારની ગોરક્ષા ઉપસ્થિત થઈ છે. દિલીપના મનમાં થયું કે—

गुरोरपीदं धनमाहिताग्ने
नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्

ગુરુ ધન પોતાની નજર આગળ વિનાશ પામતું જોઈ રહી ઉપેક્ષા કરવી તે

અયોગ્ય જ હેને લાગ્યું. તેમ જ આપણે પણ આપણી નજરની રહામે ગુર્જરભાષાનું લેખનશુદ્ધિનું સ્વરૂપ નહિ થતું જોઈ શકેલું ના જોઈયે. એ ઋષિની ગાયને વિશે દિલીપ સિંહને કહે છે:—

इमामनूनां मुरभेरवेहि

આ ગાયને કામધેતુ કરતાં ઓછી ના ગણીય: અને એ ગાયે પછીથી દિલીપ-ને કહ્યું છે:—

न केवलानां पयसां प्रसूति

मघेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्

મહને કેવળ દૂધ દેનારી પશુવર્ગની ના સમગ્રીશ. પ્રસન્ન થાઉં તો કામધેતુ મહને જણાવે. તેમ જ, ગુર્જરભાષાને કામધેતુ જેવી આપણે પૂજ્ય ગણીશું, અને સરક્ષણ કરીશું, તો તે આપણને મહાત્મી પ્રસન્ન થઈને, લૌકિક ઉદ્દરપોષણના લાભ આપનારી નહિ, પણ અલૌકિક ઊંચા મનોરથ મિદ્ધ કરી આપનારી, હૃદયનો, બુદ્ધિનો ઊંચા પ્રકારનો આનન્દ આપી તૃપ્ત કરનારી, કામધેતુ બનશે. માટે એ આપણી પૂજ્યબુદ્ધિને તથા કર્તવ્યબુદ્ધિને આદર આપી, ગુર્જરભાષાની લેખનશુદ્ધિને વેળાસર બતાવી, મુખ્યવસ્થામાં મૂકવા માટે આપણે તન, મન, અને ધનથી પ્રયત્ન કરીશું તો નિઃસંશય આપણે જહેમત મોટા પણ વિજયી થઈશું. એ વિજય આપણને ઇશ્વરકૃપાથી મહાબુદ્ધિ મળી સત્વર પ્રાપ્ત થાઓ. તથાસ્તુ !

પરિશિષ્ટ (ક) — (૫૪ ૨ ત્રીપતી જુવે.)

42881

ધ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ની સાલના બુકકમિટીના બેઠણીના નિયમો:—

- ૧ શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમાં મૂળ શબ્દ બોડે ચોડે જ ફેર હોય તો તેને મૂળ પ્રમાણે લખવા; જેમ દાશીને બદલે દાસી, પરમાણેને બદલે પ્રમાણે, મારગને બદલે માર્ગ, વના ને બદલે વિના.
- ૨ અસલ અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં ઘણો ફેર હોય, તો ચાલતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા; જેમ માર્ગશિર્ષને બદલે માગશર, ક્ષેત્રને બદલે ખેતર, મૃદને બદલે ધર.
- ૩ શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા; જેમકે સુક્ષ્મ-દર્શક, ફરશીન.
- ૪ ગૂજરાતી શબ્દો ગૂજરાતના ઘણા ભાગમાં જે પ્રમાણે બોલતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.
- ૫ એક જ અર્થના છેક જૂદા જૂદા શબ્દો ગૂજરાતના જૂદા જૂદા ભાગમાં બોલાતા હોય તો તે બધા રાખવા.
- ૬ સંસ્કૃત તથા હિંદી ધાતુ પરથી ક્રિયાપદ અને તેની જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવી.
- ૭ ઉકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઈ દીર્ઘ રાખીને તે સ્વર લખવો, પણ હ્રસ્વ ઇ ફરીને ય ઉમેરે તોએ ચાલે. — જેમ, નદી નદીએ અથવા નદિયો. ઉકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઉ જ રાખવું; જૂ, જૂઓ; લીંચુ, લીંચુઓ.
- ૮ કાંસુ, રાતુ, પાંચતું વગેરે શબ્દોમાં નાન્નતરભતિ - જણાવનારો જે સ્વર તે અતુ-સ્વારવાળો હ્રસ્વ ઉકારે, અને અંત્રાક્ષરી ઉ હ્રસ્વ લખવો. જૂ, ઊ વગેરે ઉકારાંત એકાક્ષરી શબ્દોમાં અંત્રસ્વર દીર્ઘ છે. જે અક્ષરના શબ્દોમાં ઉકાર પછીનો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો તે ઉકાર દીર્ઘ છે; જેમ ફૂટ, દૂધ, ઘૂળ, ચૂક, મૂક, ખૂબ, ઇલાદિ. તેમજ ઉકારની પછીનો અક્ષર દીર્ઘ હોય ત્યાં પણ એ જ નિયમ ધણું ફરીને લાગે છે; જેમ ચૂનો, ખૂણો ઇલાદિ. અને તેમજ જાણુ કે નામમાં ઉ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ હોય તેને પ્રત્યય આવ્યાથી અથવા સમાસમાં પછી ઉપરો નિયમ ફરતો નથી; જેમ મૂકનાર, સવાળો, દૂધમાધ વગેરે. જેથી વધારે અક્ષરોના શબ્દોમાં પહેલા અથવા વચમાંના ઉકારની પછીનો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો તે ઉ દીર્ઘ કરવો, અને જો તે અક્ષર દીર્ઘ હોય તો તે ઉ હ્રસ્વ લખવો જેમ ફૂળડો, ફૂટડો, ખુશાલ વગેરે. ઉકારાંત શબ્દોમાં જે ઉકાર છે તે દીર્ઘ છે, જેમ ધી, કઠી, નાખી. જે અને તેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઉકાર હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ઉકાર સંબંધી નિયમ પ્રમાણે લખાય છે; જેમ ખીક, કીકી, ખીચકી, નાળિયેર, રૂપિયો ઇલાદિ.

- ગૂજરાતી શબ્દોમાં ‘સ’ હોય તેમાં ઈ કે ય મળવાથી તાત્તુ ‘શ’ બોલાય છે, જેમ ડાસો હોય પણ ઈ આવવાથી ડાશી, માસો-માશી, પીરસો-પીરશ્યું વગેરે. એ નિયમ સુરત બહ્ય સિવાય આખા ગૂજરાતમાં ચાલે છે માટે તે રીત ચોક્કસ નિયમને આધારે રાખવી.

હામાંના નિયમ ૭, ૮, અને ૯ નું અર્થગ્રહણ કરીને નવલરામભાષ્યે, હેમાંનું તાત્પર્ય સુવિશદ રૂપે મૂકવાના હેતુથી, એ ત્રણ નિયમને બદલે ૭, ૮, ૯, અને ૧૦ એમ ચાર નિયમો મૂક્યા છે તે નીચે પ્રમાણે:—

૭. નાન્યતરઝતિના પ્રસયમાં ઉકાર ધ્વસ્વ છે.

(ડં પ્રત્યયમાં ઉકાર વધે ઠેકાણે હ્રસ્વ જ છે.)

૮. શબ્દના છેડાનો ઇકાર દીર્ઘ અને ઉકાર ધ્વસ્વ લખવો પણ એકાક્ષરી શબ્દ-માંનો ઉકાર દીર્ઘ લખાય છે.

૯. શબ્દને છેડે નહિં આવ્યા હોય હેવા ઇકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે, કે જો તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ, અને ગુરુ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા; પણ જો અક્ષરના શબ્દમાં પછીનો અક્ષર ગુરુ હોય તો પણ એ લઘુ કરીને દીર્ઘ જ લખાય છે.

૧૦. મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રસય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમાં કોઈ નિયમને અનુસરી દ્વર પડવા દેવો નહિ; પણ ઇકારાંત શબ્દની પછી સ્વર પ્રસય આવે તો તે ધને મરજીમાં આવે તો ધ્વસ્વ કરીને જોડેના સ્વરમાં ય ઉમેરાઈ શકે, અને તેમજ “અ”માં ઈ કે ય મળતો હોય ત્યાં તેને ઠેકાણે “શ” ચાલે, —જેમકે ગાડીવાન, ગાડીધોણ; નદીઓ અથવા નદિયો, માશી, પીરશ્યુ.

પરિશિષ્ટ (જ).—(૫૪ ૧૧-૧૫ ડું જુલો.)

(ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં રા. કેશવલાલ હર્વદરાય ધ્રુવે ધરેલા નિયમો.)

1. *Tatsama* words should be spelt as they are found in Sanskrit, e g., અનુભવ, સદ્મદર્શક, ગતિ.

2. The *tatsama* form of a word should be preferred to the co-ordinate *tadbhava* forms, if in use among high class Hindus, when the former does not widely differ from the latter; e g., માર્ગ, વિવેક.

3. Words of foreign origin should be generally spelt as they are pronounced; e. g., ફૂરબીન, ટેલીગ્રાફ, પેસ્ટ.

4. Syllables containing a silent અ should be spelt with it; e. g., નરમાય, કડવાર, કકલાયુ.

5. The ending palatal and labial vowels, nasalized or otherwise, of *tadbhava* words of more than one syllable, are respectively long and short; e.g., ધણી, જાણી, દહીં, તહીં, પિયુ, લાડુ, ચીડું, ઊડડું.

6. The ending palatal and labial vowels of *tadbhava* words of one syllable are long. e. g., થી, જૂ, લૂ.

7. The palatal and labial vowels occurring in the body of a word should be written long, when nasalized; e.g., ઈડું, ખીંડી, જૂંડ, ઊડું.

8. In *tadbhava* words where a consonant is elided or a long vowel shortened for euphony, the preceding vowel should be written long; e.g., વીનતી, બ્રહ્મણું.

9. In *tadbhava* words wherever quantity requires it, a long vowel is used; e.g., લણ, ખૂણ.

10. The close and open sounds of the vowels એ and ઐ should be distinguished; e.g., ઝોળ, ઝીળ, એક, ઐય.

11. The sharp nasal twang should be distinguished from the light nasalized sound; e.g., અંચ, ઔસ.

12. Nasal consonants should be preferred to the *anuswāra* mark where the former clearly represent the nasal twang occurring in a word; e.g., અન્તર, સન્ન, અર્જ, લગ્ન, અલ્પ.

13. The double pronunciation of ર and ઢ should be noticed e.g., રંગ, પરુ, ડેળ, ઝાડુ.

14. *Tadbhava* words with distinct દ and ટ should not be confounded with others having a phonetically derived ટ in them, but should be written with દ and ટ apart; e.g., ઝેલું, ટેલું, not ઝેલું, and લેલું.

15. The full aspirated sound of ક should be distinguished from the light breathing phonetic product of original aspirate mutes; e.g., કમર, કમળ.

16. Where the light ક occurs, it should be thrown backwards so as to fuse into the preceding vowel; e.g., બકી, કહે.

17. Words with original ર, ડ, જ, ઘ, or ષ phonetically turned into ય, should be spelt with ય; e.g., દેવડું, અંધણી, જ્યોત્, યેણી, યાચી.

18. Heavy conjunct consonants should be distinguished from light ones wherever they occur. e.g., આશ્વ, ક્ષુ.

19. Conjunct consonants of the mutes of the same class should be written with an unaspirate mute for their first member; e.g., પચ્ચ, બજી.

20. A euphonic ય is inserted as a fulcrum letter between the final palatal vowel of a word and a termination beginning with a vowel, in which case the palatal vowel, if long, becomes short, provided it be not preceded by a conjunct consonant; e.g., આચરિયો, ગામરિયો, દરિયો.

21. Before a termination beginning with a palatal vowel or semi-vowel the dental sibilant is changed into the corresponding palatal sibilant in *tadbhava* words, e.g., ડીસી, માસી, દસીસ, દસી.

N. B.—All doubtful cases should be decided by mature consideration of phonetic and philological

પારશિષ્ટ (સ્વ) ૧

ટીપ:—આ નિયમો વિશે મૂળ ઇતિહાસભાગમાં ઉલ્લેખ મ્હે કર્યો નથી. પાછળથી ખખર પડવાને લીધે આ સ્થળે મૂક્યાછે:—

કલાભવનના ચાલુ જોડણીના નિયમ (ઈ. સ. ૧૮૯૩-૯૪ ના શુભારમાં થયેલા.)

૧. મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં લીધેલા શબ્દોમાં આવતા 'લ' ને રથાને ગુજરાતીમાં 'ળ' લખવો. પણ સંસ્કૃત રૂપમાંજ રહેલા સામાસિક શબ્દોમાં તો તેમાં 'લ'જ કાયમ રાખવો. જેમકે, સરળ, કાળ, ફળ, મૂળ, શિક્ષણકલાવિજ્ઞાન, કલાભવન, ઇત્ત.

૨. પરભાષામાંથી લીધેલા શબ્દોને જે ભાષાદ્વારા ગુજરાતીમાં લીધા હોય તેમાં જે પ્રમાણે ભોલાતા હોય તેમ જ લખવા. જેમકે, ઇટલી, જોડો, લુઈ, દરખીન, ટેલીગ્રાફ, પોસ્ટ, વગેરે.

૩. શબ્દોમાં આવતા અન્વયસ્વર ઈ તથા ઉ ને હમેશા દીર્ઘ લખવા, પણ જો એ શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી લઈને તેવા ને તેવાજ ગુજરાતીમાં મૂકી દીધા હોય તો મૂળ રૂપેજ લખવા. જેમકે, લાકડી, મતિ, ચોપડી, મતિ, બાજુ, દાર, જાડ, વગેરે.

૪. ગુજરાતીમાં ઘણીવાર અક્ષરાન્વય 'અ' નહોં ભોલાવાને લીધે તેની પૂર્વના અક્ષરમાંનો 'ઉ' દીર્ઘ ભોલાયછે; માટે તેને દીર્ઘ લખવો. જેમકે, કુલને બદલે ફળ, પુરને બદલે પૂર, વગેરે.

૫. જ્યારે શબ્દની માથે બીજો શબ્દ આવીને સમાસ થાય, કે બીજો ભારે પ્રત્યય લાગવાથી અક્ષરભારનું સ્થાન બદલાય, ત્યારે પ્રથમ સ્વર દીર્ઘ હોવા છતાં હ્રસ્વ યઈ જાયછે. જેમકે પૂલ, કુલવાડી; ચૂનો, ચુનાવાળો; મીઠું, મિઠાઈ; કીડી, કિડિયારું; પાણી, પાણિદાર; વગેરે.

૬. કોઈ પણ અક્ષરમાંના સ્વરની પછી તુરત અનુસ્વાર આવતો હોય, તો તે સ્વરને દીર્ઘ લખવો. પણ જો તે અનુસ્વાર અનુનાસિક જેવો થરકાઈને ભોલાતો હોય તો તે સૂચવવાને માટે તે સ્વરને હ્રસ્વ લખવો. પણ વળી જો સ્વર સ્પષ્ટ દીર્ઘ હોવા છતાં અનુનાસિક થરકાઈને ભોલાતો હોય ત્યારે તો અનુનાસિક વ્યંજન જોડીને જ લખવો. જેમકે, ઉધિ, ઉદાગ્રહ, હીંગ, અટસ, પાણ્ડુર, જંગલ, ચદન, બને, વગેરે.

૭. જ્યારે શબ્દમાં ઈ કે ઉ પછી બીજો સ્વર આવતો હોય, ત્યારે તે બેની વચ્ચે અનુક્રમે ય્ કે વ્ મૂકવો, અને પૂર્વના ઈ કે ઉ ને હ્રસ્વ લખવા. જેમકે ખડિયો, દડિયો, કુવો. પરંતુ પ્રત્યયો છૂટા લગાડતાં જ્યારે આ પ્રમાણે બે સ્વર સાથે આવે, ત્યારે આવેા ફેરફાર કરવો નહોં. જેમકે કરીએ, જૂ-જૂઓ, સ્ત્રી-સ્ત્રીઓ, પડીએ.

૧૭. કેયું, કઈ શબ્દોને કિયું, કીઈ જેવા રૂપમાં કદાપિ લખવા નહીં.

૧૮. 'નહીં', શબ્દમાં 'હીં' દીર્ઘ અને અનુસ્વાર લખવો.

૧૯. જે કે વધારે ક્રિયાપદો સાથે જોડાઈને એક ભિન્ન અર્થ ઉત્પન્ન કરતા હોય તો તેને કેટલાક વ્યાકરણમાં સ્વયંવા પ્રમાણે સાથે નહીં લખતાં જુદાંજ લખવા. જેમકે, કુદી પડે છે, સુધી જાયછે, પડી ભાગ્યું છે.

૨૦. સાથે સાથે, જુદા જુદા, વગેરે બેવડાયલા શબ્દો છૂટા લખવા, પણ જે શબ્દો ગુજરાતીમાં યુગ્મક તરીકે વપરાય છે તેને જોડે જોડેજ લખવા. જેમકે, કચરોપૂંજો, વાસણકુંસણ.

૨૧. શબ્દયોગીઓને છૂટા લખવા. જેમકે, ચોપડી સાથે, તેની ઉપર.

૨૨. જે શબ્દો પર બાર મૂકવાને માટે તેમની સાથે 'ન' 'એ' વગેરે શબ્દો વપરાય તેમની સાથે જોડીનેજ એ શબ્દો પણ લખવા, છૂટા નહીં. જેમકે, વિઠ્ઠલજીએ જશે, તમેજ જાઓ.

૨૩. મૂળ જોતાં જે શબ્દો જુદા લાગે, પણ જે હાલ એકત્ર થઈને એકજ અર્થ સ્વયંવતા હોય, તેમને સાથે સાથેજ લખવા. જેમકે, કેમકે, કારણકે, શામાટે, વગેરે.

પરિશિષ્ટ. (ગ)—(૪૪ ૧૧ મુ ટીપનજીવો)

(ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં શ. ગોવર્ધનરામ આધવરામ ત્રિપાઠીએ બનાવેલા નિયમે.)

૧. ગુજરાતીમાં વાપરવાના સંસ્કૃત શબ્દોનું લેખન મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ રાખવું.

૨. ગુજરાતીમાં વાપરવાના ઇંગ્લિશ શબ્દોનું લેખન ઇંગ્લિશ ઉચ્ચાર પ્રમાણે સાંગો-પાંગ રાખવું.

૩. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દમાં લ હોય ને તેને સ્થળે આપણે જ વાપરતા હમઅે તો લ તથા જા ઉભય વાપરવા અને બીજી બાબતમાં મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ લખવું.

૪. સંસ્કૃત ॥ ई उ ऊ ने से ध धि ઉ की લખવાં

૮. ઠાઈ, ઠઈ, જાઈ, ઠાઈ, સુઈ, વગેરેમાં તેમજ, જેને છેડે 'છને' આવે એવાં સંબંધક જૂતકૃદંતોમાં આવતા 'છ' ને દમેલાં દીર્ઘ લખવો.

૯. ક્રિયાપદના કર્ત્તરિ રૂપ મળબેદમાં પ્રથમ સ્વર ધણું કરીને દમેલાં દીર્ઘ હોયછે; પણ તેજ સ્વર સળબેદમાં તેમજ કારકમાં ધણું કરીને ધ્વસ્વ બોલાય છે, માટે ત્યાં ધ્વસ્વ જ લખવો. જેમકે, ખાંતું, ખવડાવતું; ખીતું, પિવડાવતું; સીખતું, સિખવતું; પાડતું, પડાવતું.

૧૦. એ, એધું, વગેરે પ્રત્યયમાંના 'એ' ને સ્થાને આકારાંત તથા ઓકારાંત ક્રિયાપદોના સંબંધમાં 'ય' લખવો. જેમકે, જાય છે, ખાય છે, ધાયણું, જોયણું, પાયણું, વગેરે.

૧૧. જે શબ્દમાં દહાર જેવું ઉચ્ચારણુ માત્ર થતું હોય, પણ 'દ'નો ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ નહીં થતો હોય તો ત્યાં 'દ' નહીં લખતાં તેને સ્થાને ઉપલી બાગુએ 'આતું ચિન્હ' લખવું; જેમકે લો'ડું, ભો'ડું, કા'ડું. પરંતુ જ્યારે કાંઈ પણ સ્વરમિશ્રિત 'દ' ક્રિયાપદને અંતે આવતો હોય ત્યારે તેને આ નિયમ લાગૂ પાડવો નહીં. જેમકે, કહે, રહે, સહે, વહે.

૧૨. સવર્ગીય જોડાક્ષરોમાં આવતા પ્રથમ વ્યંજનને અધ્ધપ્રાણુ લખવો. જેમકે, ખચર, છટ્ટો ગટ્ટો, વગેરે.

૧૩. જે શબ્દોમાં વચમાં ર, ડ, જ, વગેરે વ્યંજનો આવવાથી તે પરવળું સાથે મળી જઈ તદ્દપ બોલાતા હોય, અથવા કચ્ચિત પ્રાન્તીય ઉચ્ચારણુમાં તેમને ઠેકાણે 'ય' બોલાતો હોય, તોપણ લખવામાં તેમને ર, ડ, જ, રૂપે જ લખવા. જેમકે, દોયડું કે દોડડું નહીં, પણ દોરડું; બયણી કે બણણી નહીં પણ બરણી; મયણું કે મણણું નહીં પણ મળણું; ખાયણી કે ખાણણી નહીં પણ ખાંણણી; વગેરે.

૧૪. સંસ્કૃતમાંથી જે શબ્દ લેવાય તેમાં અંત્ય વ્યંજન અક્ષર રહિત હોય તોપણ ગુજરાતીમાં તો તેને અ સહિતજ લખવો જેમકે, વિદ્યાન નહીં પણ વિદ્યાન, શક્તિમાન નહીં પણ શક્તિમાન.

૧૫. પરમાવાના વ્યાકરણનિયમો ગુજરાતીમાં લાવવા નહીં; એથી મિથ્યા પાણિત્યના દંભ જેવું દેખાય છે. જેમકે, શુદ્ધ યુદ્ધિ નહીં, પણ શુદ્ધ યુદ્ધિ, નીતિમતી નિપુણા સ્ત્રી નહીં, પણ નીતિમાન નિપુણ સ્ત્રી, વિદુષી બાઈ નહીં, પણ વિદ્યાન બાઈ. પરંતુ જે શબ્દો નામ કે આનાચરૂ તરીકે રૂઢ ચર્ચ ગયા હોય તે સ્વીકારવા. જેમકે, પંડિતા, વિદુષી, વગેરે.

૧૬. વિશે, સકડું વગેરેને વિશે કે વિશે, સકડું વગેરે રૂપમાં નહીં લખતાં પૂર્વે રૂપે જ લખવા.

૧૭. કયું, કઈ શબ્દોને કિયું, કીઈ જેવા રૂપમાં કદાપિ લખવા નહીં.

૧૮. 'નહીં', શબ્દમાં 'હીં' દીર્ઘ અને અનુસ્વાર લખવો.

૧૯. એ કે વધારે ક્રિયાપદો સાથે જોડાઈને એક બિનજ અર્થ ઉત્પન્ન કરતા હોય તો તેને કેટલાક વ્યાકરણમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે સાથે નહીં લખતાં જુદાજ લખવા. જેમકે, કુદી પડે છે, સુધી જાયછે, પડી ભાગ્યું છે.

૨૦. સાથે સાથે, જુદા જુદા, વગેરે એવડાયલા શબ્દો છૂટા લખવા, પણ જે શબ્દો ગુજરાતીમાં યુગ્મક તરીકે વપરાય છે તેને જોડે જોડેજ લખવા. જેમકે, કચરોપૂજો, વાસણસણ.

૨૧. શબ્દયોગીઓને છૂટા લખવા. જેમકે, ચોપડી સાથે, તેની ઉપર.

૨૨. જે શબ્દો પર ભાર મૂકવાને માટે તેમની સાથે 'જ' 'એ' વગેરે શબ્દો વપરાય તેમની સાથે જોડીનેજ એ શબ્દો પણ લખવા, છૂટા નહીં. જેમકે, વિઠ્ઠલજીએ જશે, તમેજ જાઓ.

૨૩. મૂળ જોતાં જે શબ્દો જુદા હાજે, પણ જે હાલ એકજ થઈને એકજ અર્થ સૂચવતા હોય, તેમને સાથે સાથેજ લખવા. જેમકે, કેમકે, કારણકે, શામાટે, વગેરે.

પરિશિષ્ટ. (ગ)—(૫૪ ૧૧ મુ ટીપ્પણુવો)

(ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ બતાવેલા નિયમો.)

૧. ગુજરાતીમાં વાપરવાના સંસ્કૃત શબ્દોનું લેખન મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ રાખવું.

૨. ગુજરાતીમાં વાપરવાના ઇત્રિજ શબ્દોનું લેખન ઇત્રિજ ઉચ્ચાર પ્રમાણે સંગી-પાંગ રાખવું.

૩. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દમાં લ હોય ને તેને સ્થળે આપણે જ વાપરતા હઈએ તો જ તથા જ ઉભય વાપરવા અને બીજી બાબતમાં મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ લખવું.

૪. સંસ્કૃત ॥ ई ॥ उ ऊ ने सटे छ छि क क् લખવાં.

૫. સંસ્કૃત તથા ઇંગ્રિજી શુદ્ધ શબ્દોમાં કોઈ પણ વિકાર અથવા ફેરફાર થઈ બંધા-
પણ તથા એ શુદ્ધ શબ્દો સ્વીકાપના બાદીના બીજા બધા શબ્દોને ગુજરાતી ગણી તેમાં
નીચેના નિયમ પાળવા. પ્રત્યયાદિને વિકાર ન ગણવા.

(અ) ગુજરાતના કોઈ પણ પ્રાંતમાં ઉચ્ચારવામાં ન આવતું રૂપ સાક્ષર લેખમાં
ચાલી ગયું હોય તો તળવું અને મટે સર્વત્ર ઉચ્ચારનું રૂપ લખવું. જેમકે, દ-હારો, મ-હે-
તાજી તજી હહારો અને મ્હેતાજી લખવું.

(આ) જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા ઉચ્ચાર ચાલતા હોય અને તેમાંનો એક
સાક્ષર લેખમાં ચાલતો હોય તો તેજ લખવો, જેમકે, “શું” અને “હદીશું” ને ઠેકાણે
અમદાવાદનાં “શું” અને “હદીશું” વગેરે રૂપ વાપરવાં, અને “આખ્ય” અને
“લાખ્ય” ને ઠેકાણે સુરતનાં “આખ”, “લાવ” વગેરે રૂપ વાપરવાં.

(ઈ) જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા ઉચ્ચાર ચાલતા હોય ને સાક્ષર લેખોમાં તેમાંનો
એક પણ પરિપક્વ ચલણ થાઓ ન હોય તો તે સર્વ ઉચ્ચારમાંથી જેને જે ફાવે તે લખવા.

(ઉ) લૌકિક ક્ષિતિને આધારે ગુજરાતી શબ્દોમાં ઈ દગ્ગેશ દીર્ઘ કરવી અને ઉ હગ્ગેશાં
ઋસ્વ કરવું. આ નિયમમાં વ્યત્રતા ન આવે માટે દીર્ઘ ઊ સમેત રૂ કરી લખાતા રૂને પણ
રૂ લખવું. શ અને ધ ને ઠેકાણે લોકક્ષિપિમાંનો શ લખવો. આ વિષયમાં શુદ્ધાશુદ્ધતા
કાંઈપણ તર્કવિતર્ક ન કરવા.

(એ) જે શબ્દોમાં હ સર્વત્ર બોલાતો હોય ત્યાં લખવો અને હ રહેલાંનો સ્વર ન
બોલાતો હોય ત્યાં તે સ્વર ન લખવો. જેમકે, ત્હારું, રહેવું, છપાદિ. તેમજ મ્હે, ત્હે વગે-
રેમાં “હ” ને ઠેકાણે “એ” કરી નાંખવાનો પ્રચાર ઉચ્ચાર વિરુદ્ધ છે તે ન સ્વીકારતાં
(અ) નિયમથી મ્હે ત્હે, લખવું. પણ અમારા, અમ્હારા, એવા જે ઉચ્ચાર યાય છે ત્યાં તો
(આ) નિયમ પ્રમાણે “અમારા” લખવું.

(ઓ) પદ લેખકો ઋસ્વદીર્ઘ ઉચ્ચારવાની સંજ્ઞાઓ (~ તથા -) બસે વાપરે, પણ
લેખનપદ્ધતિ બદલવાની તેમને અગત્ય નથી. માત્ર “રહેવું” વગેરેમાં “રૂ” ને સ્થાને
“ર” વાપરવા, એટલે તેમાં “અ” વિકરણે લખવા ન લખવા સ્વતંત્રતા લેવી હોય તો
તેઓ બસે તે પણ ગદ્યમાં તે સ્વતંત્રતાનું કારણ નથી.

આ નિયમો યોગ્ય, સ્હેલા, અપવાદ વિનાના, નિશ્ચય અને સર્વથી સમગ્ર તથા નિત્ય
પાળી શકાય એવા લાગેછે. પછી તે કોઈને ગમે ન ગમે એ જુદો પ્રશ્ન છે.

પરિશિષ્ટ (ઘ)-(૫૪ ૧૨ મું ટીપ્પણુઓ)

મહેરબાન,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઓનરરી સેક્રેટરી.

સાહેબ,

૧. વિ. વિ. કે એક્ટઅર ૧૮૯૩ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં “ જોડણી ” સંબંધી અર્થાપન વાંચીને સુઝેશે વિચાર સોસાયટીની મેનેજીંગ કમિટીની આગળ રજૂ કરવાના ઇરાદાથી આ પત્ર લખી શ્રમ આપું છું તે ક્ષમા કરશે.

૨. ગુજરાતી ભાષાની જોડણી અવ્યવસ્થિત છે એમ જતાવવાનો તથા તે અવ્યવસ્થિત કરવાનો માર્ગ વિષય નથી એ સાબીત કરી આપવાનો પ્રયત્ન ઈ. સ. ૧૮૮૮ના આરંભમાં મ્હેં કર્યો હતો તે તે સાલના જાન્યુઆરી માસના બુદ્ધિપ્રકાશના વધારા તરીકે છપાયલા મ્હારા યોગાનિવાથી જણાશે. તે પૂર્વે સ્વર્ગવાસી સ. નવલરામે પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. શાળાખાતાએ જતાવેલા નિયમોનું અવલોકન કરીને તેમાં ન્યૂનાધિક શું તે એ સ્વર્ગવાસી વિદાન ગૃહસ્થે સમજી રીતે જતાવ્યું હતું. તે સર્વેનું પશ્ચાદ્દવલોકન કરીને કેટલીક નવી સૂચનાઓ મ્હેં ૧૮૮૮ ના યોગાનિવામાં કરી છે. અવાપિ આ વિષય અવ્યવસ્થિત રહ્યો છે. છતાં એટલું તો જણાય છે કે અનેક સાક્ષરોની જ્ઞાતિ જોડણીની બાબતમાં પ્રથમના સમય કરતાં જુદા માર્ગમાં બેઠેલા માંડી છે અને શાળાખાતાએ ઇરાવેલી અને વાપરેલી પદ્ધતિમાં ખામી છે એમ બોલીને નહિ પણ કૃતિથી એ સાક્ષરોએ જતાવવાનું શરૂ કર્યું છે.

૩. ગુજરાતી ભાષાની હાવી સ્થિતિ છે તે સમયમાં ગુજરાતવ. સોસાયટી જેવી વિદ્યોત્તેજક અને ગુજરાતી ભાષાની સર્વથા વૃદ્ધિ અને સુસ્થિતિ ઇચ્છનાર મંડળી જો કાંઈ યોગ્ય પગલું ભરે તો તે વજનદાર થાય. ભાષામાં જોડણી જેવી બાબતના ફેરફાર કરવા તે એક વ્યક્તિની શક્તિની ખ્હાર છે. સાક્ષર વર્ગનું યથાસ્થિત બંધાવણ પામેલું મંડળ પણ આપણા દેશમાં હાલમાં નથી. ત્હારે શાળાખાતા તરફથી જો કાંઈ પ્રયત્ન થાય તો તેની અસર સર્વત્ર અને સમજી થાય. અને શાળાખાતાને હેવે પ્રયત્ન આરંભવાની સૂચના ગુજ. વ. સોસાયટી જેવી વજનદાર મંડળી તરફથી થાય તો સર્વ રીતે ઘટતી વાત ગણાય.

૪. માટે મ્હારી વિનંતિ એ છે કે આપણી સોસાયટી તરફથી એક પત્ર લખીને હાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને હેવી કોઈ સૂચના કરવી કે જેથી તે અધિકારી આ જોડણીના વિષયનો સારો નિર્ણય થાય હેવી યોજના કરે. યોગ્ય લાગે તો એ બાબત એક કમિટી નીમવાની ખામ સૂચના એ પત્રમાં કરવી એમ હું ધારું છું. આશા છે કે આ મ્હારી નમ્ર સૂચનાને યોગ્ય ધ્યાન આપીને મેનેજીંગ કમિટી જલદી આ બાબતમાં અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરશે. એ જ વિનંતિ.

કારવાર,

૨૦-૯-૯૩.

(સહી) નરસિંહરાવ ભોજાનાથ.

૫. સંસ્કૃત તથા ઇન્દ્રિય શુદ્ધ શબ્દોમાં કાંઈ પણ વિકાર અથવા ફેરફાર થઈ બંધા-
યલા તથા એ શુદ્ધ શબ્દો શીવાયના બાકીના બીજા બધા શબ્દોને ગુજરાતી ગણી તેમાં
નીચેના નિયમ પાળવા. પ્રત્યયાદિને વિકાર ન ગણવા.

(અ) ગુજરાતના કોઈ પણ પ્રાંતમાં ઉચ્ચારવામાં ન આવતું રૂપ સાક્ષર લેખમાં
આવી ગયું હોય તો તેનું અને સટે સર્વત્ર ઉચ્ચારનું રૂપ લખવું. જેમકે, દ-હાડો, મ-હે-
તાણ તણ હહાડો અને મહેતાણ લખવું.

(આ) જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા ઉચ્ચાર આલતા હોય અને તેમાંનો એક
સાક્ષર લેખમાં આલતો હોય તો તેજ લખવો, જેમકે, “શું” અને “કહીશું” ને ઠેકાણે
અમદાવાદનાં “શું” અને “કહીશું” વગેરે રૂપ વાપરવાં, અને “આખ્ય” અને
“લાખ્ય” ને ઠેકાણે મુરતનાં “આખ”, “લાવ” વગેરે રૂપ વાપરવાં.

(ઈ) જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા ઉચ્ચાર આલતા હોય ને સાક્ષર લેખોમાં તેમાંનો
એક પણ પરિપક્વ અલણ પામ્યો ન હોય તો તે સર્વ ઉચ્ચારમાંથી જેને જે ફાવે તે લખવા.

(ઉ) લૌકિક સિદ્ધિને આધારે ગુજરાતી શબ્દોમાં ઈ હ્રમેશ દીર્ઘ કરવી અને ઉ હ્રમેશાં
હ્રસ્વ કરવું. આ નિયમમાં બ્યઞ્જના ન આવે માટે દીર્ઘ જી સમેત રૂ કરી લખાતા રૂને પણ
રૂ લખવું. શ અને પ ને ઠેકાણે લૌકસિપિમાંનો શ લખવો. આ વિધયમાં શુદ્ધાશુદ્ધના
કાંઈપણ તર્કવિતર્ક ન કરવા.

(એ) જે શબ્દોમાં હ સર્વત્ર બોલાતો હોય ત્યાં લખવો અને હ મ્હેલાંનો સ્વર ન
બોલાતો હોય ત્યાં તે સ્વર ન લખવો. જેમકે, ત્હારું, રૂહેવું, ઇત્યાદિ. તેમજ મ્હે, ત્હે વગે-
રેમાં “હ” ને ઠેકાણે “ઐ” કરી નાંખવાનો પ્રચાર ઉચ્ચાર વિરુદ્ધ છે તે ન સ્વીકારતાં
(અ) નિયમથી મ્હે ત્હે, લખવું. પણ અમારા, અમ્હારા, એવા એ ઉચ્ચાર થાય છે ત્યાં તો
(આ) નિયમ પ્રમાણે “અમારા” લખવું.

(ઓ) પદ લેખકો હ્રસ્વદીર્ઘ ઉચ્ચારવાની સંજ્ઞાઓ (- તથા -) બહે વાપરો, પણ
લેખનપદ્ધતિ બદલવાની તેમને અગત્ય નથી. માત્ર “રૂહેવું” વગેરેમાં “રૂ” ને સ્થાને
“ર” વાપરવા, એટલે તેમાં “અ” વિકલ્પે લખવા ન લખવા સ્વતંત્રતા લેવી હોય તો
નેઓ બહે લે પણ ગદ્યમાં તે સ્વતંત્રતાનું કારણ નથી.

આ નિયમો યોગ્ય, સહેલા, અપવાદ વિનાના, નિશ્ચય અને સર્વથી સમજાય તથા નિત્ય
પાળી શકાય એવા લાગે છે. પછી તે કોઈને જો ન ગમે એ જુદો પ્રશ્ન છે.

પરિશિષ્ટ (ઘ)-(૫૪ ૧૨ મુ ટીપ* જીવો)

મહેરબાન,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઓનરરી સેક્રેટરી.

સાહેબ,

વિ. વિ. કે એપ્રિલ ૧૮૯૩ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં “ જોડણી ” સંબંધી ચર્ચાપત્ર વાંચીને સંગ્રેહો વિચાર સોસાયટીની મેનેજીંગ કમિટીની આગળ રજૂ કરવાના ધરાદાયી આ પત્ર લખી શ્રમ આપું છું ને ક્ષમા કરશે.

૨. ગુજરાતી ભાષાની જોડણી અવ્યવસ્થિત છે એમ બતાવવાનો તથા તે વ્યવસ્થિત કરવાનો માર્ગ વિષય નથી એ સાબીત કરી આપવાનો પ્રયત્ન ઈ. સ. ૧૮૮૮ના આરંભમાં મ્હેં કર્યો હતો તે તે સાક્ષના જન્યુઆરી માસના બુદ્ધિપ્રકાશના વધારા તરીકે છપાયલા મ્હારા ચોપાનિયાથી જણાશે. તે પૂર્વે સ્વર્ગવાસી રા. નવલરામે પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. શાળાખાતાએ બતાવેલા નિયમોનું અવલોકન કરીને હેમાં ન્યૂનાધિક શું તે એ સ્વર્ગવાસી વિદ્વાન્ ગૃહસ્થે મળળ રીતે બતાવ્યું હતું. તે સર્વનું પશ્ચાદ્વલોકન કરીને કેટલીક નવી સૂચનાઓ મ્હેં ૧૮૮૮ ના ચોપાનિયામાં કરી છે. અઘાપિ આ વિષય અવ્યવસ્થિત રહ્યો છે. છતાં એટલું તો જણાય છે કે અનેક સાક્ષરોની શ્રુતિ જોડણીની બાબતમાં પ્રથમના સમય કરતાં જુદા માર્ગમાં વહેવા માંડી છે અને શાળાખાતાએ કરાવેલી અને વાપરેલી પદ્ધતિમાં ખામી છે એમ બોલીને નહિ પણ કૃતિથી એ સાક્ષરોએ બતાવવાનું શરૂ કર્યું છે.

૩. ગુજરાતી ભાષાની હાલની સ્થિતિ છે તે સમયમાં ગુજરાત*વ. સોસાયટી જેવી વિદ્યોત્તેજક અને ગુજરાતી ભાષાની સર્વથા વૃદ્ધિ અને સુસ્થિતિ ઇચ્છનાર મંડળી જેને કાંઈ યોગ્ય પગલું ભરે તો તે વજનદાર થાય. ભાષામાં જોડણી જેવી બાબતના ફેરફાર કરવા તે એક વ્યક્તિની શક્તિની પ્હાર છે. સાક્ષર વર્ગનું યથાસ્થિત બંધારણ પામેલું મંડળ પણ આપણા દેશમાં હાલમાં નથી. ત્હારે શાળાખાતા તરફથી જે કાંઈ પ્રયત્ન થાય તો હેની અસર સર્વત્ર અને સખળ થાય. અને શાળાખાતાને હેવો પ્રયત્ન આરંભવાની સૂચના ગુજ. વ. સોસાયટી જેવી વજનદાર મંડળી તરફથી થાય તો સર્વ રીતે ઘટતી વાત ગણાય.

૪. માટે મ્હારી વિનંતિ એ છે કે આપણી સોસાયટી તરફથી એક પત્ર લખીને ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને હેવી કોઇ સૂચના કરવી કે જેથી તે અધિકારી આ જોડણીના વિષયનો સારો નિર્ણય થાય હેવી યોજના કરે. યોગ્ય લાગે તો એ બાબત એક કમિટી નીમવાની ખાસ સૂચના એ પત્રમાં કરવી એમ હું પારું છું. આશા છે કે આ મ્હારી તમ સૂચનાને યોગ્ય ધ્યાન આપીને મેનેજીંગ કમિટી જલદી આ બાબતમાં અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરશે. એ જ વિનંતિ.

કરવાર,

૨૦-૧૧-૯૩.

(સહી.) નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

પરિશિષ્ટ. (ક)—(૫૪ ૧૩ મું દીપ્તુ જીવો.)

રા. રા. નૃસિંહરાવ લોળાનાથ. આ. ક. સાહેબ.

હૈદરાબાદ.

શુભરાતી ભાષાના શબ્દોની જોડણીના સર્વમાન્ય નિયમો યજ્ઞેલા નથી; અને તેવા નિયમ સંબંધિત નથી. માટે દરેક શબ્દની જોડણી નિશ્ચિત કરવાની જરૂર છે. એ કામ શાળાખાતાના મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબે શુભરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સોંપ્યું છે.

કેટલાક શબ્દો જુદે જુદે રીતે જોડાયેલા છે, અને તેથી જોડણીમાં અંતર રહેવાનો સંભવ છે. પરંતુ ઘણા વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે કે શબ્દોની જોડણી નિશ્ચિત કરવામાં આવે, તો એ અંતર કभी થઈ શકે. માટે હાલ આજે છે તેવી રીતે જોડણીવાળા શબ્દસંગ્રહની યોડી નકલો છપાવી પ્રથમ જુદા જુદા રચના વિદ્વાનોના અભિપ્રાય માગવાનું નક્કી કર્યું છે. તે અભિપ્રાય આવેથી નીચે સહી કરનાર તથા રા. માધવલાલ હરિલાલ, રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર, અને રા. રમણભાઈ મહિપતરામ એ ચાર જણની, એટલે બે કેળવણી ખાતા તરફના અને બે સોસાયટી તરફના મેમ્બરોની મહેરબાન શાળાખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબે નીમેલી, કમિટી છેવટ નિર્ણય કરશે. તેમનામાં મતભેદ થશે, તો તે શાળાખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબને જણાવવામાં આવશે, અને તેમના નિર્ણય પછી ખરા શબ્દસંગ્રહ તરીકે પુસ્તક પહોંચશે. માટે હાલ બે ભાગ “ધ” સુધીના શબ્દોના છપાયા છે, તે આપની તરફ મોકલ્યા છે, અને એ સંબંધી આપને વિનંતી કરવાની કે:-

૧. શબ્દસંગ્રહમાં જે જોડણી આપી છે તેમાં કોઈ ઠેકાણે ફેરફાર કરવાનું આપના અભિપ્રાયમાં આવે તો તે ફેરફાર તે શબ્દની હારમાં લખશો.
૨. જે જોડણી બે કે વધારે રીતે લખી છે તે તમામ કાયમ ન રાખવાનો અભિપ્રાય થાય તો જે રૂપ કાયમ રાખવાનું આપને લાગે તે જુદું લખી બાકીનું છેકી નાંખશો.
૩. કોઈ શબ્દ લખવો રહી ગયો છે એમ આપને જણાય તો તે યોગ્ય રીતે લખાવ કરશો.
૪. જોડણી સંબંધી કંઈ વિશેષ સૂચના કરવી આપને યોગ્ય જણાય તો તે કરશો.

એક માસ પછી જુદા જુદા અભિપ્રાયો ઉપર વિચાર કરવાનું કમિટી ધારે છે. માટે આપ એક માસમાં આપનો અભિપ્રાય જણાવી નીચે સહી કરનારને નકલ પાછી મોકલવાની કૃપા કરશો.

અમદાવાદ,

(સહી) લાલશંકર ઉમ્રીયાશંકર.

તા. ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૮ } આનરરી સેક્રેટરી. શ્રી. વ. સોસાયટી.

પરિશિષ્ટ (ક) ૧—(પૃષ્ઠ ૧૩ મું ટીપ્પુ જીવો.)

મે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઇટીના ઑનરરી સેક્રેટરી સાહેબ,

મુ. અમદાવાદ.

ગુજરાતી શબ્દસંગ્રહના એ ભાગ આપના તા. ૧૨-૨-૯૮ ના હાથેલા પત્રસાથે મળે તા. ૨-૨-૯૮એ મળ્યા. એ વિશે કેટલીક સામાન્ય સૂચના કરવી યોગ્ય જણાય છે તે ઉપર લક્ષ રાખશે હેવી આશા છે.

ગુજરાતી બાપાના શબ્દોની જોડણી નિશ્ચિત કરવા માટે ખરી જોડણીવાળા શબ્દોનો કેશ કરવાની જરૂર છે એ તો સ્વીકારવાનું જ છે. પરંતુ એ પ્રકારનો કેશ રચવામાં શબ્દોની જોડણી ક્રિયાં ધોરણો ઉપર નિશ્ચિત કરવી તે સહુથી પ્રથમ ઠરાવવાની આવશ્યકતા છે. માટે હાલ શબ્દોની વાદી જે રીતે તૈયાર થાય છે તેમ ન કરતાં પ્રથમ જોડણી સંબંધી નિયમોનો શાસ્ત્રીય રીતે નિર્ણય કરાવવો જોઈએ. બેએક ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે.

ગુજરાતી બાપાની વ્યુત્પત્તિમાં એક પ્રસિદ્ધ ઉત્સર્ગ એ છે કે આકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં શબ્દોમાંના સંયુક્તાક્ષરોમાં એકનો લોપ થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે; જેમકે:-

સંસ્કૃત.	આકૃત.	ગુજરાતી.
કર્મ	કમ્મ	કામ.
દદમ	વિદ્	દીઠું.
કુક્ષિ	કુક્ષિલ	કૂખ

આ નિયમ આ શબ્દસંગ્રહમાં સ્વીકારાય છે કે નહિ તે સમજાતું નથી, કેમકે, અરીઠો, ઈટ, ઊંટ, હેમાં આ ઉત્સર્ગને અનુસાર ઈ, ઊ, દીર્ઘ રખાય છે છતાં અંગુલી, અંગુઠો, ઉભાં ઉભાં, હેમાં ઉકાર દીર્ઘ જોઈએ ત્હેને બદલે ધ્રુવં રાખવામાં આવ્યો છે.

વળી બીજા એક ઉત્સર્ગને આધારે ઘઠાર, ઓઠારના બોલાતા બખ્ખે ઉચ્ચાર વધાર્થ થાય છે, છતાં તે ઉત્સર્ગ આ શબ્દસંગ્રહમાં સ્વીકારાયો જણાતો નથી. કોઠાર, કોઠ, કેરું, કેર, કેવળ, કેડ, એ રીતે બધા શબ્દોમાં સાંકડા ઘઠાર ઓઠારનું ચિહ્ન જ વપરાયું છે. પ્હોળા ઘઠાર ઓઠારનું ચિહ્ન ન વાપરવાને લીધે પરબાપાના શબ્દો લખતાં આ શબ્દસંગ્રહમાં જરાક હસવા જેવી વિચિત્રતા આવી છે, જેમકે એફિડેવિટને બદલે આફિડેવિટ, એરોડ્ટને બદલે આરોડ્ટ, એવરેજને બદલે આવરેજ.*

* પરબાપાના શબ્દો ક્રિયા અને કે'વા ગુજરાતીમાં દાખલ રહેવા દેવા, એ પણ પ્રશ્ન આ પ્રસંગે ઊભો થાય છે, અને ત્હેમાં પ્રથમથી નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. કલાક, ગવર્નર, કલેક્ટર, વગેરે શબ્દો સ્વીકાર્ય છે. પરંતુ એવરેજ એ શબ્દ રૂઢ અને આવશ્યક ન હોવાને લીધે દાખલ કરવાની જરૂર નથી.

નેહણીનું ધોરણ પ્રથમ નિશ્ચિત કરવાની આવશ્યકતાનું ખીજું એક ઉદાહરણ અનુ-સ્વારના બે પ્રકારના ઉચ્ચારમાં મળી આવે છે, કુઝળ અને કુવર, એ બંને આ શબ્દ-સંમૂહમાં પ્રકૃત એકજ રીતના અનુસ્વારથી દર્શાવાયા છે તે અનિષ્ટ છે. “૩” “૪” એ બેદ પણ શબ્દસંમૂહમાં સમવાયો નથી તે અનિષ્ટ છે.

ગુજરાતીમાં આંખ્ય વગેરે નામોમાં અને આલ્ય, લાલ્ય, વગેરે ક્રિયાપદના આરાધ્ય બીજા પુરુષના રૂપમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર નિર્વિવાદ સંભળાય છે, એ વાત માર્ય મહિનાના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છોટાલાલ નરભોરામના લખાણમાં પણ સ્વીકારાઈ છે. આ યકાર રાખવો કે નહિ તે જ્ઞાન સ્ત્રી વિવાદવિષય છે ત્યાં સ્ત્રી આ શબ્દસંમૂહમાં ખીજી વિવાદિત નેહણીઓની પેઠે કાઉસમાં પણ વૈકલ્પિક રૂપ દેખાડવાં જોઈતાં હતાં.

આ રીતે નેહણીનાં ધોરણો પ્રથમ નિશ્ચય કરવાની આવશ્યકતા છે. એ આવશ્યકતા એક ખીજી રીતે જણાઈ આવે છે. ઉપર કહેલાં આરાધ્ય રૂપ, આલ્ય, લાલ્ય, વગેરે ખરું જોતાં કોશનો વિષય નથી પણ વ્યાકરણનો વિષય છે. આ વાત સકારાન્ત ધાતુનાં ઉદા-હરણ તપાસવાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. ખેસું, પેસું, વગેરે ધાતુનાં એ રૂપ બનતાં સકાર અને યકાર બળવાથી તાલવ્ય શ ચર્ષ બેશ, પેશ, એમ રૂપ થાય છે. તે જ પ્રમાણે સ ની જોડે તાલવ્ય આખ્યાથી સકાર થવાનું કાર્ય બેશીને, પેશીને; બેશિયે, પેશિયે; વગેરે રૂપોમાં થાય છે. આ સર્વ જોતાં નેહણીના નિર્ણયનો વિષય એકલા કોશમાં સમાપ્ત થવાનો નથી. માટે મ્હારો નમ્રમત એ છે કે સર્વથી પ્રથમ નેહણીનાં સામાન્ય તત્ત્વો યોગ્ય કમિટી નીમાર્ધને સ્થાપિત થવાં જોઈએ.

ગુજરાતી ભાષામાં નેહણીને સંબંધે સંસય અથવા વિવાદનો પ્રસંગ ફક્ત તત્ત્વ અને કવચિત્ તત્ત્વિય શબ્દોમાં આવે છે; તત્ત્વમ શબ્દોમાં નહિ. માટે આ શબ્દસંમૂહમાં તત્ત્વમ શબ્દોનો ધણો મોટો ભાગ છે તેની સમારે જરૂર નથી. એ શબ્દો કાઠી નાંખવાથી આપણે આરંભેલું કામ, વખત તથા શ્રમ બચવાને લીધે, વધારે સહેલું બનશે. કદી કોઈ કારણથી તત્ત્વમ શબ્દ દાખલ કરવાની જરૂર જણાય તો તે શબ્દો તો શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપમાં લખવાની ખાસ જરૂર છે. આ શબ્દસંમૂહમાં કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃત શબ્દો પણ અશુદ્ધ રૂપમાં લખાયલા છે માટે આ કહેવાની જરૂર પડી છે. એક બે ઉદાહરણ આપવાની રજા લઉં છું. કુલીનતા, એમ શુદ્ધ લખાયા છતાં અકુલિન, એમ અશુદ્ધ લખાયું છે. ધર્મા (ધર્મી)-હેમાં કાંડસમાંનું રૂપ ખરું છે અને ખ્હારતું ખોટું છે. આકલનશક્તિ, એ સંસ્કૃત નેવો દેખાતો શબ્દ ગૂઢ્યો છે પણ હેનો અર્થ સમજાતો નથી. આરોગ્ય, એ શુદ્ધ શબ્દને બદલે આરોગ્યતા એમ બેવડા ભાવવાચક પ્રત્યયવાળો ખોટો શબ્દ દાખલ થયો છે. * ગર્વિષ્ટ (ગર્વિષ) હેમાં પણ કાંડસમાંનું રૂપ શુદ્ધ છે, ખ્હારતું અશુદ્ધ છે. ગર્ભા, એ શબ્દ આખ્યો છે તેનો અર્થ જ થતો જણાતો નથી.

* તત્ત્વમ શિવાયના શબ્દોમાં, કદીકદી, ગુજરાતીમાં બોલાયલા ન જણાયલા શબ્દો પણ આ શબ્દસંમૂહમાં છે. જેમકે, અયોગ્યું. તેમ કવચિત્ આખ્ય શબ્દો પણ દાખલ થયેલા લાગે છે, ઉદા-ગાહગાહ-શબ્દસંમૂહ, ભા. ૨, પૃષ્ઠ. ૫૦, બીજા કોલમનો છેલ્લો શબ્દ.

તે જ પ્રમાણે ‘અંજાર’, ‘ધરાન’, ‘આણુ’, જેવા વિશેષ નામના શબ્દો પણ તકરારનો વિષય ન હોવાને લીધે દાખલ કરવાની જરૂર નથી. કોઈ પણ ભાષાના કોશમાં વિશેષ નામને સ્થળ અપાયું જાણ્યું નથી. તેમ જ એક જ ક્રિયાપદનાં ધાતુનાં જુદાં જુદાં રૂપ, જેમ કે અકળાય, અકળાવું, અકળાવવું, એ રીતે દાખલ કરવાની જરૂર નથી. ‘અકળાવું’ એટલું એક જ રૂપ આપતું જાય છે. આ દીકા વિભક્તિના રૂપને સંબંધે પણ લાગૂ પડે છે, દાખલા તરીકે ‘અહિ’ એ શબ્દ આપ્યા પછી ‘અહિંથી’ એમ વિભક્તિવાળું રૂપ આપવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. એ જ પ્રમાણે ‘ઊભાં ઊભાં’, ‘ઊભાં રહેવું’, એમ શબ્દો આપ્યા છે તે વિશે જોઈ લેવું. આ શબ્દોમાં મૂળ શબ્દ ‘ઊભું’ તે તો શબ્દસંગ્રહમાં મૂકેલો જ નથી. હાથી અવ્યવસ્થાતું પરિણામ એ થવાતું કે જે લોકોના અભિપ્રાય પૂછ્યા છે તેઓ, હાવા શબ્દસમૂહમાંથી ફક્ત મુખ્યશબ્દોની જ જોડણી સુધારીને લખી મોકલેલી ચોગ્ય ધારે અને તેથી બાકીના શબ્દોમાં મુખ્ય શબ્દની જોડણી તેની તે જ કે ખીજી તે વિશે કાંઈક સંદેહ રહે. ઉદાહરણ તરીકે ‘ઊભું’ એ શબ્દ વિશે જ દીર્ઘ ‘ઊ’ સુધારીને મોકલ્યું હોય (એમ સમજીને કે, બાકીના શબ્દોમાં, પણ ‘ઊભું’ નું ‘ઊ’, કમિટીના ગૃહસ્થો દીર્ઘ સમજી લેશે,) તો વખત છે ને ‘ઊભાં ઊભાં’ માં ‘ઊ’ હંસર થઈ જાય છે એમ પણ શા માટે ન સમજાય ? આ સમવડનો પ્રશ્ન છે, પણ આમ બતાવેલી બ્રાન્તિ થવાનો મંમવ નથી એમ નથી; કેમ કે એક જ શબ્દોની જોડણી સ્થિતિપરત્વે કવચિત્ રૂપાન્તર પામે છે. જેમ કે, જેવું એ શબ્દ પ્રધાન સ્થળે આવે છે ત્યારે ‘જે’ ‘જેગો’ હ્રસ્વ બળેલો હોય છે અને ગૌણ સ્થિતિમાં હ્રસ્વ નથી હોતો. ઉદાહરણ-જેવું મ્હારું તેવું ત્હમરું. પણ- મ્હારા જેવું ત્હમરું મ્હો.’

જોડણીને સંબંધે મ્હારા શા શા અભિપ્રાય છે ત્હેની સવિસ્તર ચર્ચા એ વિષયના મ્હારા લઘુ પુસ્તકમાં કરી છે માટે આ સ્થળે એ વિશે ફરીથી લંબાણથી કાંઈ રહેવાની હાલ જરૂર નહીં ધારતો નથી.

(સહી.) નરસિંહરાવ ભોળાનાથ,

પરિશિષ્ટ. (ચ) — (૫૪ ૧૩ ટીપ્પુ જીવો.)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મારફત ગુજરાતી શબ્દકોશ તૈયાર થાયછે, તથા જોડણી મુકરર કરવામાં આવેછે, તે દરમ્યાન એક બે વાત હું શબ્દકોશકમિટી રૂબરૂ મૂકવાની રજા લઉં છું.

પહેલી વાત એ, ઐ, ઓ, ઓનાં ઉચ્ચારણોના સમ્બન્ધની છે. દરેક ઉચ્ચારણ લખવા માટે એક જ જુદું નિશાન, અને દરેક નિશાનનું એક જ ઉચ્ચારણ, એમ વ્યવસ્થા હોય તો લેખનપદ્ધતિ યથાસ્થિત અને સમ્પૂર્ણ કહેવાયછે. ઇંગ્રેજીમાં તેવું નથી માટે તેની જોડણી અપૂર્ણ ગણાયછે. સંસ્કૃત લેખનમાં ઘણું કરી સમ્પૂર્ણતા છે, એટલે તેમાં જેટલાં ઉચ્ચારણો છે તેટલાં માટે જુદાં નિશાન છે, અને દરેક નિશાનનું બહુધા એક જ ઉચ્ચારણ થાય છે. સંસ્કૃતમાંથી વિકાર પામી પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ઇલાદિ દ્વારા હાલની ભાષાઓ બનીછે, તેમાં મૂળ શબ્દો બદલાયાછે, પરંપરાના શબ્દો દાખલ થયા-છે, એ વગેરે કારણોથી સંસ્કૃતમાં નહોતાં તેવાં ચોડાં ઉચ્ચારણો વધ્યાંછે. અને જ્યારે ઉચ્ચારણો વધ્યાંછે ત્યારે તે દર્શાવનાર નિશાનો પણ વધવાં જોઈયે. તે વિના લેખન શુદ્ધ કહેવાય નહિ. સંસ્કૃત કરતાં વધારે ઉચ્ચારણોનો ઉપયોગ કરવો, છતાં લેખી નિશાનો સંસ્કૃત જેટલાં જ રાખવાં એ બાજબી જણાતું નથી. આજ સુધી સારો પૂર્ણ માન્ય ગુજરાતી કોશ બનાવવાનો અને જોડણી મુકરર કરવાનો સખળ પ્રયત્ન થયો નહોતો, ત્યાં સુધી ગમે તેમ ચાલ્યું તે ઠીક જ છે. પણ જ્યારે આવો કોશ થાયછે અને જોડણી મુકરર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેછે, ત્યારે તો આજની તારીખ સુધી ભાષાએ જે વિકારો મહણુ કર્યાંછે તે ધ્યાનમાં લઈ તે મુજબની વ્યવસ્થા કરવી જોઈયે. ઉમરે મ્હોટી થયા પછી પણ બાલ્યાવસ્થાનાં ઝભલાં બોલ્યા પહેરાવીએ તો હસવા સરખો દેખાવ થાય-છે. કોઈ (દાણા ભરવાની) અને કોઈ (ઝાડ), કેરી (ચતણી) અને કરી (ફળ), જાળ અને ગાળ, એમનાં ઉચ્ચારણ જુદાં છતાં તેમને એક જ રીતે લખીએ એ બરાબર નથી. મ્હારો અભિપ્રાય એવો છે, કે કેટલાક લેખકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે તે મુજબ આ કોશ બનાવવાના પ્રસંગનો લાભ લઈને ઐ, ઓ, ઓનાં જુદાં નિશાન દાખલ કરવાં. આ કોશ મુજબ સરકારી શાળાખાતાની ચોપડીઓની જોડણી સુધારવાની છે, એટલે કાળે કરી એ નિશાનો સાધારણ પરિચયમાં આવી જશે. બાળકોને શુદ્ધ વાંચન શીખવવાનું સરળ કરવા માટે તેમની ચોપડીઓમાં તેવાં નિશાનોની જરૂર છે. ઐ અને ઓ માટે કયાં નિશાન રાખવાં તે બાબત મ્હારો ખાસ આગ્રહ નથી. સવડ પડે તો ઊંધી માત્રા દાખલ કરો, અને સ-વડ પડે તો અર્ધ વર્તુલ દાખલ કરો—જે નિશાન દાખલ કરવામાં આવશે તે હું કબુલ કરીશ. મ્હારો આગ્રહ એટલો જ છે, કે આ તકનો લાભ લઈને જે ઉચ્ચારણો માટે હજી જુદાં નિશાન દાખલ થયાં નથી તેમને માટે તે દાખલ કરવાં. અત્યાર સુધીમાં કોશનાં જે ચોડાં મૂકેા મ્હારી તરફ આવ્યાંછે તેમાં આ તર્જાવત રાખ્યો દેખાતો નથી.

ખીજી બે વાત હું કમિટી રૂબરૂ લાવવા માગું છું તે અનુસ્વાર, અને જોડાક્ષરની

શરૂમાં આવતા અનુનાસિકના સમ્બન્ધની છે. એ બે ઉચ્ચારણુ જુદાં છે, અને તેમનાં નિશાન પણ જુદાં હોવાં જોઈએ. જ્યાં અનુનાસિક એકલો આવે છે (જેમકે કામ, કાન), અથવા તે જોડાક્ષરનો છેલ્લો ભાગ હોય છે (જેમકે રન્નાન, કૃષ્ણ) ત્યાં તે અનુનાસિક જ લખાય છે અને કાંઈ તકરાર પડતી નથી. પરંતુ જ્યાં અનુનાસિક જોડાક્ષરનો પહેલો વ્યંજન હોય છે (જેમકે અર્ક, કમ્પ), ત્યાં તેને અનુસ્વાર માફક (અંગ, કંપ), લખવામાં આવે છે અને મુશ્કેલી પેદા થાય છે. આમ ચવાથી વિધાર્થીઓ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે છે એ મ્હેં ઘણી વાર જોયું છે. સંસ્કૃત શબ્દ વાચન છે, તેમાં પ્રાકૃતની અસરથી અસહ્ય નહિ તેવું અનુસ્વાર * દાખલ થતાં શુભરાતીમાં વાંચન શબ્દ થયો છે, તેને મ્હેં છૂટા ધોરણમાં પાસ થયેલા વિધાર્થીઓને વાંચન બોલતા વારંવાર સાંભળ્યા છે. સંસ્કૃત ઉપરમાં પણ તેવું જ અનુસ્વાર દાખલ થઈ જાઉં શબ્દ થયે છે, તેનો છોકરાઓ ઘણી વાર ઉણટ ઉચ્ચાર કરે છે. તે જ રીતે જ્ઞમાંથી થયેલ જાંચું ને બદલે જ્યું બોલે છે. સૂંઠ ને બદલે મુણ્ઠ પણ બોલવામાં આવે છે. આવી ઘણી ભૂલો વારંવાર જોવામાં આવે છે. અનુનાસિક અને અનુસ્વાર એક જ રીતે લખવાથી એવી ભૂલો થાય છે એ નિઃશંક છે. કાંતી (લોહું) અને કાંતિ (કાન્તિ) આ બેનું ઉચ્ચારણુ જુદું છે, એટલે તે બંને માટે અનુસ્વાર લખવાથી વાંચનારને ગૂંચવણ પડ્યા વિના રહેતી નથી. બેનરમાંથી ધાસ નીંદણું અને કોષ માણસને નિંદવો (નિન્દવો), એ બેમાં પણ ઉચ્ચારણુ જુદાં છે. એ વાત ખરી છે, કે સંસ્કૃતમાં અનુનાસિકને ઠેકાણે અનુસ્વાર લખવાનો વહિવટ છે. પરંતુ એ ભાષામાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર સંયોગ, સંહાર, સંસ્કાર જેવા શબ્દોમાં જ થાય છે અને ત્યાં અનુનાસિક બોલાર્ધ જવાનો સંભવ નથી. જ્યાં વર્ગીય વ્યંજનો આવે છે ત્યાં તેમની પૂર્વે અનુસ્વાર લખો કે અનુનાસિક લખો પણ ઉચ્ચાર બધે અનુનાસિકનો જ કરવાનો હોય છે. આ કારણથી સંસ્કૃતમાં શુભરાતી જેવી ગૂંચવણ પડતી નથી. સંસ્કૃતમાં સિચ્ લખો કે સિચ્ચ લખો પણ ઉચ્ચારણુ એક સરખું હોવાથી કોઈ બોલવામાં ભૂલ કરતું નથી. શુભરાતીમાં સિચ્ચલું અને સીચ્ચલું એ બે જુદાં ઉચ્ચારણુ છે. અને તેમને એક રીતે લખીશું તો વાંચનારને ગૂંચવણ પડશે. આ દૃષ્ટાન્ત પ્રાકૃતમાંથી આવેલો શુભરાતીના સમ્બન્ધનો એક નિયમ સ્પષ્ટ છે. તે એ છે, કે જે સંસ્કૃત શબ્દોના અનુનાસિકનો ઉચ્ચાર જોજો પડી શુભરાતીમાં આવતા અનુસ્વાર જેવો થઈ જાય છે, તે શબ્દોમાં તેમ થતાં જોડાક્ષર મટી જવાથી આગલા અક્ષરની માત્રાઓ હતી તેટલી રહેવા સાર તેનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાન્તોથી આ વાતની ખાત્રી થશે:—

* પ્રાકૃતની અસરથી આવી રીતે ઘણી વખત અનુસ્વાર દાખલ થાય છે; જેમ કે—

સં. દર્શન,	પ્રા.	દંસન;	
સં. સ્પર્શ,	પ્રા.	ફ ા,	ગુ. ફાંસો.
સં. મથુ,	પ્રા.	એ ,	ગુ. આંસુ;
સં. વક્ત્ર,	પ્રા.	વંકો,	ગુ. વાંકો;
સં. પુચ્છ,	પ્રા.	પુંછ,	ગુ. પૂંછ (હું);
સં. ગુચ્છ,	પ્રા.	ગુંછ,	ગુ. ગૂંછ (જું); વગેરે.

સં.	જડ્ઘ	ગુજરાતી	બંધ
સં.	ઝઙ્ઘ	"	ઝઙ્ઘ અને ઝાંગ
"	ઝઙ્ઘ	"	ઝઙ્ઘ અને ઝાંક
"	પઙ્ચ	"	પઙ્ચ અને પાંચ
"	કઙ્ઠ	"	કઙ્ઠ અને કાંઠ (લો)
"	કઙ્ઠક	"	કાંટો
"	દન્ત	"	દાંત
"	મન્દ	"	મન્દ, મન્દો, અને માંદો
"	બન્ધન	"	બન્ધન અને બાંધણ
"	સન્ધ્યા	"	સન્ધ્યા (કાળ) અને સાંજ
"	કમ્પ	"	કમ્પણ અને કાંપણ
"	ચન્દ્ર	"	ચન્દ્ર, ચાંદ, ચાંદો, ચાંદું.
"	જઙ્ઘલ	"	જઙ્ઘલ, જઙ્ઘલી, જંગલો.

આ પ્રમાણે જ્યાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણ કાયમ રહે છે ત્યાં પૂર્વ સ્વર હ્રસ્વ રહે છે; જ્યાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણ બદલાઈને અનુસ્વાર જેવું થાય છે ત્યાં જોડાક્ષર મટવાથી પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ગુજરાતીમાં ઝઙ્ઘ અને ઝાંગ, ઝઙ્ઘ અને ઝાંક, બન્ધન અને બાંધણ, સન્ધ્યા અને સાંજ, ચન્દ્ર અને ચાંદ, એ વગેરેમાં એવડાં ઉચ્ચારણ છે, તો તેમને લખવાનો વહિવટ પણ જુદો હોવો જોઈએ. પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય ત્યાં અનુસ્વાર લખવું બરાબર છે; પરંતુ જ્યાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ન થયો હોય ત્યાં પણ અનુસ્વાર લખવું એ ધાન્યની નથી. વળી જ્યાં એક જ અનુનાસિક એવડાં હોય છે ત્યાં હાલને વહિવટ પહેલાંને અનુસ્વાર જેવો લખવાથી દસવા જેવું રૂપ થાય છે, જેમકે હુન્નર ને બદલે હુંનર, કિન્નરને બદલે કિંનર, કિમ્મતને બદલે કિંમત, અમ્મને બદલે અંમન, ઇલાદિ. સંસ્કૃતમાં મરજી માફક અનુસ્વાર કે અનુનાસિક લખવા છતાં ઉપર કહ્યું તેમ વર્ગીય વ્યંજનો પહેલાં ઉચ્ચારણ અનુનાસિકનું જ થાય છે. ગુજરાતીમાં એક જ મૂળના શબ્દોમાં બે પ્રકારનું ઉચ્ચારણ છે. એટલે સંસ્કૃતથી ગુજરાતીનો વહિવટ ઉલટો છે, અને એકને બીજાનો દાખલો લાગુ પડતો નથી. સંસ્કૃત બે નિશાનો (અનુસ્વાર અને અનુનાસિક) નું ધણે ઠેકણે એક જ ઉચ્ચારણ કરે છે; ગુજરાતીનો હાલનો વહિવટ એક નિશાન (અનુસ્વાર) નાં બે ઉચ્ચારણ કરવા માગે છે. બે જુદાં ઉચ્ચારણ એક જ રીતે લખવાથી રહેલાઈ આવશે એમ કોઈ ધારતું હોય તો તે ભ્રમ છે, તેથી રહેલું થવાના બદલામાં વાંચનારની સુરેલી વધી ઇંગ્લિશ put અને hat, to અને so, good અને door, વગેરેની માફક અપરૂ થવાનો વધારે સમ્ભવ છે. ગુજરાતીમાં હાલ તેવું બને છે તેની ઉપર બતાવેલી ભૂલેથી ખાતરી થાય છે. વળી જ અને જ્ ગુજરાતી બાપામાં નથી એમ કોઈ ધારતું હોય તો તે પણ ભ્રમ છે. તેમનાં ઉચ્ચારણ હજી કાયમ છે, અને સંગ, જંગલ, ઇલાદિમાં અનુસ્વાર લખવા છતાં જ્ નો જ ઉચ્ચાર કરીએ છીએ. એ વાત ખરી છે કે જ્ અને જ્ ગુજરાતીમાં લખાતા નથી, અને જોડાક્ષરના પ્રથમ વ્યંજન તરીકે બીજા અનુનાસિકો લખવાનો પણ બહુ પરિચય નથી. તેથી તે બધા

લખવાનો વહિવટ પાછો દાખલ કરવાથી સર્વમાન્ય થશે કે કેમ તે વિશે સંકા લેવા જેવું છે. નર્મદાશંકરે અડક વગેરે લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેનું બહુ અનુકરણ થયું નથી. પાંચ અનુનાસિકો લખવા છાપવાની મહેનત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આ બધાં કારણોથી હું એવી દરખાસ્ત કરું છું, કે જ્યાં અનુસ્વાર જેવું ઉચ્ચારણ થતું હોય ત્યાં હાલ પ્રમાણે અનુસ્વારનું ટપકું કાયમ રાખવું; જ્યાં અનુનાસિક જેવું ઉચ્ચારણ થતું હોય (પછી ગમે તે અનુનાસિક હોય) ત્યાં અનુસ્વારની જગાએ અક્ષર ઉપર ૦ આપવું વર્તુલાકાર મીઠું કરવું (જેમકે, અંક, અને આંક, જંગલ અને જંગલો. વગેરે). આથી લખવા છાપવાની મુશ્કેલી બહુ નહિ વધે, અને અનુસ્વાર તથા અનુનાસિકનાં જુદાં ઉચ્ચારણ માટે જુદાં નિશાન થશે. સંસ્કૃતમાં બધા વર્ગીય વ્યંજનો પહેલાં અનુસ્વાર લખવા છતાં પછી આવતા વ્યંજનને આધારે પાંચે અનુનાસિકના જુદા ઉચ્ચાર યર્ષ શકે છે, તેમ ગુજરાતીમાં એક જ વર્તુલાકાર મીઠાથી બધા અનુનાસિકોનું ઉચ્ચારણ યર્ષ શકશે. હાલ માત્ર અનુનાસિક અને અનુસ્વારનું ઉચ્ચારણ જુદી રીતે દર્શાવવું એટલું જ કરવાનું છે; પાંચે અનુનાસિકો એક બીજાથી જુદા પાડવાની તેટલી અમત્ય નથી. આજ, હુત્તર જેવા શબ્દોમાં એક જ અનુનાસિક બેવડાપછે ત્યાં મીઠાનો ઉપયોગ ન કરતાં હજી જોડાક્ષર લખાશે; અને અવર્ગીય વ્યંજનો પહેલાં તથા શબ્દને છેડે હાલ માત્ર અનુસ્વાર લખાશે. (અંશ, રાતું, ઇલાદિ). વળી જન્મ, પ્રધુન્ન જેવા શબ્દોમાં જુદાજુદા વર્ગના અનુનાસિકોનો જોડાક્ષર બને છે ત્યાં પણ જોડાક્ષર જ લખાશે. સૂચનાતમાં આદિ સૂચવેલું મીઠું નવું લાગશે, પણ પ્રચાર વધતાં નવાઈ નહિ રહે, અને લેખન તથા વાંચનની શુદ્ધિ વધશે. લખવાની મહેનત અને મુશ્કેલીઓ ઘણી ન વધારવી એમ કેટલાકનું કહેવું છે તે ગેરવાજબી નથી. છતાં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ, કે બજારના વ્યાપારીઓ ત્યારે હુગ-મરટપર, પુજરધા, સાવતાક્રી, વગેરે લખતા હતા ત્યારે લખવાની સઘળી મુશ્કેલીઓ નાશી ગઈ હતી. તે વહિવટ દૂર કરી બોલવા પ્રમાણે લખવાનો વહિવટ દાખલ કર્યો ત્યારે લખવાની મહેનત અને મુશ્કેલીઓ વધી, પણ વાંચનની મુશ્કેલી ઘટી, અને લેખન પહેલાં કરતાં વધારે ચોક્કસ અને શુદ્ધ થવા લાગ્યું. હજી સુધે દીર્ઘ સમયથી મુશ્કેલીઓ પડે છે, છતાં દુકાનના વાણિયાની માફક તે એક સરખી રીતે લખવાનું આપણે સ્વપ્નામાં પણ ધારતા નથી. કોઈ કોઈ મુખર્થ તથા કરંચીના ન્યુસપેપર વાળા તથા બીજા લખનાર ત્યાં ને બદલે ત્યાં, પત્ર ને બદલે પત્ર, આવ્યો ને બદલે આવયો, જણાવ્યું ને બદલે જણાવ્યું, નિષ્ક્રાવ્યું ને બદલે નિષક્રાવ્યું, લાગ્યું ને બદલે લાગ્યું, સફૂલ ને બદલે સફૂલ, વગેરે લખે છે તેપણ રહેલું છતાં કબૂલ કરવાનો આપણે વિચાર કરતા નથી. ઊલટી જરૂર પડે છે ત્યાં ગુરુવાકર્ષણ, ઊર્ધ્વપુંડ, કટનપ્રાપ્ત જેવી અધરી નોડણી દાખલ કરીએ છીએ. એટલે લેખન બને તેટલું રહેલું કદાચ ધ્યાનમાં રાખવા છતાં સ્વે-લાઈના વિચારને હદમાં રાખવો પડે છે. લેખન રહેલું કરતાં વધુ અશુદ્ધ અને અધર્મ ન થાય એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, હાલના લેખનમાં જે દોડી ખામીઓ દેખાય છે તે દૂર કરવાની અત્રે સચના કરી છે, અને તેમ યવાથી બોલવું તેમ લખવું એ નિયમને સારો અમલ થશે. અનુનાસિકના ઉચ્ચારણ માટે અત્રે સૂચવેલું વર્તુલ મુશ્કેલ નહીં બહુ મૂંઝવણ વધારતું નથી, તેથી તે કબૂલ થશે એમ બરેસિા રહે છે.

અત્રે જણાવવું જોઈએ કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં અમુક પ્રસંગે અનુસ્વાર અને અનુનાસિક જુદી રીતે દર્શાવવાનો વહિવટ હતો. પ્રાકૃતના નાન્યતર બહુવચન માટે હેમચન્દ્રનું મત છે કે,

जश् शस् ईँ ण यः सप्रागदीर्घाः ॥

હીચે વર્તમાનાશ્રામ્નઃ પરયોઃ જશ્ શસોઃ સ્થાને સાનુનાસિક સાનુસ્વારૌ इकारौ णिश्च आदेशाः भवन्ति, एषु सत्सुपूर्वस्वरस्य दीर्घत्व विधीयते इत्यर्थः [= નાન્યતર જતિના નામ પછી પ્રથમા તથા દ્વિતીયાના બહુવચનના (સં. નિ) પ્રાયયને સ્થાને અનુનાસિકવાળી इ (= ईँ), અનુસ્વાર વાળી इ (= ईँ), કે णि આદેશ થાયછે, અને તેની પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થાયછે.] અનુનાસિકવાળી इ (= ईँ) ના દધાન્ત તરીકે જાઈં વચનાઈં (=સં. યાનિ વચ્ચનાનિ), અને અનુસ્વાર વાળી इ (= ईँ) ના દધાન્ત તરીકે દહીइ (=સં. દધોનિ), મહૂइ (=સં. મધૂનિ), પંકયાइ (=સં. પંકજાનિ), વગેરે શબ્દો આપ્યાછે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં ईँ અને इ નાં, જોડેલે અમુક હદમાં અનુનાસિક અને અનુસ્વારના જુદા ઉચ્ચારણ દર્શાવવા માટે જુદાં નિશાન વપરાતાં જણાયછે. તુલસીદાસ જ્ઞાનરામ રઘુનાથે પ્રસિદ્ધ કરેલા તુલસીકૃત રામાયણની હિન્દી ભાષામાં પણ એવા ભેદ કરેલો જણાયછે, જેમકે—

‘अै विभावरी मूरी अँघेरी,
विद्यामै विश्वास भवाता, धत्यादि.

આ રીતે પ્રાકૃત તથા હિન્દીમાં અનુસ્વાર અને અનુનાસિક લખવામાં ભેદ રાખેલો છે, તેવા ભેદ મુજરાતીમાં લખણ કરવો કે વિસ્તારવો ગેરવાજબી નથી. ઉપર મેં એ, ઐ, ઓ, વગેરે વચ્ચે ભેદ ગણવા સૂચના કરીછે, અને તેમના ઉપર અનુસ્વાર આવશે ત્યારે ઐ, ઐ (જેમકે ઐડો), વગેરે રૂપો થશે. માટે મુજરાતીમાં પ્રાકૃતની ગાદક અનુનાસિક દર્શાવવાનો અક્ષર ઉપર ~ નિશાન લખવું ફીક પડશે નહિ. તે માટે ઉપર સૂચવેલું ~ (વર્તુલાકાર મીંડું) જ વધારે અનુકૂળ આવશે. તે અનુસ્વારના ટપકાને કાંઈકે મળતું છે, અને લખવામાં મુશ્કેલ પડે તેવું નથી.

શબ્દકોશકમિટીના ગૃહસ્થો ઉપરની સૂચનાઓનો વિચાર કરી પસન્દ પડે તો કોશમાં તે મુજબ લખવા હુકમ આવશે એમ મ્હારી વિનંતિ છે. કન્સલિટિંગ કમિટીના ગૃહસ્થોનો અભિપ્રાય લેવા વિચાર થાય તો તેમ કરવાની મ્હારે હરકત નથી. માટે તેમ કરવા ફાવે ત્યાં આ પત્ર છાપી શબ્દ સંગ્રહ સાથે કન્સલિટિંગ કમિટીના મેમ્બરોને મોકલવા કૃપા થવી.

ટ્રેનિંગ કોલેજ
અમદાવાદ
તા. ૧૩-૧૨-૯૭

લી. સેવક.

(સહી) માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ.

અને જણાવવું જોઈએ કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં અમુક પ્રસંગે અનુસ્વાર નાસિક જુદી રીતે દર્શાવવાનો વહિવટ હતો. પ્રાકૃતના નાન્યતર બહુવચન ૨ નું સ્વ છે કે,

जश् शस् ईं ण यः सप्राग्दीर्घाः ॥

ફીધે વર્તમાનાગ્રામ્નઃ પરયોઃ જશ્ શસોઃ સ્થાને સાનુનાસિક ફકારો ગિચ્ચ આદેશાઃ ભવન્તિ, एषु सत्सुपूर्वस्वरस्य दीर्घत्व विधीः [= નાન્યતર જાતિના નામ પછી પ્રથમા તથા દ્વિતીયાના બહુવચનના (સં.) સ્થાને અનુનાસિકવાળી इ (=ઈ), અનુસ્વાર વાળી इ (=ઈ), કે થાયછે, અને તેની પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થાયછે.] અનુનાસિકવાળી इ (=ઈ) તરીકે જાઈં ઘચજાઈં (=સં. યાનિ વચ્ચનાનિ), અને અનુસ્વાર વાળી ના દશાન્ત તરીકે इहीइ (=સં. ઘઘીનિ), महूइं (=સં. મધૂનિ), ए सं. पंकजानि), વગેરે શબ્દો આપ્યાછે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં ई અને અમુક હદમાં અનુનાસિક અને અનુસ્વારના જુદાં ઉચ્ચારણુ દર્શાવવા માટે વપરાતાં જણાયછે. તુલસીદાસ જયરામ રઘુનાથે પ્રસિદ્ધ કરેલા તુલસીકૃત હિન્દી ભાષામાં પણ એવો ભેદ કરેલો જણાયછે, જેમકે—

‘ भै बिभावरी मूरी अँघेरी,
बिघामें बिश्वास गयाता, छत्पादि.

આ રીતે પ્રાકૃત તથા હિન્દીમાં અનુસ્વાર અને અનુનાસિક લખવામાં છે, તેવો ભેદ શુભરાતીમાં લખાવ કરવો કે વિસ્તારવો ગેરવાજબી નથી. ઉ. ઍ, વગેરે વચ્ચે ભેદ રાખવા સૂચના કરીછે, અને તેમના ઉપર અનુસ્વારે ઍ, ઍં (જેમકે ઝંડો), વગેરે રૂપો થશે. માટે શુભરાતીમાં પ્રાકૃતનાં નુનાસિક દર્શાવવાનો આશર ઉપર ~ નિશાન લખવું ઠીક પડશે નહિ. તે એવેલું = (વર્તુલાકાર મીંડું) જ વધારે અનુકૂળ આવશે. તે અનુસ્વારના મળતું છે, અને લખવામાં મુશ્કેલ પડે તેવું નથી.

શબ્દકોશકમિટીના ગૃહસ્થો ઉપરની સૂચનાઓનો વિચાર કરી પણ કોશમાં તે સુજળ લખવા હુકમ આપશે એમ મ્હારી વિનંતિ છે. કન્સર્ન ગૃહસ્થોનો અભિપ્રાય લેવા વિચાર થાય તો તેમ કરવાની મ્હારે હરકત ન કરવા દરાવ થાય તો આ પત્ર છાપી શબ્દ સંગ્રહ સાથે કન્સલ્ટિંગ કમિટી મોકલવાં કૃપા થવી.

ટ્રેનિંગ કોલેજ } લી. સેવક.
અમદાવાદ } (સહી) માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ
તા. ૧૩-૧૨-૯૭

૩૫ ત્યાન, ઉત્થાપન આપેછે, ત્યારે બીજી તરફ જાઓ, બચ્ચુ, અને હાથી (= હાથી) લખે-
છે. હાથી બાગ્યે જ બોલાયછે; વિશેષ ભાર મૂકવાથી જ્યાં બોલાતો હોય ત્યાં હાથી
૩૫ થવું જોઈએ સંસ્કૃત હસ્તિન ના સ્ત્ર નો પ્રાકૃતમાં થ થઈને બેવડાવાથી થ થ બની
ઓ હાથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાયછે, અને તેમાંથી ગુ. હાથી કે હાથી શબ્દ નીકળેછે. ઉ-
ચ્ચાર જોતાં જાઓ અને બચ્ચુ ને બદલે પણ જાઓ અને બચ્ચું લખવું વધારે વાજબી
પ્રજાછે, એ સિવાય ઘણું કરીને ગુજરાતીમાં ત્ય કે થ વાળા બીજા શબ્દો નથી.

૩૫ થ કે હાથ વાળા શબ્દો ગુજરાતીમાં દેખાતા નથી. બાકીના મહા પ્રાણીઓના સ-
મ્યન્ધમાં નર્મદાશંકર ખખ, ઝૂં, ફૂ, ફૂં, ફૂં, અને જમ લખેછે. પરંતુ સક્રમ રીતે ઉચ્ચાર
ગુ. પાતપાસતાં, અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત નિયમોના તથા તે નિયમોના કારણનો વિચાર કરતાં એમ
પ્રજાલાગેછે, કે તે રથજો, કંખ, જમ, ફૂ, ફૂં, પ્હ, અને જમ લખવા જોઈએ; એટલે,

	ખખજેર	નહિ	પણ	અકખેર અથવા અખ્ખર (પ્રા. અકચર, સં. અક્ષર);
	દખખણ	„	„	દકખણ (પ્રા. દક્ષિણ, સં. દક્ષિણ),
પ્રા. ગુ.	મખખીચૂસ	„	„	મકખીચૂમ (પ્રા. મક્ષિમા, સં. મક્ષિકા),
દ, ઉચ્ચ	જકખખડ	„	„	જકખડ (પ્રા. જક્ષ, સં. ચક્ષ),
ક, ગચ્છ	લખખણ	„	„	લકખણ અથવા લખ્ખણ (પ્રા. લક્ષણ સં. લક્ષણ) *
„ મચ્છ	ખખખ	„	„	ખકખ,
સ્ત્ર), શ્રી	ચિખખલ	„	„	ચિકખલ (સ. ચિચલ),
કુ, ધત્ત	ચોખખું	„	„	ચોકખું,
	ચોખખાઈ	„	„	ચોકખાઈ,
પ્રા. ગદ્ય	„	„	„	ઉચ્ચૃત (સ. ઉચ્ચ ધાતુ),
				અક્રો (ગંધપાતો)
				અટાવી

કલ, ગ્ધ, જ્ઞ, ટ્ઠ, ઢ્ઠ, ળ્ઠ, વાળા શબ્દો સંસ્કૃતમાં બહુ જૂન છે. જેવાકે:—

कफस्, गग्घ, सुग्घ्नी, उब्झित, प्रोज्झन, विट्ठल, फुप्फुस, धत्यादि.

પ્રાકૃતમાં આ પ્રકારનાં દ્વિતીય એટલાં બધાં છે, કે તે આપી અત્રે લખ્યાણ ૪૨-

વાતું પ્રયોજન નથી. એટલું જ કહીશું તો બસ ચરો, કે તેમાં એવડ સ, ઘ, છ, જ, ટ, ઢ, થ, ધ, ફ, મ વાળા શબ્દો છે જ નહિ. એ આશરો એવડાવશે ત્યારે ઉપર કહ્યું તેમ પ્રથમ ભાગ તેમને મળતો અલ્પપ્રાણી યર્ધ જાય છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં જે નિયમ છે તે ગુજરાતીને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં એ એવડો મહાપ્રાણી બોલી ચકાતો નથી, અને તેવે પ્રસંગે જોડાક્ષરના પહેલા ભાગ તરીકે અદ્યપ્રાણી બોલાય છે. નીચેનાં દર્શાવેલા નર્મકોશમાંથી લીધાં છે:—

(੧) ਸੁਭ ਵਾਯਾ ਸਮਝੋ—

५६२७६ (५६+७६), ५२७७ (प्रा. : पच्छिम, सं. पश्चिम), अ२७, अ२७२ (अ-
 ह+शेर=अर्ध+शेर), अ२७३, अ२७६, अ२७७, ७२७, ७२७६, ७२७७, ७२७८,
 (प्रा. उच्छाह, सं. उत्साह), ७२७९, ७२८, ७२८१, ७२८२, ७२८३, ७२८४, ७२८५,
 ७२८६, ७२८७, (=पाँदशाह), ७२८८, ७२८९ (प्रा. मच्छ सं. मत्स्य), ७२९, ७२९२,
 (प्रा. मच्छर, सं. मत्सर), ७२९३, ७२९४, ७२९५, (प्रा. वच्छ सं. वत्स), ७२९६, ७२९७,
 सं७२९८, (प्रा. संवच्छर, सं. संवत्सर), ७२९९, ७३००, ७३०१, ७३०२, ७३०३, ७३०४, ७३०५, ७३०६, ७३०७, ७३०८, ७३०९, ७३१, ७३१२, ७३१३, ७३१४, ७३१५, ७३१६, ७३१७, ७३१८, ७३१९, ७३२, ७३२३, ७३२४, ७३२५, ७३२६, ७३२७, ७३२८, ७३२९, ७३३, ७३३३, ७३३४, ७३३५, ७३३६, ७३३७, ७३३८, ७३३९, ७३४, ७३४३, ७३४४, ७३४५, ७३४६, ७३४७, ७३४८, ७३४९, ७३५, ७३५३, ७३५४, ७३५५, ७३५६, ७३५७, ७३५८, ७३५९, ७३६, ७३६३, ७३६४, ७३६५, ७३६६, ७३६७, ७३६८, ७३६९, ७३७, ७३७३, ७३७४, ७३७५, ७३७६, ७३७७, ७३७८, ७३७९, ७३८, ७३८३, ७३८४, ७३८५, ७३८६, ७३८७, ७३८८, ७३८९, ७३९, ७३९३, ७३९४, ७३९५, ७३९६, ७३९७, ७३९८, ७३९९, ७४, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १०, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २०, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३०, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४०, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८, ४८३, ४८४, ४८५, ४

(२) **इ वाणी शब्दो—**

पुङ्, पुङ्गि, उङ्गत्, उङ्गत्, उङ्गार, शुङ्, पङ्गति, अङ्ग, गङ्ग, (प्रा. गङ्गहो, सं. गर्वमः) वङ्गि, पुङ्ग, योङ्ग, रिङ्गि, (प्रा. रिङ्गि-रिङ्गि, सं. चङ्गि), विङ्ग, वङ्ग, पङ्गादि.

આખા નર્મદાસમાં છૂંદ વાળો એક પણ સંદ નથી; તેવા સંધના સંદોમાં રૂઝ
 નોવામાં આવે છે. એવડા ધ વાળા ધણા ખરા સંદોમાં પણ હ ન માલુમ પડે છે. છતાં
 કોઈ કોઈ જગાએ ધ છાપ્યો છે, તે પૈકી કેટલેક ટેકાણે (જેમકે-બદ અને અબધ, પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધ, પુદ્ધિ અને કપુધીમાં) ઉધાડી સરતચૂક જણાય છે. સિદ્ધ, સિદ્ધિ,
 અલ્પમાસિદ્ધિ, અળદ જેવા તત્સમ સંદોમાં હ ન લખતાં ધ લખ્યો છે તે પણ ઉધાડી
 ભૂલ છે. બાકીના જે થોડા સંદો (અધ્ધર, ઉધ્ધડ, જોધો, નોધો, સુધાં, સધ્ધર) માં
 ધ લખ્યો છે, તેમાં પણ ઉચ્ચાર હ નો ચાય છે, માટે તેમાં ધ નહિ, પણ હ
 લખવો જોઈએ.

જેવડા યત્ની બાબતમાં નર્મકાંક્ષે એક નિયમ રાખ્યો દેખાતો નથી. સં. પ્રસ્તરર્થ પ્રાકૃતમાં પદ્યર ચર્મ શુન્નસતીમાં પાંચર જોલાપછે. નર્મદાશંકર પદ્યર અને પાંચર અને લખેછે (પૃષ્ઠ ૩૭૬, ૩૭૭). વળી તેઓ બ્યારે એક તરફ અવહિત્ય, અશ્વત્થ, ઉ-

ત્યાન, ઉત્થાપન આપેછે, ત્યારે ઘીછ તરફ જાયો, બચું, અને હાથી (= હાથી) લખે-
છે. હાથી બાએ જ બોલાયછે; વિશેષ ભાર મૂકવાથી જ્યાં બોલાતો હોય ત્યાં હાથી
રૂપ થવું જોઈયે. સંસ્કૃત હસ્તિન્ ના સ્ત નો પ્રાકૃતમાં થ થઈને બેવડાવાથી તથ બની
હત્થી શબ્દ ઉત્પન્ન થાયછે, અને તેમાંથી ગુ. હાથી કે હાત્થી શબ્દ નીકળેછે. ઉ-
ચ્ચાર જોતાં જાયો અને બચું ને બદલે પણ જાયો અને બચું લખવું વધારે વાજબી
છે. એ સિવાય ઘણું કરીને ગુજરાતીમાં તથ કે રથ વાળા બીજા શબ્દો નથી.

અથ કે હથ વાળા શબ્દો ગુજરાતીમાં દેખાતા નથી. બાકીના મહા પ્રાણીઓના સ-
મ્યન્ધમાં નર્મદાશંકર ખખ, ઝૂં, ઠૂં, ઠૂં, ઠૂં, અને જબ લખેછે. પરન્તુ સક્ષમ રીતે ઉચ્ચાર
તપાસતાં, અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત નિયમોના તથા તે નિયમોના કારણનો વિચાર કરતાં એમ
લાગેછે, કે તે રથજે, કખ, જઝ, ઠૂં, ઠૂં, ઠૂં, અને જબ લખવા જોઈયે; એટલે,

અખખેર	નહિ	પણ અકખેર અથવા અખ્ખર (પ્રા. અક્ષર, સં. મક્ષર);
દખખણ	"	દકખણ (પ્રા. દક્ષિણ, સં. દક્ષિણ),
મખખીચૂસ	"	મકખીચૂસ (પ્રા. મક્ષિચૂસ, સં. મક્ષિકા),
જખખડ	"	જકખડ (પ્રા. જક્ષ, સં. યક્ષ),
લખખણ	"	લકખણ અથવા લખ્ખણ (પ્રા. લક્ષણ સં. લક્ષણ) *
ખખખ	"	ખકખ,
ચિખખલ	"	ચિકખલ (સં. ચિક્ષલ),
ચોખખું	"	ચોકખું,
ચોખખાઈ	"	ચોકખાઈ,
ઉઝૂંત	"	ઉકૂંત (સં. ઉઝ્ઝ ધાતુ),
અટ્ટો	"	અટ્ટો (ગંછપાનો)
અટ્ટોવીસ	"	અટ્ટોવીસ,
અટ્ટોવન	"	અટ્ટોવન,
અટ્ટોણ	"	અટ્ટોણ,
અટ્ટોસિપાં	"	અટ્ટોસિપાં,
અટ્ટોયારી	"	અટ્ટોયારી,
વિઠૂલ	"	વિઠૂલ (સં. વિઠૂલ),
કટૂણ	"	કટૂણ (= કટૂણ),
ગટ્ટો	"	ગટ્ટો (પ્રા. ગુટ્ટો, સં. ગુત્સ :),

* હિન્દીમાં લક્ષ્મણ શબ્દ છે. એટલે તેમાં જ નો છ થઈ બેવડાતાં લ્ષ બનેછે
તે જ મુજબ ગુજરાતીમાં જ નો જ થઈ બેવડાતાં જ્ષ થવો જોઈયે.

ક્ષ્મ, ર્ઘ, જ્ઞ, ટ્, ઢ્, ળ્, ઘ્, વાળા શબ્દો સંસ્કૃતમાં બહુ જૂના છે. જેવાકે:—

ક્ષ્મ્, ગર્ઘ, ઘુર્ઘ્નાં, ઝ્ઞિજ્ઞત, ઝોઞ્ઞન, વિટ્ઢલ, કુર્કુસ, ઇત્યાદિ.

પ્રાકૃતમાં આ પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્ત એટલાં બધાં છે, કે તે આથી અત્રે લખ્યાણુ ઠર-

વાનું પ્રયોજન નથી. એટલું જ કહીશું તો બસ યશે, કે તેમાં બેવડા સ્, ઘ, છ, જ્ઞ, ઢ, ઢ, ઘ, ઘ, ળ, મ વાળા શબ્દો છે જ નહિ. એ અક્ષરો બેવડાપછે ત્યારે ઉપર કહ્યું તેમ પ્રથમ ભાગ તેમને મળતો અસ્પષ્ટાણી થઈ જાય છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં જે નિયમ છે તે ગુજરાતીને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં એ બેવડો મહાપ્રાણી બોલી ચકાતો નથી, અને તેવે પ્રસંગે જોડાક્ષરના પહેલા ભાગ તરીકે અસ્પષ્ટાણી બોલાય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાન્તો નર્મકોશમાંથી લીધાં છે:—

(૧) ઞ વાળા શબ્દો—

પદ્મછેદ (પદ્મ+છેદ), પન્નમ (પ્રા.:પચ્છિમ, સં, પાશ્ચિમ), અન્નું, અન્નર (અદ્+શેર=અર્ધ+શેર), અવિન્નિમ, અવન્નછેદ, આન્નછાદન, ઇન્ન, ઉન્નિષ્ઠ, ઉન્નછેદ, ઉન્નછાદ, (પ્રા. ઉચ્છાદ, સં. ઉત્સાદ,), આન્નવ, કન્ન, કન્ની, કન્નો, ગન્ન, ગન્ની, ગુન્નો, તુન્ન, પાન્ન, (=પાદશાદ), વિન્ન, મન્ન (પ્રા. મચ્છ સં. મસ્સ), મન્ની, મન્નર, (પ્રા. મચ્છર, સં. મસ્સર), મ્નર્ણ, મ્નેન્ન, વન્ન, (પ્રા. વચ્છ સં. વત્સ), આન્નૈન્નિસ, સંવન્નર, (પ્રા. સંવચ્છર, સં, સંવત્સર), સ્વન્ન, સ્વન્નન્દી, હિતેન્ન, ઇત્યાદિ.

(૨) ણ વાળા શબ્દો—

બુદ્ધ, બુદ્ધિ, ઉદ્ધત, વિદ્ધત, ઉદ્ધાર, શુદ્ધ, પદ્ધતિ, ગદ્ધા, ગદ્ધો, (પ્રા. ગદ્ધહો, સં. ગદ્ધમઃ) દુદ્ધ, યુદ્ધ, યોદ્ધો, રિદ્ધિ, (પ્રા. રિદ્ધી-રિદ્ધિ, સં. ક્ષદ્ધિ), વિરદ્ધ, દદ્ધ, ઇત્યાદિ.

આખા નર્મકોશમાં છૂટ વાળો એક પણ શબ્દ નથી; તેવા સંધના શબ્દોમાં ઞ જોવામાં આવે છે. બેવડા ધ વાળા ધણા ખરા શબ્દોમાં પણ ઞ જ માલૂમ પડે છે. છતાં કોઈ કોઈ જગાએ ધ્ધ જાણ્યો છે, તે પૈકી કેટલેકે ઠેકાણે (જેમકે-બદ્ધ અને અબદ્ધ, પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધ, બુદ્ધિ અને કબુદ્ધીમાં) ઉધાડી સરતચૂક જણાય છે. સિદ્ધ, સિદ્ધિ, અદ્ધમાસિદ્ધિ, અબદ્ધ જેવા તત્સમ શબ્દોમાં ઞ ન લખતાં ધ્ધ લખ્યો છે તે પણ ઉધાડી જૂલ છે. બાકીના જે થોડા શબ્દો (અધ્ધર, ઉધ્ધડ, ઓધ્ધો, નોધ્ધો, સુધ્ધાં, સધ્ધર) માં ધ્ધ લખ્યો છે, તેમાં પણ ઉચ્ચાર ઞ નો થાય છે, માટે તેમાં ધ્ધ નહિ, પણ ઞ લખવો જોઈયે.

બેવડા યની બાબતમાં નર્મકોશે એક નિયમ રાખ્યો દેખાતો નથી. સં. પ્રસ્તરત્તુ પ્રાકૃતમાં પથ્થર થઈ ગુજરાતીમાં પત્થર બોલાય છે. નર્મદાચંકર પથ્થર અને પત્થર અને લખે છે (૫૪ ૩૭૬, ૩૭૭). વળી તેઓ બ્યારે એક તરફ અપહિત્ય, અમ્મત્ય, ઉ-

ત્યાન, ઉત્થાપન આપેછે, ત્યારે બીજી તરફ જત્યો, બથું, અને હાથી (= હાથી) લખે-
છે. હાથી ભાગ્યે જ બોલાવછે; વિશેષ ભાર મૂકવાથી જ્યાં બોલાતો હોય ત્યાં હાથી
રૂપ થવું જોઈયે. સંસ્કૃત દ્વસ્તિન્ ના સ્ત નો પ્રાકૃતમાં થ યઈને બેવડાવાથી દ્વ બની
દ્વસ્તી શબ્દ ઉત્પન્ન થાયછે, અને તેમાંથી યુ. હાથી કે હાત્થી શબ્દ નીકળેછે. ઉ-
ચ્ચાર બેતાં જત્યો અને બથું ને બદલે પણ જત્યો અને બથું લખવું વધારે વાજબી
છે. એ સિવાય ધણું કરીને ગુજરાતીમાં ત્ય કે થ વાળા બીજા શબ્દો નથી.

ઝ કે હ્રધ વાળા શબ્દો ગુજરાતીમાં દેખાતા નથી. બાકીના મહા પ્રાણીઓના સ-
મ્યન્ધમાં નર્મદાસંકર ખખ, ઝૂં, ફૂં, ફૂં, ફૂં, અને જબ લખેછે. પરન્તુ સૂક્ષ્મ રીતે ઉચ્ચાર
તપાસતાં, અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત નિયમોના તથા તે નિયમોના કારણોના વિચાર કરતાં એમ
લાગેછે, કે તે સ્થળે, ખખ, જજ, ફૂં, ફૂં, ફૂં, અને જબ લખવા જોઈયે; એટલે,

ખખખેર	નહિ	પણ	ખખખેર અથવા અખખર (પ્રા. અખ્ખર, સં. અક્ષર);
દખખણ	,,	,,	દકખણ (પ્રા. દક્ષિણ, સં. દક્ષિણ),
મખખીચૂસ	,,	,,	મકખીચૂસ (પ્રા. મક્ષિણ, સં. મક્ષિકા),
જખખડ	,,	,,	જકખડ (પ્રા. જક્ષ, સં. યક્ષ),
લખખણ	,,	,,	લકખણ અથવા લખખણ (પ્રા. લક્ષણ સં. લક્ષણ) *
ખખખ	,,	,,	ખકખ,
ચિખખલ	,,	,,	ચિકખલ (સં. ચિચ્છલ),
ચોખખું	,,	,,	ચોકખું,
ચોખખાઈ	,,	,,	ચોકખાઈ,
ઉઝૂત	,,	,,	ઉકૂત (સં. ઉક્ત ધાતુ),
અટ્ટો	,,	,,	અટ્ટો (મંડુપાનો)
અટ્ટોવીસ	,,	,,	અટ્ટોવીસ,
અટ્ટોવન	,,	,,	અટ્ટોવન,
અટ્ટોણું	,,	,,	અટ્ટોણું,
અટ્ટોસિયાં	,,	,,	અટ્ટોસિયાં,
અટ્ટોયાશી	,,	,,	અટ્ટોયાશી,
વિટ્ટલ	,,	,,	વિટ્ટલ (સં. વિટ્ટલ),
કટ્ટણ	,,	,,	કટ્ટણ (= કકણ),
ગટ્ટો	,,	,,	ગટ્ટો (પ્રા. ગુટ્ટો, સં. ગુત્સ:),

* હિન્દીમાં લક્ષ્મણ શબ્દ છે, એટલે તેમાં જ નો જ થઈ બેવડતાં છ બનેછે
તે જ મુજબ ગુજરાતીમાં જ નો જ થઈ બેવડતાં ક્ષ થવો જોઈયે.

હટ્ટો	નહિ	પણ	હટ્ટો (પ્રા. છટ્ટો પછઃ),
જુટ્ટું	"	"	જુટ્ટું અથવા જૂટું (પ્રા. જુટ્ટું, સં. જુટું ૧૪),
પટ્ટો	"	"	પટ્ટો (પુટ્ટો, સં. પુટ્ટઃ),
મિટ્ટો	"	"	મિટ્ટો અથવા મીટો (પ્રા. મિટ્ટો, સં. મિટ્ટઃ),
મુટ્ટો	"	"	મુટ્ટો અથવા મુટો
મુટ્ટી	"	"	મુટ્ટી અથવા મુટી, } (પ્રા. મુટ્ટો, સં. મુટ્ટિઃ),
લટ્ટું	"	"	લટ્ટું, } (પ્રા. લટ્ટો, સં. લટ્ટિઃ),
લટ્ટી	"	"	લટ્ટી, }
ચિટ્ટી	"	"	ચિટ્ટી,
કટ્ટો	"	"	કટ્ટો,
પટ્ટણ	"	"	પટ્ટણ * (= પરકણ),
ખુટ્ટો	"	"	ખુટ્ટો,
બટ્ટી	"	"	બટ્ટી,
બુટ્ટો	"	"	બુટ્ટો, (પ્રા. બુટ્ટો, સં. બુટ્ટઃ),
ડપ્પસ	"	"	ડપ્પસ,
ડપ્પલ	"	"	ડપ્પલ,
નિખર	"	"	નિખર (પ્રા. નિખર, સં. નિખરઃ),
સખર	"	"	સખર (સં. સ+ખર),
જખો	"	"	જખો,
મોખો	"	"	મોખો.

+ સંસ્કૃત જુટ નો અર્થ ઉચ્છિષ્ટ, ખાધામાંથી વધેલું, એવો થાય છે, અને તે અર્થમાં ગુજરાતીમાં જૂટું શબ્દ વપરાય છે.

* પરકણ ચાર અક્ષરનો શબ્દ છે, તેથી બીજા અક્ષર ૨ માં નો અ બોલાતો નથી અને પર્કણ જોવા ઉચ્ચાર થાય છે. પછી પ્રાકૃત નિયમનો અમલ થઈ ૨ નો લોપ થતાં ઠ બેવડાય છે એટલે તેનો ટૂં બને છે, અને પર્કણ રૂપ થાય છે. ચોરટો નો ચોટો, કરડી ખાવું તું કરડીખાવું, કરડો નો કરડો, કરડું તું કરડું, કાતરડી ની કાતરડી, કાતરણી ની કાતરણી, વગેરે નર્મદાસંકરે આપેલા શબ્દો એજ રીતે બને છે. શબ્દના કયા કયા અક્ષરોનો અ બોલાતો નથી તે બાબત માહે ફેણુઆરી સને ૧૮૯૮ તું ગુજરાત શાળાપત્ર બેવું.

બેવડા ખ, ઝ, ઠ, ઢ, ડે, લ વાળા ધણાખરા શબ્દો આ ટીપમાં આવી જાય છે. એ જોતાં ગુજરાતીમાં બેવડા ઝ, ઢ, ડે, લ વાળા શબ્દો ભાગ્યે જ બે બે ચાર ચાર જણાય છે; બેવડા ખ વાળા આઠ દસ, અને બેવડા ઠ વાળા આસરે બે ડઝન માલૂમ પડે છે. આટલા યોગ્ય શબ્દો માટે લખવામાં નિયમભંગ કરવો અને ઉચ્ચારની વિરુદ્ધ જતું એ ઠીક લાગતું નથી. વળી ઉચ્ચારને વ્યુત્પત્તિનો આધાર મળે છે, એટલેકખ, જ્ઞ, ટ્, વગેરે લખવાનું કારણ મજબુત થાય છે.

ઉપરના કારણોથી મહારો અભિપ્રાય એવો છે, કે ગુજરાતીમાં ખખ, ધ્ધ, છ્છ, જ્ઞ્, ઠ્ઠ, ઢ્ઢ, ડેડે, જ્ઞ (એટલે બેવડા મહાપ્રાણી) ન લખતાં તે સ્થળે અનુક્રમે કખ, ગધ, ઝઝ, જ્ઞ, ટ્, ટ્, તથા, ઢ્, ઢ્, જ્ઞ લખવા. આ પૈકી ધણા શબ્દો બેવડા જ અને ધ વાળા છે, અને ત્યાં ઝઝ અને ઢ્ લખવાનો વહિવટ છે જ. એટલે બાકી રહેલા યોગ્ય શબ્દોમાં એ જ વહિવટ અલાવી વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારને માન આપવું (બોલવું તેમ લખવું) એ વધારે યોગ્ય છે.

ટ્રેનિંગ કૌન્સિલ અમદાવાદ તા. ૧૭-૫-૯૮	}	માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ.
--	---	-----------------------

પરિશિષ્ટ (છ)—(૪૪ ૧૩ ટીપ્પણી).

મહેરખાન. રા. બ. લાલશંકરભાઈ

ગુ. વર્ના. સોસાઈટીના આનરરી સેક્રેટરી.

અમદાવાદ.

વિ. વિ. આપના તરફથી રા. સા. માધવલાલભાઈનો લેખનપદ્ધતિમાં નવીન ચિન્હોનો ઉમેરો કરવા બદલનું છાપેલું પત્ર મળ્યું. આ વિષે આરો નમ્ર અભિપ્રાય બતાવું છું.

રા. સા. માધવલાલભાઈનું કહેવું એમ જણાય છે કે, જેથી વાંચનની સરળતા થાય એવું લેખન કરવું; અને તેમ થાય તો જ લેખનપદ્ધતિ સંપૂર્ણ ગણાય. ગુજરાતી લેખનપદ્ધતિ (લિપિના અર્થમાં) અપૂર્ણ છે. જેટલાં જેટલાં ઉચ્ચારણો યથા શક્ય છે, તેટલી તેટલી નિશાનીઓ હોવી જોઈએ. પણ ગુજરાતીમાં તેમ નથી. માટે તે અપૂર્ણ છે. કાપ'કરતી વખતે તેને સંપૂર્ણ કરવા માટે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

ઉપરના તેમના અભિપ્રાયના ટેકામાં તેઓ જે ઉલ્લેખ કર્યો બતાવે છે. એક એ-ઐ તથા ઓ-ઔ ના ઉચ્ચારણ સંબંધી, તથા બ'લું અતુનામિક અને અતુસ્વારના ઉચ્ચારણ સંબંધી; અને કાંઈ નહિ તો નિદાન એ એને માટે તો કાંઈ નવીન ચિન્હોનો ઉમેરો કરવા તેઓ સૂચન કરે છે.

ગુજરાતી બાપાની લિપિ સંપૂર્ણ થાય તથા જેવું ઉચ્ચારણ થાય તેવું જ લખાય, અથવા લખાય તેવું જ ઉચ્ચારણ થાય, એ તો મર્યાદા હજી બાબત છે. સંસ્કૃતમાં તેવી પ્રણીત છે. જો કે તેમાં પણ ઉચ્ચારણ દ્વારા અને કંઈક દ્વારાના ઉચ્ચારણ બુદ્ધિ થાય છે, છતાં બુદ્ધિ ચિન્હની યોજના કરવામાં આવી નથી. તોપણ ઉચ્ચારણપત્રે તેનો પણ કાંઈક નિયમ વિદ્યો સમજાવી ગયા છે. ગુજરાતી બાપામાં ઉચ્ચારણો કેટલા પ્રકારનાં છે, તથા તે બધાને માટે ચિન્હો યોજવામાં પરવડે કે નહિ, તે વિચારવાનું છે. કારણ કે કદાચ રા. મા. માધવલાલભાઈ કહે છે તેમ જે ઉચ્ચારણોની મુસ્કેલી ટાળી, તોય અપૂર્ણતા તો રહેવાની જ. ઉચ્ચારણ થાય કંઈક જુદું અને લખાય કંઈક જુદું એ ઠીક તો નહિ, પણ ગુજરાતી બાપાની ઘટના જોતાં તેમાં કારસી, ચરખી, ઇંગ્રેજી, વગેરે અનેક પરબાપાઓનાં ઉચ્ચારણો મળેલાં છે. તે બધાને માટે જો ચિન્હો ન યોજાય તો ઉક્ત જે ચિન્હો યોજવાથી કાંઈ વિશેષ લાભ નથી.

અનિયમિત વર્તમાનકાળના ત્રીજા પુરુષ એક વચનનાં તમામ રૂપમાં એ લખવા પડશે. અને તેની સાથે એ આપવાથી વાંચન અને લેખન બન્નેમાં ઘોઠાળો થવાનો સંભવ છે. કહે-કહ, મેલે-મળે, એ-ઐ, દેખે-દેખે, ઇં. વળી, “લખે જેદયી ને શીખે શેખ જેવું, કરે દરે કે કાંઈલા તોય સંવું.” ઇં ઉપરની લીટીઓથી જોવામાં આવશે કે લખવાની

મુશ્કેલી વધેછે. અને ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા તો પાછી અપૂર્ણ જ રહેછે. સહેલું-સહેલું, સેલું-સેલું, આ વિકલ્પનો નિર્ણય કરવામાં ઉપાધિ નહીં, કારણ કે સહ ઉપરથી પ્રાકૃત નિયમે થયેલા સહેલું રૂપને સહેલું કરી નાખવાથી આપણે પ્રાકૃતને પણ પાછી અપૂર્ણ કરી નાંખીએ છીએ.

અં ઉપરનો અનુસ્વારતો ગમે ત્યાં પણ અનુનાસિક જ બોલાયછે. જેમ અંગ્રેજ, હંપ, અંદાજ, વંચક, સંચાર, એ શબ્દોમાં અનુસ્વાર પણ શુદ્ધ અનુનાસિક બતાવેછે. ત્યાં બીજા ચિન્હની યોજના જરૂરની નથી. આ, અને તે પછીના સ્વરો ઉપર અનુસ્વાર આવે છે સારે તેના ઉચ્ચાર બે પ્રકારે થાયછે. મરાઠીમાં પણ તેમ જ થાયછે. બહુધા મને સાંભરે છે કે અનુસ્વાર અને અનુનાસિકના ઉચ્ચાર વિષે દક્ષિણમાં પણ તકરાર ચાલી હતી, પણ છેવટે સર્વત્ર અનુસ્વાર જ લખવો એ વાત માન્ય રહી હતી. અનુસ્વાર અને અનુનાસિકનાં જુદાં ચિન્હો યોજવા કરતાં કોણકાર કદાચ તેવા તેવા શબ્દની પાસે કૌંસમાં ઉચ્ચારણો લખી બતાવે તો વાંધો નથી; પણ નિશાની વધારી દેઇ ચિનાઇ બાપાની પેઠે અક્ષરો વધારી દેવા અયુક્તિક નથી. એનું કારણ એક બીજું પણ એમ મારા ધ્યાનમાં આવે છે કે:—

માત્ર અનુસ્વાર અને એકાર ઑકારનાં ચિન્હ યોજવાથી પતતું નથી. વ્યંજનના ઉચ્ચારો પણ વિભિન્ન થાય છે. ખરાબ, શેખ, અખરા, વિચાર, સંચાર, ગાંગ, આચાર, ફરેલ, ફેલ, ફેરફાર, ફળ ફલ, અંદાજ, જરા, જુસ્તી, જંગલ, હરેક, હાર, હસાદી શબ્દોમાં ખ, ચ, ફ, જ, લ, વગેરેના ઉચ્ચારો જુદા જુદા થાયછે તે માટે પણ ચિન્હો યોજવાની જરૂર પડશે.

વળી, આલ, કર, આવ, ઉક વગેરે આદ્યાર્થ બીજા પુરુષ એક વચનના રૂપમાં છેલ્લા અક્ષરમાં યં બળેલો હોય તેવો કાંઈક ઉચ્ચાર થાયછે. તે માટે પણ ચિન્હો યોજવાં પડશે.

આ રીતે અનેક ચિન્હોની યોજના કરતાં મૂળાક્ષરોની સંખ્યામાં વધારો કરવો પડશે. એટલે વ્યાકરણ ફરી રચવાં જોઈએ. કેમકે વ્યાકરણમાં જેનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી, એવા મૂળાક્ષરો કોણકાર ક્યાંથી લાવે ? કોણનો આધાર વ્યાકરણપર હોય છે એ તો સુવિદિત જ છે. કદાચ કોઇ એમ કહેશે કે એવાં એવાં ઉચ્ચારણોમાં ફેરફાર હોવા છતાં અને ચિન્હોની યોજના નવીન કરવા છતાં પણ વ્યાકરણમાં ન લખીએ તો ચાલશે. સારે મારી નમ્ર માગણી એવી પણ થાય કે સ, પ, સ, નાં ઉચ્ચારણ સરખાં છે, માટે તે બદલ એક જ અક્ષર રાખી નીચે ફારસીની પેઠે નુકતા કરી હાં ચલાવી લેવામાં આવતું નથી ? અર્થાત્ જો સંસ્કૃત લિપિને અનુસરીને દિલ્હીસ્તાનની બધી જ સંસ્કૃતમાંથી થયેલી ભાષાઓ પોતાના મૂળાક્ષરોની ગણના કરે છે, તો ગુજરાતી ભાષામાં ચિન્હોનો વધારો કરી નાંખી થોટાટો કરવો યોગ્ય નથી.

અંગ્રેજી, ફારસી, ઉર્દૂ, વગેરે ભાષાઓમાં ચિન્હોની સંખ્યા થોડી છતાં વ્યવહાર ની લેવામાં આવેછે. તે જોતાં આપણી ભાષામાં ચિન્હો કુમેરો વગર ન જ ને.

કાંઈ લાગતું નથી. જેમ બાપા પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરીને બદલાય છે, તેમ લિપિ પણ પ્રકૃતિને જ અનુસરે છે. દેવનામરીમાંથી ગુજરાતી લિપિ પ્રકૃતિને અનુસરીને જ થયેલી છે. નિયમ ગમે તેવા કરીશું, તથાપિ લખનાર પોતાની સરખતા તરફ દ્રમેશ લક્ષ આપશે જ. રા. સા. માધવલાલ દેસાઈ એમણે કરેલી સૂચનાઓ જો કે ઉપયોગી તો છે, પરંતુ તે સાથે તેઓ બીજાં અનેક ચિન્હો યોજવાની પણ જરૂર જોઈ ધ્યાનમાં લે, એટલા માટે આ મારી વિનંતી છે. અને જો એવાં અનેક ચિન્હો યોજીને ઉચ્ચાર તથા લેખન સમાન કરી શકાતું હોય તો એના જેવું સારું બીજું નથી. પણ પ્રચલિત બાપાઓમાં પરબાપાના સંસર્ગથી નવાં નવાં ઉચ્ચારણુ દાખલ થયા જ કરશે. અને તેમ ચતાં એક વખત પાછો ફરીને એવો પણ આવે કે તે વખતે હમણાં નવીન ચિન્હો યોજ્યા છતાં પણ લેખનની અપૂર્ણતા માલમ પડી આવે. તે કરતાં કોપકારને જરૂર જણાય તો જોડણી યોગ્ય હોય તે જ કાયમ રાખી ઉચ્ચાર જરૂર લાગે ત્યાં કૌંસમાં જતાં. એમ કરવાથી ગુજરાતી બાપા શીખનારની ઉચ્ચારની અવધતા દૂર થઈ જશે. સંસ્કૃત લિપિ પૂર્ણ છે, તેમ છતાં પણ તેના ઉચ્ચાર સિધ્ધાંતે ગુરુમુખે શીખવા પડે છે. એ સૌ કોઈ જાણે છે.

લી. છાયાલાલ નરસેરામ.

તા ૧૪-૨-૧૮૮૯, વડોદરા.

પરિશિષ્ટ- (જ) (પૃષ્ઠ ૧૭ ટીપ્પણુવે.)

વર્નાકીયુલર ટેક્સ્ટ બુક રિવિઝન કમિટિયે ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે મંજૂર કરેલા જોડણીના નિયમો.

૧. શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણી ગુજરાતીમાં નીચેના ફેરફાર પ્રમાણે રાખવામાં આવીછે:—

- (અ) અનુનાસિક અક્ષરોને બદલે અનુસ્વાર વાપરવું. ઉદાહરણ—સંબંધ, અંગ, અંક, ઇત્યાદિ. પણ અન્ન, સન્મતિ, ઉન્માદ અને એવા બીજા શબ્દો અપવાદ રૂપછે.
- (બ) અંત્ય હ્રસ્વ ઈ વાળા સંસ્કૃત શબ્દો જે સ્ત્રીઓનાં વિશેષનામ તરીકે આવે તો તેમાંના અંત્ય હ્રસ્વ ઈને ઈર્ધે ઈ લખવો ઉદાહરણ—હરી, મણી, શાંતી વગેરે.
- (ક) ગુજરાતી પ્રત્યયો લગાદી શકાય તેવા અંત્ય વ્યંજનવાળા “ અકસ્માત્ ” જેવા શબ્દોને અંત્ય અ સહિત લખવા.

૨. જે અંગ્રેજી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં લખાય ચલા હોય નહિ તેના ઉચ્ચાર ગુજરાતી જોડણીમાં જેમ અને તેમ અસલ પ્રમાણે જ લખવા; અને તેમ કરવામાં કોઈ નવી નિશાની કરવી નહિ. I (અંગ્રેજી “આઈ”) નો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ ઇ લખવે.

૩. સઘળા સંસ્કૃત, અંગ્રેજી કે બીજા ભાષાના શબ્દોને, તે અસલ શબ્દના કોઈ ભાગમાં કાંઈક ફેરફાર થયો હોય તો તે ગુજરાતીમાં અપભ્રંશ થએલા ગણવા. જે ફારસી અને અરેબીક શબ્દોના ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં બરાબર રાખવામાં આવ્યા હોય અથવા સુધારવામાં આવ્યા હોય તે શબ્દોને ગુજરાતીમાં અપભ્રંશ થએલા ગણવા; અને તે નિયમ પ્રમાણે વરસ, શુકન, ઇન્સાફ, માગશર, મારગ, ખેતર. ઇશક, ઇન્જનેર, અંગ્રેજ ઇત્યાદિ શબ્દોને ગુજરાતી શબ્દો અથવા તો અપભ્રંશ શબ્દો ગણવા.

જોડણીમાં વાંધો ઉઠે તેવા ગુજરાતી અથવા અપભ્રંશ શબ્દો માટે નિયમો.

૪. જે કોઈ પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર જુદા જુદા જાણીઓમાં જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવતો હોય તો તે ઉચ્ચારો પૈકીનો જે ઉચ્ચાર લાંબા વખતથી ભાષામાં જોડણી તરીકે લખાતો હોય તે જ જોડણી માન્ય રાખવી. જેમકે—આંખ, લાવ, થું, ઠહીથું, ખેસ, ખેસી (“ખેશી” નહિ), પીરસ, પીરસ્યું, (“પીરસ્યું” નહિ), પીરસી (“પીરસી” નહિ), ડાસો, ડાસી (“ડાશી” નહિ), વગેરે.

૫. જે શબ્દોના ઉચ્ચારમાં “હ” આવતો હોય તે હમેશના નિયમ પ્રમાણે જ લખવા:—
(અ) રહે, કહે, પહોંચવું, વહેંચવું, નાહવું.

(વ) પહેલું, વહેલું, સહેલું.

(ક) લોડું, મોડું, ચઢું.

(ઢ) નાનો, મોટો, ગારો, અગારો, મોં (મુખ), અને ખીક (ખીલું).

૬. શબ્દમાં પહેલા સંયુક્ત અક્ષરોમાં જે અનુનાસિક અક્ષર આવે તે તેની જગ્યાએ અનુસ્વાર લખવું. જેમકે—અંગારો, ઉમર, દીંમત, ઇત્યાદિ.

અનુસ્વારસહિત અથવા અનુસ્વારરહિત “ ધ ” અથવા “ ધ્ ” અને “ ઉ ” અથવા “ ઊ ” વિષે નિયમો.

(જુઓ નિયમ ૭ થી ૯ સુધી)

૭. (અ) શબ્દના અંત પદમાં અથવા ઉપાંત્ય પદમાં અથવા જો પદમાં ઈ ઉચ્ચાર આવતો હોય તે તે ઈ દીર્ઘ લખવો. ઉદાહરણ—ધી, ચી, કી, બીખ, શીખ, કીડી, અહીં, હીંડ, ગસીસો, દરીઓ, ઇત્યાદિ.

(ઘ) અંત અથવા ઉપાંત્ય પદ સિવાયના ખીજ પદોમાં ધ ઉચ્ચાર આવે તે દીર્ઘ પદની આગળના પદમાં ઋસ્વ ઈ લખવો, અને ઋસ્વ પદની આગળના પદમાં દીર્ઘ ઈ લખવો. જેમકે—બિલાડી, ખીચડી, ખીસકોલી, નાળિયેર, ધડિઆળ, વગેરે. પણ સંયુક્ત વ્યંજનની આગળનો ઇદમેશાં ઋસ્વ લખવો. ઉદાહરણ—દિરમો, ચિટ્ટી, ગિલ્લી, વગેરે. અને હિંદુ, મિંધ ઇત્યાદિ શબ્દો માટે પણ આજ નિયમ રાખવો.

૮. (અ) સ્, લ, જૂ, ર વગેરે એકપદી શબ્દો સિવાય તથા દૂધ, ચૂક, મૂક, સૂંઢ વગેરે બેપદી શબ્દો સિવાયના ખીજ પદો શબ્દોમાં જ્યાં ઉ ઉચ્ચાર આવે ત્યાં ત્યાં ઋસ્વ ઉ લખવો. ઉદાહરણ—હું, ધું, લીંણુ, લાડું, કુવો, ખુંદ, પુરું, જુવું, જુદું, કરવું, સુખી, સુરજ, વસુલ, ખેડુત, વસુલાત, આંવાડીઉં, ઇત્યાદિ.

(ઘ) જૂઓ, જુઓ, જુવો; દૂએ, દુએ, દુવે; રૂઓ, રુઓ, રુવો; એ ત્રણ ત્રણ વિકલ્પિત રૂપોમાંથી વચ્ચું રૂપ (જુઓ, દુએ, રુઓ) માન્ય રાખવામાં આવે છે.

૯. શક્યબેદ તથા ટ્રેરકબેદ સિવાયના વિભક્તિના અને ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાનના પ્રત્યયો આગળ, તથા જે પ્રત્યયો શબ્દના છેલ્લા પદમાં મળી જતા નથી તેવા પ્રત્યયો આગળ શબ્દમાં આવેલા ઇ અથવા ઈ અને ઉ અથવા ઊ નો ફેરફાર થતો નથી. શક્યબેદ તથા ટ્રેરકબેદના પ્રત્યયો અને છેલ્લા પદમાં મળી જાય તેવા પ્રત્યયોની અગાઉ શબ્દમાં આવેલા ઇ ઉચ્ચારને નિયમ ૭ વે લાગુ પડે છે; અને ઉ ઉચ્ચારને નિયમ ૮ અ લાગુ પડે છે. ઉદાહરણ—ધીએ, કડીમાં, જૂઓ (જૂવું બહુ

વચન) દૂધે, કડીઓ (કડીનું બહુવચન) નદીઓ, પીએ, મૂકે, મૂકશે, મૂકું, લૂટે, લૂટું, મૂએ, ધીવાળો, ખુબીદાર, હાથીખાનું, મૂકનાર, દૂધવાળો, ઇત્યાદિ. પણ પિવાડ, શિખાડ, સુવાડ, શિખામણ, દુધાળો, પિવાય, શિખાય, સુવાય, રિસાળ, લુટારો.

૧૦. ગોળ (ખાધાનો), ગોળ (આકૃતિ), કેરી, કેળ, જેવા શબ્દો હાલમાં જેમ લખાય છે તેમ જ લખવા.

૧૧. સામાસિક શબ્દો તેના અસલ રૂપ પ્રમાણે જ લખવા જેમકે—દૂધભાઈ, ચીઠ્ઠીયપાટી, વગેરે.

૧૨. નીચે દર્શાવેલા શબ્દો કે જેના ઉચ્ચાર જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવેછે, અને જે ધણું કરીને જુદી જુદી રીતે લખવામાં આવે છે, તેવા શબ્દો નીચે પ્રમાણે લખવા:— નહિ, રાયડું, પૌઆ, ખાપડી, લડ, લગ્ગઈ, દુઃખ (પણ દુખે), ચૌડ, ચંપેલી, ગળણી.

૧૩. (અ) સંયુક્ત ક્રિયાપદોના ભાગ જુદા જુદા લખવા જેમકે—ફૂદી પડે છે.

(બ) સંયુક્ત નામ સાથે લખવાં પણ બાળક માટેનાં પ્રાથમિક પુસ્તકોમાં તે નામના ભાગ જુદા જુદા પાડવા ઉદાહરણ—કચરો પુંજો, વાસણ કુસણ, મા ખાપ.

(ક) શબ્દયોગી અવ્યય જે શબ્દની સાથે આવે તે શબ્દથી જુદો લખવો.

(ઢ) એ (તેની અગાઉ ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય એ, આઓ ન હોય તો) જ, કે (કેમકે) અને પણ (તો પણ), એ પ્રત્યયો જે શબ્દની સાથે આવે તેની સાથે જ લખવા.

૧૪. જે મહાપ્રાણ વ્યંજન સાથે આવે તો પહેલો અક્ષરપ્રાણ અને બીજો મહાપ્રાણ લખવો. ઉદાહરણ—પત્થર, ખુટ્ટો, ચિટ્ટી, વગેરે.

૧૫. ફારસી અને અરેબીક શબ્દો તથા જે ગુજરાતી શબ્દો હાલમાં જુદી જુદી રીતે ખોલાય છે અને લખાય છે તે શબ્દો નર્મકોપ પ્રમાણે અને કોઈ આધુનિક પ્રમાણભૂત લેખને વળગી રહ્યા સિવાય ઉપરના નિયમાનુસાર લખવા. ઉદાહરણ—અજમાશ, (અજમાએશ અથવા અજમાઈશ નહિ), દુકમ (દુકમ અથવા દુકમ નહિ.)

(વ) પહેલું, વહેલું, સહેલું.

(ક) લોહું, મોહું. ચહું.

(ઢ) નાનો, મોટો, મારો, અમારો, મોં (મુખ), અને બીક (બીકું.)

૬. શબ્દમાં પહેલા સંયુક્ત અક્ષરોમાં એ અનુનાસિક અક્ષર આવે તો તેની જગ્યાએ અનુસ્વાર લખવું. જેમકે—અંગારો, ઉમર, કીમત, ઇત્યાદિ.

અનુસ્વારસહિત અથવા અનુસ્વારરહિત “ ઇ ” અથવા “ ઈ ” અને “ ઉ ”
અથવા “ ઊ ” વિષે નિયમો.

(જુઓ નિયમ ૭ થી ૯ સુધી)

૭. (અ) શબ્દના અંત્ય પદમાં અથવા ઉપાંત્ય પદમાં અથવા જાણે પદમાં ઈ ઉચ્ચાર આવતો હોય તો તે ઈ દીર્ઘ લખવો. ઉદાહરણ—ધી, ચી, ઠી, બીખ, શીખ, કીડી, અહીં, હીંડ, વસીઓ, દરીઓ, ઇત્યાદિ.

(વ) અંત્ય અથવા ઉપાંત્ય પદ સિવાયના બીજા પદોમાં ઈ ઉચ્ચાર આવે તો દીર્ઘ પદની આગળના પદમાં ઋસ્વ ઈ લખવો, અને ઋસ્વ પદની આગળના પદમાં દીર્ઘ ઈ લખવો. જેમકે—બિલાડી, ખીચડી, ખીસકોલી, નાગિચેર, ધડિઆળ, વગેરે. પણ સંયુક્ત વ્યંજનની આગળનો ઇ હ્રસ્વેશ્વર ઋસ્વ લખવો. ઉદાહરણ—હિરસો, ચિટ્ટી, ગિછી, વગેરે. અને હિંદુ, સિંધુ ઇત્યાદિ શબ્દો માટે પણ આજ નિયમ રાખવો.

૮. (અ) સૂ, લૂ, જૂ, ર વગેરે એકપદી શબ્દો સિવાય તથા દૂધ, ચૂક, મૂક, મૂંઠ વગેરે એકપદી શબ્દો સિવાયના બીજા બધા શબ્દોમાં જ્યાં ઉ ઉચ્ચાર આવે ત્યાં ત્યાં ઋસ્વ ઉ લખવો. ઉદાહરણ—હું, છું, લીંણુ, લાહુ, કુવો, ખુંદ, પુરું, જીવું, જીવું, કરવું, સુખી, સુરજ, વસુલ, ખેડૂત, વસુલાત, અઠવાડીક, ઇત્યાદિ.

(વ) જૂઓ, જુઓ, જુવો; ધૂએ, ધુએ, ધુવે; રૂઓ, રુઓ, રુવો; એ ત્રણ ત્રણ વિકલ્પિત રૂપોમાંથી વચ્ચું રૂપ (જુઓ, ધુએ, રુઓ) માન્ય રાખવામાં આવે છે.

૯. શક્યભેદ તથા ત્રેરકભેદ સિવાયના વિભક્તિના અને ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાનના પ્રત્યયો આગળ, તથા જે પ્રત્યયો શબ્દના છેલ્લા પદમાં ગણી જતા નથી તેવા પ્રત્યયો આગળ શબ્દમાં આવેલા ઇ અથવા ઈ અને ઉ અથવા ઊ નો ફેરફાર થતો નથી. શક્યભેદ તથા ત્રેરકભેદના પ્રત્યયો અને છેલ્લા પદમાં ગણી જાય તેવા પ્રત્યયોની અગાઉ શબ્દમાં આવેલા ઇ ઉચ્ચારને નિયમ ૩ વે લાગુ પડે છે; અને ઉ ઉચ્ચારને નિયમ ૮ અ લાગુ પડે છે. ઉદાહરણ—ધીએ, ઠડીમાં, જૂઓ (જીવું બહુ

વચન) દૂધે, કડીઓ (કડીનું બહુવચન) નદીઓ, પીએ, મૂકે, મૂકશે, મૂકવું, લૂંટે, લૂંટવું, સૂએ, ધીવાળો, ખુખીદાર, હાથીખાનું, મૂકનાર, દૂધવાળો, ઇત્યાદિ. પણ પિવાડ, શિખાડ, સુંવાડ, શિખામણ, કુધાળો, પિવાય, શિખાય, સુવાય, રિસાળું, લુટારો.

૧૦. ગોળ (ખાધાનો), ગોળ (આકૃતિ), કેરી, કેળું, જેવા શબ્દો હાલમાં જેમ લખાય છે તેમ જ લખવા.

૧૧. સામાસિક શબ્દો તેના અસલ રૂપ પ્રમાણે જ લખવા જેમકે—દૂધભાઈ, ચીટીચપાટી, વગેરે.

૧૨. નીચે દર્શાવેલા શબ્દો કે જેના ઉચ્ચાર જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવેછે, અને જે ખલ્લુ કરીને જુદી જુદી રીતે લખવામાં આવે છે, તેવા શબ્દો નીચે પ્રમાણે લખવા:—
નહિ, રાયતું, પૌઆ, બાયડી, લડ, લડાઈ, દુઃખ (પણ દુખે), ચૌદ, ચંપેલી, ગળણી.

૧૩. (અ) સંયુક્ત ક્રિયાપદોના ભાગ જુદા જુદા લખવા જેમકે—કૂદી પડે છે.

(બ) સંયુક્ત નામ સાથે લખવાં પણ બાળક માટેનાં પ્રાથમિક પુસ્તકોમાં તે નામના ભાગ જુદા જુદા પાડવા. ઉદાહરણ—કચરો પુંતે, વાસણ કુસણ, મા ખાપ.

(ક) શબ્દયોગી અવ્યય જે શબ્દની સાથે આવે તે શબ્દથી જુદો લખવો.

(દ) એ (તેની અગાઉ નીચી વિભક્તિનો પ્રત્યય એ આવ્યો ન હોય તો) જ, કે (કેમકે) અને પણ (તો પણ), એ પ્રત્યયો જે શબ્દની સાથે આવે તેની સાથે જ લખવા.

૧૪. જે મહાપ્રાણ વ્યંજન સાથે આવે તો પહેલો અક્ષરપ્રાણ અને બીજો મહાપ્રાણ લખવો. ઉદાહરણ—પત્થર, જુટ્ટો, ચિટ્ટી, વગેરે.

૧૫. ફારસી અને અરેબીક શબ્દો તથા જે ગુજરાતી શબ્દો હાલમાં જુદી જુદી રીતે બોલાય છે અને લખાય છે તે શબ્દો નર્મકોપ પ્રમાણે અને કોઈ આધુનિક પ્રમાણુજ્ઞ લેખને વળગી રહ્યા સિવાય ઉપરના નિયમાનુસાર લખવા. ઉદાહરણ—અજમારા, (અજમાએશ અથવા અજમાઈશ નહિ), હુકમ (હકમ અથવા હુકૂમ નહિ.)

પરિશિષ્ટ. (જ ૧). (૫૪ ૧૭ રીપ્રન બુલો.)

ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે રિવિઝન કમિટિએ છેવટે સ્વીકારેલા
જોડણીના નિયમો.

૧. શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણી ગૂઢ પ્રમાણે કાયમ રાખવી, પણ તેમાં નીચેના ફેરફારો કરવા:—

(અ) અનુનાસિક અક્ષરોને સ્થળે અનુસ્વાર વાપરવો; જેમકે—સંબંધ, અંગ, અંક, વગેરે; અમ, સન્મતિ, ઉન્માદ અને એવા ખીજા શબ્દો અપવાદ છે.

(બ) ધ્રુવ ઇકરાંત સંસ્કૃત શબ્દોનાં બનેલાં સ્ત્રીઓનાં વિશેષ નામો દીર્ઘ ઈ થી લખવાં; જેમકે—હરી, મણી, શાંતી, વગેરે.

(ક) અકસ્માત્ જેવા શબ્દો, જે વ્યંજનાંત છે અને જેને ગુજરાતી પ્રત્યયો લાગી શકે છે, તેમને અંતમાં અ છે એમ ગણીને લખવા.

૨. જિ ઇંગ્રેજ શબ્દો ગુજરાતીમાં રૂઢ થયેલા નથી, તેમના ઉચ્ચારો અને તેટલી ચોક્કસાઈથી સાચવીને ગુજરાતી જોડણીથી દર્શાવવા, પણ તેમ કરવામાં કોઈ નવી નિશાની ન લખાવ કરવાની કાળજી રાખવી. 'I' નો ઉચ્ચાર ધ્રુવ ઈ થી દર્શાવવો.

૩. સંસ્કૃત, ઇંગ્રેજ કે ખીજા પરબાપાના જે શબ્દોમાં કે તેમના કોઈપણ ભાગમાં જરા પણ ફેરફાર થયો હોય, તેવા બધા શબ્દોને અસલ શબ્દો ઉપરથી અપભ્રંશ થયેલા ગુજરાતી શબ્દો ગણવા.

ફારસી અને અરબી શબ્દોના ઉચ્ચારો ગુજરાતીમાં અસલ પ્રમાણે શુદ્ધ હોય કે તેમાં ફેરફાર થયેલો હોય, તોપણ તેમને અપભ્રંશ ગુજરાતી શબ્દો ગણવા. આ પ્રમાણે, વરસ, શુકન, ઇન્સાફ, માગશર, મારગ, ખેતર, ઇશક, ઈન્જનેર, અંગ્રેજ, વગેરે શબ્દોને ગુજરાતી અથવા અપભ્રંશ શબ્દો ગણવાના છે.

સૂચના—જોડણીમાં મતભેદ થાય છે, તેવા ગુજરાતી અથવા અપભ્રંશ શબ્દોને માટે નીચેના નિયમો છે.

૪. જ્યાં કોઈ શબ્દોનો બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાન્તોમાં બુદ્ધો બુદ્ધો ઉચ્ચાર થાય છે, પણ તેમાંનો એક, સાક્ષર વર્ગના લખાણના લાંબા રૂઢ થયેલા પ્રચારથી જોડણીને માટે લાંબા વખતથી સ્વીકારાયેલો છે, ત્યાં તે શબ્દની તેજ જોડણી કાયમ રાખવી; જેમકે—આંખ, લાવ, શું, કહીશું, બેસ, બેસી (‘બેશી’ નહિ), પીરસ, પીરસું (‘પીરસું’ નહિ), પીરસી (‘પીરશી’ નહિ), ડાસો, ડાસી (‘ડાશી’ નહિ), વિગેરે.

૫. શબ્દોના ઉચ્ચારમાં 'હ' નો અવાજ મળેલો હોય, ત્યાં હાલ જેમ લખાય છે તેમ લખવાનું જારી રાખવું.

(અ) રહે, કહે, પહોંચવું, વહેંચવું, નાહવું.

(બ) પહેલું, વહેલું, સહેલું.

(ક) લોહું, મોહું, ચટવું.

(ડ) નાનો, મોટો, મારો, અમારો, મોં (ચહેરો), અને બીક (બીવું)

૬. જોડાક્ષરનો પહેલો અક્ષર અનુનાસિક હોય ત્યાં બધા શબ્દોમાં તેને બદલે અનુસ્વાર લખવો: જેમકે—અંગારો, ઉંમર, કિંમત વગેરે.

અનુસ્વાર સહિત કે અનુસ્વાર રહિત ધ કે ઙ અથવા ઉ કે ઊ વિષે નિયમો (નિયમ ૭ થી ૯ સુધી.)

૭ (૧) શબ્દના અંત્ય કે ઉપાંત્ય * એકાચ્માં, અથવા બંનેમાં ધ નો ઉચ્ચાર દીર્ઘ ધ થી દર્શાવવો. જેમકે—ધી, ચી, કડી, બીખ, શીખ, કીડી, અહીં, હીડ, વસીશો, દરીઓ, વગેરે.

(૨) અંત્ય કે ઉપાંત્ય સિવાયના એકાચ્માં આવતા ઈની પછી ધ્રસ્વ એકાચ્ આવે તો તેનો ઉચ્ચાર દીર્ઘ, અને દીર્ઘ સ્વરવાળો એકાચ્ આવે તો તેનો ઉચ્ચાર ધ્રસ્વ છે, માટે તે ત્રણેય, લખવામાં (દીર્ઘ) ધ કે (ધ્રસ્વ) ધ થી દર્શાવવું. જેમકે—ખિલાડી, ખીચડી, ખીસકોલી, નાળિયેર, ઘડિઆળ, વગેરે. પણ જોડાક્ષરની પહેલાં આવનાર ધ હમેશા ધ્રસ્વ જોઈએ; જેમકે—હિરસો, ચિટ્ટી, ગિધી, વગેરે. હિંદુ, સિંધ, વગેરે શબ્દોમાં પણ તેમજ સમજવું.

૮. (૧) સ્, જૂ, જૂ, ર, વગેરે જોવા એકાચ્ શબ્દો અને દ્વધ, ચૂક, મૂક, મૂંઠ, વગેરે જોવા દ્વિસ્વર શબ્દો સિવાય જ્યાં જ્યાં ઉ આવે તે સધળે ઠેકાણે ઉનો ઉચ્ચાર ધ્રસ્વ છે, અને તે ધ્રસ્વ ઉ થી દર્શાવવો; જેમકે—હું, છું, લીંબુ, લાકડ, કવો, ખુંદ, પુરૂં, જુવું, જુવું, કરવું, સુધી, સુરજ. વસુલ, ખેડૂત, વસુલાત, અકવાડીઉં, વગેરે.

(૨) જૂઓ, જુઓ, જુવો (જોવું); ધૂએ, ધુએ, ધુવે; પૂઓ, પુઓ, પુવો; વગેરે વિકલ્પે લખાતાં રૂપોમાં બીજાં એટલે જુઓ, ધુએ, અને પુઓ, એ રૂપોસ્વીકારવાં.

૯. જે શબ્દોમાં ધ, ધ, ઉ, ઊ, આવતા હોય, તેમને સજ્ઞબેદ કે પ્રેરકબેદ સિવાયના ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનના, તથા વિભક્તિના તમામ પ્રત્યયો પહેલાં,

* જ્યાં એક અચ્ (સ્વર) આવ્યો હોય તેવા અક્ષરો, જેમકે 'કડી' માં 'ક' અને 'ડી', એ બે જુદા એકાચ્ છે

તે શબ્દોનો મૂળ ઇ, ઈ, ઉ, બમાં ફેરફાર કરવો નહિ. સદા કે પ્રેરકબેદના, અને શબ્દોના છેલ્લા પદમાં મળી જાય એવા પ્રત્યયો પહેલાં ઇ ને માટે ૭ માનો (૨), અને ઉ ને માટે ૮ માનો (૧) નિયમ લાગુ કરવો; જેમકે— ધીએ, કડીમાં, જૂઓ (વાળની), દૂધે, કડીઓ, નદીઓ, પીએ, મૂકે, મૂકારો, મૂકવું, લૂટે, લૂટવું, સૂએ, ધીવાળો, ખુખીદાર, દાથીખાતું, મૂકનાર, દૂધવાળો વગેરે;

પણ. પિવાડ, શિખાડ, શિખામણ, }
પિવાય, શિખાય, રિસાળ, }
સુવાય, સુવાડ, દુધાળો, હાંટારો.

૧૦. ગોળ (ખાવાનો) ગોળ (વર્તુળ), કેરી, કેળ જેવા શબ્દો હાલ લખાય છે તેમ જ લખવાના છે.
૧૧. સામાસક શબ્દોમાં મૂળ શબ્દોની જોડણી કાયમ રહે છે; દૂધમાઈ ચિદ્વીચપાટી.
૧૨. નીચે લખેલા શબ્દોના જેવા શબ્દો, જે જુદી જુદી રીતે બોલાય છે, અને ધણું કરીને જુદી જુદી રીતે લખાય છે, તે નીચે પ્રમાણે લખવા:— નહિ, રાયતું, પાઆ, બાયડી, લડ, લડાઈ, દુઃખ (પણ 'દુખે'), ઝાડું. ચપેલી, ગળણી.
૧૩. (અ) સંયુક્ત ક્રિયાપદોમાં, અવયવો છૂટા લખવા; જેમકે—કૂદી પડે છે. .
(બ) સામામિક નામો એકલાં લખવાં, પરંતુ બાળકોના ઉપયોગ માટે લખેલાં સરજ્ઞાતનાં પુસ્તકોમાં મૂળ શબ્દો છૂટા પાડવા, જેમકે—કચરો ખુંતે, વાસણ કુસણ, મા બાપ.
(ક) શબ્દયોગી અવયવો, જે નામને તે લાગેલા હોય, તેમનાથી છૂટા લખવા.
(ડ) એ (ત્રીજી વિભક્તિના 'એ' ની પછી ન આવતો હોય તેવો), જ, ('કેમકે' માં) કે, અને ('તો પણ' માં) પણ, જે શબ્દોને લાગેલા હોય તે શબ્દો માથે જ લખવા.
૧૪. એ મહાપ્રાણ વ્યંજન જોડાયેલા હોય તો પહેલો અલ્પપ્રાણ અને બીજો મહાપ્રાણ લખવો; જેમકે—પત્થર, ભુટ્ટો, ભયૂં.
૧૫. ફારસી અને અરબી મૂળના શબ્દો, અને જે ગુજરાતી શબ્દો જુદી જુદી રીતે બોલાય છે અને લખાય છે તે, ત્યાર પછીના આધુનિક સર્વમાન્ય પ્રમાણબલ કોપને અભાવે, નર્મકોષ પ્રમાણે લખવા, પણ તેમાં ઉપરના નિયમોનું ઉલ્લંઘન થતું ન જોઈએ. ઉ. 'અજમાશ' લખવું 'અજમાએશ' અથવા 'અજમાષશ' નહિ, પણ 'ફકમ' લખવું, અને 'દકમ' કે 'હકમ' નહિ.

પરિશિષ્ટ—(૫૪ ૩૪ દીપક જ્વો,)

(ઇ. સ. ૧૮૮૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલા “જોડણી” વિશેના પુસ્તકમાંથી ઉતારો. ૫૪ ૪૪)

આમ ઘડિયે ઘડિયે નવી નિશાનિયો તે કેટલી કરતા જઈયું? આજ આટલા ઉચ્ચાર-
માં ફેરફાર થયો તો વળી કાલ્ય બીજા વધશે. તો હેનો ક્યાં તાગ આવવાનો હતો?
આમ વખતે કોઇ કહેશે. પણ તે માટે એટલું જ કહેવાનું કે શા માટે નવી નિશાનિયો
ના કરવી? એમ યાદી જવું શા માટે જોઈયે? જેમ રાજ્યકારભારીને નવી નવી સ્થિતિ-
યોમાં નવી નવી યોજનાઓ કરતાં ચાકવાનું નથી, -જેમ સામાજિક સુધારામાં મચનારને
નવી નવી અડચણોમાં નવી નવી તદ્દખીરો કરતે ગભરાવાનું નથી, -જેમ રાજ્યોને નવી
નવી ભૂમિ સંપાદન કરતાં “આપણે તે કેટલે કેટલે ઠેકાણે વાવટો ચલાવીશું, અને ક્યાં
ક્યાં રક્ષક મૂકીશું?” કરીને નિરુત્સાહ થવાનું નથી, -જેમ ધર્મશાસ્ત્ર રચનારાઓ નવી નવી
કાલપરિવૃત્તિમાં નવી નવી રચિત કરતે ચાક્યા નથી, -અને જેમ નવા નવા સામાજિક
વગેરે ફેરફાર થતાં નવા નવા કાયદા કરતાં કાયદા રચનાર પરિપક્વને ગભરાવાનું નથી; -
તેમ જ ભાષાના નિયમ મોધનારાઓએ પણ ભાષાની બદલાતી જતી ઘટનામાં તહેને અનુ-
કૂળ નિયમબદ્ધન વગેરે પ્રયત્ન કરતાં યાદી જવું ન જોઈયે. શાસ્ત્રનુ સ્વરૂપ જ એ છે
કે પોતાના લક્ષ્યને અનુસરીને પોતાની રચના વખતે વખતે ફેરવતા જવું. આમ બહીવું
એ તો કાયરપણનું કામ છે.

તેમ, જેવા જઈયે તો, એટલું બહીવાનું કારણ પણ નથી. હાલ ઉપર દર્શાવેલી બા-
બતોનો તથા હેવી જ બીજી બાબતો બીજા ગૃહસ્થોને જડી આવે તહેનો કોઈક નિયમના
સ્વરૂપમાં ચુકાદો ચાય, તો આગળ ઉપર વધારે ચિહ્નો વગેરે યોજનાઓ કરવાનો પ્રસંગ
ભાગ્યે જ આવશે, એમ હું માનું છું. હાલના સમામાં ચુર્જર ભાષાનો આધ જૂદો જ દિશા-
માં બહેવડ માડ્યો છે. આજેકે શબ્દના અદરના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થવાનો કાલવિશેષ
વીતી ગયો છે. અને હાલ તો નવા શબ્દો જ-નવી ભાષાના, નવા વિચાર દર્શાવવા માટે
અથવા એક વિચાર અનેક પ્રકારે દર્શાવવા માટે સંસ્કૃતમાંથી નવા બનેલા શબ્દો-દાખલ
કરવા, વાક્યરચનાની બાબતમાં નવા નવા ફેરફાર કરવા, વગેરે હેવી હેવી બહાસની
જ પરિશિષ્ટમાં આપણી ભાષાનો પ્રવાહ ચાલે છે. અને કેટલા કાળ સુધી એ જ દિશામાં
આજ્યા કરશે તે કદી નહિ કહેવાય, તો પણ હાલ થોડા જમાના સુધી તો દિશા બદલા-
વાનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી.

પરિચિદ્ (અ) — (૫૪ ૭૬ ટીપ્પણી.)

(દ્રવ્યદીર્ઘ સ્વરો બાજત કવિ નર્મદાચંદ્રના નિયમો નર્મદાચં.-સુખગુપ્તા ૫. ૯૨.)

એક અક્ષરના ઇકારાન્ત સખ્દ (સાનુસ્વાર ને નિરનુસ્વાર) તે દીર્ઘ છે-ઈ, ઈ, ઊ, ઇ, ઇ ઇં ૫૫ નિરનુસ્વાર ઉકારાન્ત બૂ, ડૂ, લૂ સખ્દ તે દીર્ઘ ને સાનુસ્વાર; હૂ, શૂ તે દ્રવ્ય ન તોમ ધ્વનિવાચક ઊ, ઝૂ, ફૂ તે દીર્ઘ ન રાખવા.

એ અક્ષરના સખ્દમાં અન્ય ઇ દીર્ઘ ને અન્ય ઉ દ્રવ્ય ન રાખવાં; તેમ પ્રથમ વર્ણમ ઇ-ઉ હોય તો તે દીર્ઘ ન જાણવાં; વળી પ્રથમ ઉ ને અન્યે ઐ હોય તો વિદ્યે દ્રવ્ય ઉ ને વો જાય. અઊ, વડી, જઈ, ઐસી, ઐછી, અહીં, તહીં, નહીં ઇં ને કહુ, અરે સારં, કરવું ઇં; તેમ કાડી, પીળી, તીણી ઇં ને ઊં-ઊટ, ભૂલુ, ઇં; વળી ઈઐ-કુવો, બૂઐ-બુવો ઇં.

એથી વધારે અક્ષરના સખ્દમાં પ્રથમ વર્ણ ઈ-ઉ હોય અથવા એ સ્વરવાળા હોય તો તે દ્રવ્ય ન જાણવા. ઈઝ-ઝરાવું, ઉમળવું, કુટવું, કુખડું, કુટકું, મુંવાળું, સિખવું, શુભસાતી ઇં.

દીર્ઘ ઈ-ઊથી આરંભાતા સખ્દ બીજા સખ્દ સાથે જોડાય તો તે દ્રવ્ય થાયછે.-કાડી પણ કિડિયારું, દૂધ પણ દુધભાઈ, ઈઐ પણ કુએતર અથવા કૂવો તથા કુવેતર યાય-છે, તેમ ઇકારાન્ત સખ્દને ઐ, ઐ પ્રત્યય લાગેથી દ્રવ્ય ઇ તથા યે-યો એમ પણ રૂપ થાય છે.-બારીઐ અથવા બારિયો, નદીઐ અથવા નદિયો.

* સંસ્કૃત સખ્દ પ્રાકૃતમાં ઉતરતાં તેમાંના સંયુક્તાવર્ણ દીર્ઘ થાયછે એ ઉપરથી નિશાળામાં આલતી ચોપડીઓમાં દીર્ઘ ઈ ઉ લખાય છે અને ઉચ્ચ પણ તેવું જ યાય છે એમ પણ કેટલાક ફેણે અને કેટલાક ફેણે કે ઉચ્ચારણુ તો દ્રવ્ય યાયછે પણ વર્ણ લખવો તે દીર્ઘ ન એ વિષે વાદ લખવો આ ટેકાણે અતુલ્ય આવતો નથી, તો પણ દ્રવ્યદીર્ઘ ઉચ્ચારણુ (માત્ર પોતાનું જ નહિ પણ ઘણા જાણુ) માત્રાના ધોરણે વિવેચન કરતાં અને સર્વ પ્રાકૃત બાળાનો નિયમ કે પ્રથમવર્ણ કંઠક જોરવાળી ઓકથી ઉતાવળો બોલાય છે તે ઉપર લક્ષ રાખતાં સ્પષ્ટ સમજશે કે ઉચ્ચારણુ દ્રવ્ય ન છે ને દ્રવ્ય છે તો તેમ જ લખવું.